

Hamlet İsaxanlı – Elm və Sənət Məclisi 1-10

**HAMLET İSAXANLI -
ELM VƏ SƏNƏT MƏCLİSİ**

1 – 10

Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı

© Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, 2008
Bütün hüquqlar qorunur.

Redaktor: *Hamlet İsaخانlı*

Yazıya alanlar: *Knyaz Aslan*
Cabir Məmmədli

Kompüter işi: *Əminə Rza qızı*

1. Elm və Sənət -Araşdırma. 2. Tarix. 3. Ədəbiyyat. 4. Fəlsəfə.
5. Poeziya. 6. Tərcümə. 7. Soyuq müharibə 8. Mədəniyyət.
9. Psixologiya. 10. Sufilik. 11. Hürufilik. 12. Türklər. 13. Ərəblər.
14. Etnogenezis. 15. Gürcülər.

ISBN 978-9952-20-046-1

300.72 - dc22

Bakı. AZ1096. Məhsəti küçəsi 11.
Azərbaycan

İÇİNDƏKİLƏR

Elm və sənət məclisi – ünsiyyət ehtiyacı (Redaktordan)	5
<i>Birinci məclis.</i> Fəlsəfə və poeziya.	8
<i>İkinci məclis.</i> İslamda sufilik.	38
<i>Üçüncü məclis.</i> Orta əsrlərdə tərcümə fəaliyyəti. «Quran»ın tərcümələri	51
<i>Dördüncü məclis.</i> Orta əsrlər ərəb dünyasında türklər. Afşin	73
<i>Beşinci məclis.</i> Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsinə tərcümələr (XV–XVI əsrlər)	96
<i>Altıncı məclis.</i> Türk dünyası bu gün. Azsaylı türk soyları.	123
<i>Yeddinci məclis.</i> Hürufiliyin mahiyyəti və rəmzləri	154
<i>Səkkizinci məclis.</i> Sovet-Amerika qarşılıqlı: Azərbaycan böhranı və soyuq müharibə	188
<i>Doqquzuncu məclis.</i> Etnogenezis və Azərbaycan tarixçiliyi	223
<i>Onuncu məclis.</i> Gürcü xalqının mədəniyyəti və milli psixologiyası: müqayisəli təhlil	254
Assembly of Science and Art – the need for communication (From Editor)	297
Contents	300

Elm və sənət məclisi – ünsiyyət ehtiyacı

Elmi tədqiqatları və sənət əsərlərini ayrı-ayrı insanlar təklikdə yazıb-yaradır, uzun illər öz içində, beynində, ürəyində gəzdirir, bəsləyib yetişdirir, və bir gün, sanki qeyri-ixtiyari sürətdə, qəflətən üzə çıxarır. Elm və sənət nümunələri bəzən kiçik bir kollektivin, bir neçə nəfərin birgə səyləri nəticəsində də meydana gələ bilər. Bu halda da, yaradıcı qrupun üzvləri ayrı-ayrılıqda düşüncələrə dalır, öz iştirakını fərdi bilik, qabiliyyət və enerjisi hesabına təmin edir, ümumi məsələnin həlli isə, əlbəttə, yenə də ünsiyyət, birgə təhlil və müzakirələr yolu ilə baş tutur.

Elm və sənət adamları, ümumiyyətlə yaradıcı, ziyalı insanlar həmişə öz aralarında ünsiyyətə ehtiyac duymuş, buna həmişə çox əhəmiyyət vermişlər. Yeni kəşfimizi, yeni ideyamızı, yeni əsərimizi, içimizdə qovrulan düşüncələrimizi bizə bənzər birinə, bizi anlayacaq birinə söyləmək, sevinc və qayğımızı bölüşmək ehtiyacı danılmazdır. Peşəkar bir insanla ünsiyyətdə olmaq, onunla söhbətləşib fikir mübadiləsi etmək, onu yeni tapıntı və ya orijinal fikirlə sevindirmək xoş və gözəl işdir. Onu sevindiriyimiz, yaxşı mənada təəccübləndirdiyimiz üçün özümüz də sevinirik, müsbət enerji toplayırıq, ruhlanırıq, həzz alırıq... Peşəkar bir insanın tənqidi fikirləri və məsləhəti bizim daha dərinlərə baş vurmaq, daha əhatəli olmaq, həqiqətə daha yaxın olmaq imkanımızı artırır.

Müzakirə olunan mövzu, elm və ya sənət sahəsi üzrə, mümkündür ki, mütəxəssis olmayan, amma geniş düşüncəli və həssas yaradıcı insanın verdiyi gözlənilməz suallar, onun öz sahəsindən qaynaqlanan fərqli görüş, fikir və münasibət də bizi düşündürə bilər, bizə təsir edir. Əlbəttə, yeni olanı bilmək ehtirası, yeni olanı mütəxəssislərin öz ağzından eşitmək həvəsi və maarifçilik istəyi də yaradıcı insanları bir yerə toplayan mühüm amillər sırasındadır.

Lomonosov Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasında oxuduğum və sonralar orada, eləcə də Steklov Riyaziyyat İnstitutunda tədqiqatla məşğul olduğum zamanlar elmi fəaliyyətdə ünsiyyətin nə qədər mühüm olduğunu anladım. Məşhur alimlərin, aspirant və tələbələrin bir yerə toplaşdığı həftəlik elmi seminarların dünyada görülən mühüm işlərdən xəbər tutmaq, maraqlandığımız elmi problemləri təhlil etmək, elmdə yeni yollar açan insanlarla birlikdə müzakirələrə qatılmaq baxımından əvəzi və alternativini yox idi. Elmi məktəb deyilən fenomeni biz birinci növbədə məhz bu seminarların varlığı və qeyri-adi gücündə görür və hiss edirdik.

Sosialist blokunun dağılması, maddiyyətin yeni kapitalist münasibətləri əsasında fəvqəladə güc qazanması və onun yaratdığı qarışıq hisslər, qloballaşmanın mövcud mənəvi dəyərləri alt-üst etməsi insanları, o cümlədən yazıb-yaradan zümrəni çaşbaş saldı. Elmi tədqiqatlara maraq azaldı, təhsil sistemi sistemsizliyə düşər oldu. Ziyalıların, elm adamlarının və müəllimlərin, mədəniyyət işçilərinin “ağıllı” bir yerə yığılmağa, dərdləşməyə ehtiyacı artdı. Giley-güzardan təhlilə keçmək, adi dərdləşmədən araşdırmalara keçmək, elmi-mədəni mühiti canlandırmaq, dünya elmində, sənətdə baş verənlərdən xəbər tutmaq – günümüzün tələbi, ruhumuzun təməli olan bu arzuların həqiqətə çevrilməsinə necə kömək edərk?

2006-cı ilin yaz-yay aylarında Elm və Sənət Məclisi təşkil etmək, heç bir sahə məhdidiyyəti qoymadan vacib hesab etdiyimiz problemləri müzakirəyə çıxarmaq barədə fikrimiz qəti-

ləşdi. Hər dəfə bir və ya iki mütəxəssisin məruzəsini dinləmək, onları sual atəşinə tutmaq, söz, fikir söyləmək istəyənləri dinləmək, məruzə və müzakirənin nəticələrini əvvəlcə “Xəzər Xəbər” dərgisində, sonra isə qruplaşdırıb kitab şəklində nəşr etmək qərarına gəldik. 2006-cı il oktyabrın 10-da Xəzər universitetinin Konfrans mərkəzində birinci məclis baş tutdu. Həm Azərbaycandan, həm də müxtəlif ölkələrdən mütəxəssisləri, elm və sənət adamlarını məruzə üçün dəvət etməyə başladıq. Qısa zamanda Elm və Sənət Məclisimiz tanındı və sevildi.

Canlı danışıq tərzini olduğu kimi saxlamağa çalışdığımız bu birinci kitabda ilk on məclisin materialları çap olunur.

Hamlet İSAXANLI

BİRİNCİ MƏCLİS

2006-cı il oktyabrın 10-da Xəzər Universitəsi nəzdində fəaliyyətə başlayan «Elm və Sənət Məclisi»nin ilk məşğələsi keçirildi. «Fəlsəfə və poeziya» mövzusunda həsr olunmuş məşğələdə müxtəlif elmi qurumlardan dəvət olunmuş mütəxəssis alimlər və yaradıcı ziyalılar, həmçinin tələbələr iştirak edirdilər.

Məclisi Xəzər Universitetinin rektoru, professor Hamlet İsxanlı açaraq qonaqları salamladı.

HAMLET ABDULLA oğlu İSAXANLI

1948-ci ildə Qarayazı bölgəsində – Gürcüstanın Qardabani rayonu, Kosalı kəndində dünyaya göz açıb.

Orta məktəbi qızıl medalla, Bakı Dövlət Universitetinin mexanika-riyaziyyat fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə başa vurub. M.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasında təhsil alıb. Riyaziyyat üzrə 1973-cü ildə namizədlik, 1983-cü ildə isə doktorluq dissertasiyalarını müdafiə edib.

Müxtəlif illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunda, Moskva Dövlət Universitetində, Bakı Dövlət Universitetində, eləcə də xarici ölkələrin nüfuzlu universitetlərində işləyib.

1990-91-ci illərdə Sovet İttifaqında ilk özəl ali məktəbi – Xəzər Universitetini, 1998-ci ildə isə «Dünya» ümumtəhsil məktəbini yaradıb.

Elmi yaradıcılığı zəngin və çoxşaxəli olan alim riyaziyyat elmində qazandığı böyük uğurlarla yanaşı, humanitar və sosial elmlər üzrə də ciddi araşdırmalar aparır. Ədəbiyyat və mədəniyyət tarixi, İslam sivilizasiyası, siyasi tarix, milli kimlik, tərcümə nəzəriyyəsi və tarixi, təhsil tarixi və təhsil siyasəti və digər məsələlərə dair çoxsaylı monoqrafiya və məqalələr dərc etdirib. Ölkəmizdə təhsil islahatlarının aparılmasında, Bolonya sisteminin həyata keçirilməsində fəal iştirak edir.

Bir sıra elmi jurnalların redaktoru, elmi və ədəbi məcmuələrin tərtibçisi və redaktoru, beynəlxalq konfransların təşkilatçısıdır.

Hamlet İ saxanlı istedadlı şair kimi də tanınır. Azərbaycanda, İranda, Gürcüstanda, Rusiyada çıxmış şeir kitabları poeziyasevərlərin rəğbətini qazanıb. Poetik tərcümə ilə də məşğul olub.

Elm, təhsil və yaradıcılıq sahələrində qazanqdığı uğurlara görə bir çox mükafatlara layiq görülüb. Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Rusiya Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikası yanında Təhsil Komissiyasının üzvüdür.

Hazırda Xəzər Universitetinin rektorudur.

«Elm və Sənət Məclisi» müntəzəm keçiriləcək

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Bura gələnlər elmlə, sənətlə məşğul olan, bu sahələrdə xeyli işlər görmüş və həmçinin yeni öyrənməyə başlayan – mən tələbələri nəzərdə tuturam – insanlardır. Yəqin bizim dəvətnaməmizə və ya elanlarımıza baxanda bir ifadəyə - «Elm və Sənət Məclisi»nə diqqət yetirmisiniz. Bu nə deməkdir?

Bu “Məclis”i yaratmaqda məqsədimiz nədir? Doğrudur, indiyədək də bizdə – Xəzər Universitetində, eləcə də müxtəlif ali məktəblərdə müxtəlif elmlərə, poeziya, incəsənət, musiqi və digər sahələrə aid məclislər, seminarlar və konfranslar keçirilib, bunların bir-biri ilə əlaqəsi olmayıb. Amma bunlar, müəyyən mənada, daimi və ardıcıl olmayıb, hərdənbir keçirilib. Bizim istəyimiz isə elm və sənətlə bağlı daim işləyən, fəaliyyət göstərən bir seminar və yaxud məclis yaratmaqdır. Buna elm və sənət seminarları demək olardı, amma biz «Elm və Sənət Məclisi» deyilişinə üstünlük verdik.

Bu gün burada olanların bəzilərinin Moskva Dövlət Universiteti haqqında geniş məlumatı var, bu və ya digər şəkildə bu universitetlə bağlılığı olub. Bəziləriniz orada oxumuş, bəziləriniz isə çalışmışınız. Mən bu sırada olduğumdan məmnunam. Bu universitetin əsas ruhu, fəaliyyət növü onun elmi seminarları idi. Mən, xüsusilə, riyaziyyat üzrə seminarları qeyd etmək istərdim. Orada heç kim «adıcə dərslərə getməklə elmə və ya sənətə yiyələnəcəyəm» demirdi. Elmi müzakirələr bu seminarlarda aparılır, mühüm hadisələr orada cərəyan eləyirdi. Bu, nədən ibarətdir? Bir və ya bir neçə tanınmış, məşhur alimin rəhbərliyi altında elm adamları daim yığışib elmin son yeniliklərini, problemləri müzakirə edirdilər. Forma etibarilə bir və ya bir neçə nəfərin məruzəsi müzakirə olunurdu. Beləliklə də dünyada nələr baş verdiyindən, elmin nailiyyətlərindən seminar iştirakçıları sürətlə xəbər tuturdu ki, bu da onların ön cəbhədə tədqiqat aparmasına, bütövlükdə elmi fəaliyyətlərinə təsir edirdi. Digər tərəfdən isə seminar iştirakçıları öz yeni elmi araşdırmaları haqqında məlumat verdilər (əslində bu “özünü ifadə” aparıcı, hə-rəkətverici qüvvə idi).

Əlbəttə, belə məclislər elmin ayrı-ayrı sahələri üzrə ola bilər. Amma bizim məqsədimiz belə oldu: alimlər və sənət adamları, müxtəlif peşə sahibləri bir araya gələrək elmin və sənətin müxtəlif sahələrinə dair söhbətlər edək, müzakirələr apararaq. Bu, sadə olmasa da, çox gözəldir. Hər birimiz, belə deyək ki, bir sahəyə qapanıb qalmayaq. Yəni ədəbiyyatçı ancaq ədəbiyyatla, bioloq tək biologiya ilə, musiqiçi ancaq musiqi ilə məhdudlaşmasın. Hər birimiz müxtəlif qonşu sahələrdən zövq almaq istəyirik, müəyyən dərəcədə ona vaxt sərf edirik, öyrənirik. Mütəxəssislərdən eşitmək istəyirik ki, bu sahələrdə hansı yeniliklər var, dünyada nələr olur? Ona görə də biz sahələrə məhdudiyət qoymadan elm və sənət adamlarını burada görmək istəyirik. Ola bilər ki, burada, məsələn, bir astronom maraqlı bir məruzə etsin. Bu yaxınlarda Uranı planetlər sırasından çıxaranda hətta astronomların bəziləri bununla razılaşmadılar.

Nə üçün? Əlbəttə, bu və buna bənzər məsələlər hamıya maraqlıdır. Demək istəyirəm ki, daha doğrusu, ümid edirəm ki, biz burada daimi olaraq həm elmin, həm də sənətin müxtəlif sahələrinə aid maraqlı məruzələr dinləyəcəyik. Bu daimilik nə deməkdir? Məclisimizin toplantıları hər həftə də ola bilər, iki həftədən bir də, ayda bir dəfə də! Düzü, bu barədə qəti qərara gəlməmişik. Çünki bu həm də məruzəçilərdən və iştirakçılardan asılıdır. Yəni məruzəçilər nə dərəcədə maraqlı məruzələr təqdim edəcək, iştirakçılar nə dərəcədə fəal olacaqlar?!

Onu da deyim ki, bu gün bura həddən çox adam dəvət etməyi lazım bilmədik. İlk növbədə çox yaxşı tanıdığımız, Xəzər Universiteti ilə əlaqəsi olan, bura həmişə gedib-gələn elm və sənət adamlarının bir qismini çağırmışıq. Gələcəkdə bu məclisdə qoyulan mövzulara uyğun olaraq bura elmin və sənətin müxtəlif sahələrində çalışan görkəmli adamlar dəvət olunacaq (həm məruzə etmək, həm də müzakirələrdə iştirak etmək üçün).

Sonu olmayan, başlanğıcı da bilinməyən mövzu

Bu gün müzakirəyə çıxardığımız mövzunun «Fəlsəfə və poeziya» olması da çox təbiidir. Bu, dünyada kifayət qədər populyar mövzudur. Bizim də bu sahədə kifayət qədər təcrübəmiz, mütəxəssislərimiz, müəllimlərimiz, həvəskarlarımız var.

Adından da göründüyü kimi, mövzumuz iki sözlə, anlayışla bağlıdır: fəlsəfə və poeziya. Bunlardan hər biri ayrılıqda müxtəlif elm və sənət sahələri ilə, insan fəaliyyəti ilə yanaşı öyrənilib, müxtəlif paralellər aparılıb. Məsələn, «Fəlsəfə və dil», «Fəlsəfə və din», «Fəlsəfə və poeziya», «Fəlsəfə və tarix»... Bu bağlılıqlar çox populyar və elmi cəhətdən geniş öyrənilmiş mövzulardır.

Eləcə də bunu poeziyaya aid etmək olar: «poeziya və tarix», «poeziya və fəlsəfə», «poeziya və musiqi», «poeziya və təsviri incəsənət» və s. Burada ən populyar olanlar «poeziya və

musiqi» ilə «poeziya və fəlsəfədir». Biz «Fəlsəfə və poeziya» mövzusunun müzakirə etmək istədik. Bu, min illər tarixi olan və bu gün də davam edən, sonu olmayan, başlanğıcı da bilinməyən çox geniş bir mövzudur. Bu mövzuya həmişə müntəzəm olaraq toxunulub, saysız-hesabsız konfranslar həsr olunub, məqalələr və kitablar yazılıb.

Bu gün biz bəzi fikirləri tezis şəklində ortaya atmaqla müzakirəni başlamağa çalışacağıq.

Poeziya və fəlsəfə: qarşıdurmadan dostluğa doğru

Mən üç tezis üzərində dayanacağam. Bunlardan birini «Poeziya və fəlsəfə: qarşıdurmadan dostluğa doğru» adlandırmaq olar. Təbii ki, mən fəlsəfənin tarixinə çox gedə bilmərəm. Amma, məlumdur ki, poeziyaya münasibətdə qədim Yunanıstanda böyük filosoflar Platon və Aristotel arasında qarşıdurma var idi.

Platon poeziyanı ideyalar aləminə yaxın qoymaq istəmir. Poeziyanı müəyyən mənada fəlsəfənin rəqibi hesab edir və deyirdi ki, poeziya təhlükəlidir, cazibəlidir. Poeziyada cazibə var və onda cazibə olduğu üçün təhsildə və təlimdə təhlükəlidir. Doğrudur, o, bir istisna da edərək lirik poeziyanı qəbul edirdi. Çünki burada musiqi var idi, lira ilə oxunurdu. Faktiki olaraq mahnı idi, musiqinin isə ziddinə getmək ağlabatan deyildi. Amma, bununla bərabər, Platonun öz yazıları onun poeziyaya çox yaxın olduğunu göstərir, onun yaradıcılıq metodu poetik idi.

Aristotel isə fərqli mövqə tuturdu: poeziya nəinki sənətdir, həm də insan təbiətini açan fəlsəfədir. Aristotelin məşhur bir müqayisəsi var. Tarixlə poeziyanı müqayisə edir, özü də poeziyanın xeyrinə: tarix keçmişə öyrənir, olanı yazır, poeziya isə nələr ola bilər - onu öyrənir. Digər tərəfdən, tarix ayrı-ayrı konkret hadisələri öyrənir, poeziya isə universallığa can atır. Poeziya tarixdən daha geniş və daha fəlsəfidir.

Poeziya fəlsəfədən daha qədimdir. Poeziya müəyyən mənada magiya ilə bir yerdə olub. Fəlsəfə isə sonralar yaranıb. Və əlbəttə, həm poeziya, həm də fəlsəfə bu günə qədər dəyişə-dəyişə gəlib.

Mən elə hesab edirəm ki, bu dəyişmələr onları bir-birinə yaxınlaşdırıb. Nədir bu dəyişmələr, nədir bu ziddiyyətin kökündə duran əsas şey? Bunun kökündə duran odur ki, qədimdə fəlsəfə deyəndə elmlər küllisi başa düşülürdü.

Ümumiyyətlə, fəlsəfə elmləri əhatə edirdi: o, rasiional düşüncəyə əsaslanır. Poeziya isə xəyallar aləmidir, romantikadır, orada məntiq o qədər də rol oynamır. Puşkin «gözləmədiyim halda Tatyana ərə getdi» demişdi. Amma bu poeziya ilə qarşıdurma həm də ondan irəli gəlirdi ki, fəlsəfənin böyük hissəsi məntiq və təbiətlə bağlıdır. Fəlsəfənin inkişafı ona gətirib çıxardı ki, təbiət fəlsəfəsi – natural fəlsəfə əslində parçalanmağa başladı. Çünki onun ayrı-ayrı sahələri – riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya və s. çox böyük inkişafa nail oldu. Filosoflara bu sahədə böyük iş qalmadı. Onun əvəzinə təbiətə dəqiq elmlər səviyyəsində baxış meydana gəldi.

Digər tərəfdən, məntiq də riyaziləşdi, yəni faktiki olaraq bu sahə riyaziyyata və digər bir sıra fəlsəfi məsələlər isə ədəbiyyata getdi. Fəlsəfi düşüncələr Göethenin, Balzakın, Dostoyevskinin əsərlərində öz əksini tapdı, mücərrəd fəlsəfəyə nisbətən daha cazibəli oldu. Fəlsəfənin daha başqa sahələri önə çıxdı – mənəviyyat, ekristensializm, əxlaq fəlsəfəsi, estetika. Estetika ilə, əxlaqla, mənəviyyatla çulğuşan fəlsəfə, təbii ki, poeziya ilə yaxınlaşdı. Yəni fəlsəfə təbiətşünaslıqdan mənəviyyata, poeziyaya doğru hərəkət etdi, yol keçdi. Mənəviyyat fəlsəfəsi estetik ideyalarla doludur.

Bununla bərabər, poeziya özü də magiyadan azad olundu, poeziya estetik və ruhu oxşayan mənəvi bir qidaya, ruh fəlsəfəsinə çevrildi. Şairin fəlsəfəsi çox zaman sistemli deyil, qaralıqda parlayan işıqlar kimidir, parlaq tapıntılarından – gözəlliklərdən ibarətdir, hiss-həyəcanla deyilmiş gözəl fikirlərdir. Söz şai-

rin əlində elastikdir, fəlsəfi fikrə uyğun sıxılır, canlanır, qanadlanır. Beləliklə, fəlsəfə müəyyən vaxtdan sonra poeziya ilə yaxınlığa keçdi və bu, həm də fəlsəfənin məzmununun dəyişməsinə gətirdi.

Bu, mənim birinci tezisim idi.

Poetik forma və məzmun

Mənim ikinci tezisim isə «Poetik forma və məzmun»a aiddir. Bu gün biz deyirik: «poeziya və fəlsəfə», yaxud «poeziya və musiqi». Bu cür paralellər ona görə populyardır ki, poeziya bir tərəfdən məzmun, fikir və düşüncədən ibarətdir. Digər tərəfdən isə poetik düşüncənin poetik forması var, o formalar ritmik formalardır. Yəni şeirin qafiyəsi, ahəngi, ölçüləri, musiqisi var. Şeirdə dil və musiqi birləşir, forma ilə məzmun vəhdətdədir. Məzmunun fəlsəfi yükü nə qədər ağır olsa, poeziya məzmunca bir o qədər zəngin olur. Forma cəhətdən isə bu dillə, musiqili dillə ifadə edilməlidir. Poeziya dil fenomenidir. Nəticə etibarlı ilə poeziya bütün sənətlərdən ən millisidir. Poeziya dilin musiqisidir, hissləri görülən, eşidilən edir. Musiqi də belədir. Nəsr əsərlərini, digər əsərləri başqa dilə çevirmək olur. Amma poetik əsərlər dilin özəlliyi, dilin gücü ilə bağlıdır. Odur ki, onu başqa dilə çevirəndə xeyli fərqlilik meydana gəlir. Müdriklərdən biri deyib ki, «Dahiyanə tərcümə, tərcüməçinin dahiliyidir». Yəni yaxşı tərcümə tərcüməçinin böyüklüyüdür. Əslində isə tərcümə orijinal ola bilmir. Bu başqa bir mövzudur.

Burada böyük alman şairi Goethenin fikrini gətirmək istəyirəm: «Şeirin gücünü ölçmək üçün yaxşı olar ki, şeiri nəsrə çevirəsən, tərcümə edəsən». Bu halda şeirin fikir yükü görünəcək. Məlum olacaq ki, şeirdə bir fikir varmı, yoxsa o, ancaq formadanmı ibarətdir.

Başqa bir sahədən, sənətimə uyğun olduğu üçün riyazi bənzətmədən istifadə etmək istəyirəm. Riyaziyyatda iki qədim sahə var: həndəsə və cəbr. Həndəsə formalardır. Cəbr isə məc-

hulları tapan, tənlikləri həll edən sahədir. Həndəsə yunanlardan gəlib, cəbr isə İslam mədəniyyətindən. Şeirinin məzmunu onun cəbridir. Yəni onda məchullar var, tənliklər var, onu həll edirsən, onun mənasını açırsan, sirrlərini göstərirsen. Şeirinin forması isə onun həndəsəsidir. Bu forma daha tez görünür. Nə qədər gözəl formada olsa, o qədər cəlbedici olur. Ümumiyyətlə, metaforalarla, bədii formalarla, poetik ifadə vasitələri ilə fikri o qədər qabarıq və dərin vermək olur ki, onun isbata ehtiyacı qalmır.

Fəlsəfədə fikir deyilir və əsaslandırılır, isbat və izah olunur. Poeziyanın gücü isə ondadır ki, o şəkildə deyilir ki, isbatsız qəbul edilir. Ona görə də böyük şairlər şeirlərinin fəlsəfi barədə yazmayıblar. Onlar hesab edirlər ki, şeirlərin özü fəlsəfidir, əlavə izahata ehtiyac yoxdur. Nə lazımdırsa orada ifadə olunub.

Şairin subyektiv “məni” və onun poeziyası

Mənim son tezisim belədir: «Şairin subyektiv məni onun poeziyasını müəyyən edir». Burada «subyektiv məni» dedikdə şairin şəxsiyyəti, xarakteri, elmi və dünyagörüşü, bunların onun poeziyasına nə dərəcədə təsir etdiyi başa düşülür. Ümumiyyətlə, poeziyada bənzərsizlik fikrin dərinliyindən, orijinallığından, ifadə gözəlliyindən doğur. Kiminsə poeziyası başqasına bənzəyirsə, kölgədə qalırsa, o, zövqlü oxucunu cəlb edə bilməz. Şübhəsiz, yeni söz, dərin məzmun, yəni fəlsəfi yük, bir də ifadə gözəlliyi ilə dolu şeir əvvəlliklərə bənzəməz. Hətta ifadə gözəlliyini müəyyən mənada tapmasanız, amma məzmun, fikirdə yenilik, tərəvət olmasa, təkrarçılıq mütləq olacaq.

İstəyirəm bir misal gətirim: Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında Qurbani, Xəstə Qasım və Abbas Tufarqanlı çox böyük şairlərdir. Onların hər sətirini oxuduqca ləzzət alırsan və görürsən ki, zamanın ruhunu, insan qəlbinin gözəlliklərinin bütün tərəflərini göstərə biliblər. Ondan sonrakı aşıqlara baxın. Böyük hissə-

sini ləzzətlə oxuya bilmirik. Nəyə görə? Çünki onlar təkrar ediblər. Yüz şeir oxuyursan, çoxu da bir-birinə bənzəyir. Aşıq Ələsgər isə yeni fikirlərlə, gözəl, yığcam, fantastik formalarla, səmimiliklə gələrkən yeni nəfəs gətirdi. Aşıq Ələsgərdə yerində olmayan söz tapa bilmirsən. Yəni, sözlər ölçülüb-biçilib. Yaxşı şairin əlində sözlər mum kimi əriyir, kifayət qədər elastikləşir, istənilən formaya salınaraq gözəl bir şəkildə oxucuya çatdırılır.

*Söz ilmədir, şeir naxış
Ustasına min-min alqış,
Eşq dolu zərif düşüncə
Dünyaya gəndən bir baxış –
Şeirin ruhu budur mənəcə...*

Aşıq Ələsgərdən sonrakı aşıq ədəbiyyatında minlərlə aşıq olub, amma heç biri o səviyyəyə qalxmayıb.

Mən fikrimi yenə Goethedən misalla yekunlaşdırmaq istəyirəm. Bilirsiniz ki, Goethe çox universal şəxs olub. Onun məşğul olmadığı sahə, demək olar ki, olmayıb. 37 yaşına qədər çox gözəl rəssam idi. Həm rəsm çəkir, həm də bədii əsərlər yazırdı, nəzm, nəsr, ədəbiyyatşünaslıq, estetika... Sonra isə daha çox musiqi ilə məşğul oldu. Böyük bəstəkarlarla söhbətlər edirdi. O dövrün bütün filosoflarını oxumuşdu. Deyirdi ki, Spinozadan oxumadığım əsər yoxdur. Hegeldən xoşu gəlmirdi. Hərçənd ki, Hegel ona pərəstiş edirdi, haqqında gözəl sözlər yazmışdı. Goethe Şərqi ədəbiyyatını, ərəb, fars, türk poeziyasını öyrənmişdi. Əlbəttə, tərcümədə öyrənib. Ərəb yazısını öyrənib. Kimyanı, fizikanı, tibbi öyrənib. Hüquqdan dissertasiya müdafiə edib. Elmi əsərləri 14 cildidir. Məhz onun elmi dünyagörüşü və onda olan zənginlik poeziyasında da əksini tapıb.

Misal üçün, o, yazır: «Təbiət elmləri ilə məşğul olmağım məni yerə endirir, yerdən üzülməyə qoymur. Təbiətşünaslıq məni yerə bağlayır. Əks halda, xəyal məni götürüb aparıb bilər».

Eyni zamanda deyir: «Mən təbiətşünas kimi təbiətin gözü ilə özümə baxa bilirəm».

Fəlsəfi güc şairə öz qüvvəsini dərk etməyə, onu geniş tətbiq etməyə imkan verir. Mütəfəkkir şairin yaradıcı həyatı uzunömürlü olur, gec sönmür, bəzən ölənə kimi sönmür.

*Sənət fikrə söykənməsə
Yaşayarmı əsə-əsə?!
Həyatın sərt üzü də var:
Tez quruyar dayaz sular...*

Goethe “Qərb-Şərq divanı”nı 65-70 yaşında yazdı, “Faust” üzərində təxminən yarım əsr işlədi və ölənə yaxın 83 yaşında bitirdi. O deyirdi: “Sən necəsənsə, Allahın da elədir. Bu cəhətdən o, çox vaxt yaxşı deyil”.

CAMAL VƏLİ oğlu MUSTAFAYEV

1928-ci ildə Borçalı mahalının Qarayazı bölgəsində – Gürcüstanın Kosalı kəndində dünyaya göz açıb.

1945-ci ildə Kosalı kənd orta məktəbini, 1952-ci ildə Moskva Dövlət Universitetinin Fəlsəfə fakültəsini başa vurub. İki il Qarayazı rayonunda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olub.

1954-cü ildə SSRİ EA Fəlsəfə İnstitutunun aspiranturasında təhsil alıb. Burada “Nizami-nin fəlsəfi və etik görüşləri” möv-

zusunda namizədlik dissertasiyası, 1968-ci ildə isə Bakı Dövlət Universitetində “Nizaminin ideyalar aləmi, müasirlik” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

Azərbaycan EA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunda, Azərbaycan Dillər Universitəsinə və Bakı Dövlət Universitetində müxtəlif vəzifələrdə işləyib.

Orta əsrlər Azərbaycan fəlsəfi fikri sahəsində bir sıra sanballı əsrlər çap etdirib. XII əsr Azərbaycan düşüncəsinə, Nizami fəlsəfəsinə, müsəlman Şərfinin sosial utopiyasına, müasir Azərbaycan şeirinə dair tədqiqatlarının nəticələri respublikamızda və xarici ölkələrdə çap olunmuş, ona böyük şöhrət qazandırmışdı. O, bir sıra nüfuzlu beynəlxalq konqres, simpozium və konfransların fəal iştirakçısı olub, aktual mövzularda məruzələrlə çıxış edib.

Alimin elmi və pedaqoji fəaliyyəti çoxsaylı elmi, ədəbi və publisistik nəşrlərdə öz əksini tapıb. Əməkdar elm xadimidir.

Hazırda Xəzər Universitəsi Tərcümə Araşdırmaları Mərkəzinin direktorudur.

Şərqdə fəlsəfəni, poeziyanı parçalamırdılar

Professor Camal MUSTAFAYEV:

– Belə məclisdə adətən fikir mübadiləsi, qarşılıqlı zənginləşmə olur.

Qarşılıqlı zənginləşmə bu məclisin mahiyyətini ifadə edir. Yunanlarda bir qayda var idi: belə məclislərdə, söz məclislərində filosoflar adətən bir-birlərini dinləyərdi. Bir-biri ilə mübahisəyə girişərək axırda həqiqəti əldə edirdilər. Biz bu gün poeziya-fəlsəfə qıbləgahında bir nəticəyə gəlmək, müəyyən bir həqiqəti ortaya qoymaq istəyirik. Mən arzulayırdım ki, bizim bu məclisdə universitetimizin əməkdaşları və məzunlarından başqa

qonaqlarımız, xüsusən yaradıcı adamlar da olsun. Mən onların buradakı nümayəndələrini alqışlayıram.

Hamlet müəllimin dediyi kimi, mövzu çoxşaxəli və çox-cəhətlidir. Məsələn, Platonun, Aristotelin, Hegelin poeziyaya münasibətlərini götürək. Bunlar bir tərəfdən doğrudan da örnəklərdir, digər tərəfdən də onların baxışları bizim üçün əhkam deyil. Biz özümüz yaradıcılıq təcrübəsindən çıxış edərək, hər hansı bir nəzəri təlim irəli sürəcəyik. Eyni zamanda baxışımızı istər Şərqlə, istər Qərb poeziyası üzərində gerçəkləşdirə bilərik.

Poeziya anlam etibarını ilə bizim deyil. Fəlsəfə də anlam etibarını ilə bizim deyil. Maraqlananlar bilir ki, bizim eramın III əsrində yunan fəlsəfə tarixçisi yazırdı: bu barbarlar, yəni şərqlilər, deyir ki, fəlsəfəni biz yaratdıq. Halbuki fəlsəfə sözünün özü onlara yabançıdır.

Söhbət nədən gedirdi? Əlbəttə, hər xalqın özünün öz anlayışları və bu anlayışlar istiqamətində də baxışları var. «Fəlsəfə» sözünü orta əsrlərdə, Aristotelin tərcümə edərəkən götürmüşük. «Poeziya» sözünü isə çox-çox sonralar götürmüşük. «Fəlsəfə» hərfi mənada «müdrikliyə sevgi» deməkdir. «Poeziya» isə yaratmaqdır. Yəni bu mövzumuzun özü də Avropa «papaqlıdır».

Mövzumuzun nəzəriyyəsinə işləyəndə istər-istəməz filosoflara, Avropa üslubuna qayıdırıq. Niyə, nə üçün?

Şərqlə ələmində fəlsəfəni, poeziyanı parçalamırdılar, bütöv bir dünyagörüşü var idi. Bu dünyagörüşünün fəvqündə duran adamlara rişxənd edirdilər. Rişxənd özü də fəlsəfədir. Orta əsrlərdə bizim dilimizdə «həkim» dedikdə «filosof» başa düşürdülər. Amma biz indi təbibə «həkim» deyirik. Dilimizin özünün ənənəsində, tarixində vətəndaşlığı «həkim» sözü qazanıb, biz onu tibb elmlərinə aid edirik. Amma filosofa elə «filosof» deyirik.

Bunlar zahiri məsələlərdir. Amma fəlsəfə tarixən yenidir. Poeziya daha qocadır. Poeziya zaman etibarını ilə ilk idrak növü olub. Mənəvi fəaliyyətin tərkib hissələrini daxilən özündə birləşdirib. Fəlsəfi dünyagörüşü xüsusən mifologiya ilə qarışaraq, poeziyadan meydana gəlib.

Hegelin yaxşı bir sözü var: «Xalqlar öz mifologiyalarını yaratmazdan əvvəl poeziya ilə yaşayırdılar».

Bu zaman onlar keçirdikləri dərin həyəcanları şeir formasında ifadə etməyə çalışırdılar, mücərrəd fikirləri, ümumi təsəvvürləri konkret surətlərdən ayırmadan fantaziya əsasında yaratdıqları surətlərdə dərk edirdilər. Bu, mifologiyanın fəlsəfə ilə qarışığı idi, eyni zamanda ana zəmin kimi poeziyanın üzərində meydana gəlirdi.

Belə nəticə çıxarmaq olar ki, örfü-adəti gətirməklə cənnət yarana bilməz. Ona görə adətləri ola-ola fikirləşə bilmədikləri üçün insanların içində etiraz başladı. Allah öz elçisini göndərdi ki, get onlara iki şey bağışla: bir həya, bir də həqiqət. Çünki bunlar həmişə lazım olan şeylərdir. Elçi Allaha deyir ki, bir həkim var, bir neçə adama baxa bilir, başqa sahənin mütəxəssisləri də onun kimi. Allah deyir: «Xeyir, həya, həqiqət cəmiyyət üzvlərinin hamısında olmalıdır. Əgər cəmiyyətdə bir olmaq, birlik yaratmaq niyyəti varsa, onda həqiqəti və həyanı hamıya bərabər bölmək lazımdır.

Esxilin Prometeyinin Qafqaz dağlarında çarmıxa çəkilməsini xatırlayın. Bu mövzu doğrudan da əbədi mövzudur. Nə qədər bəşər var, nə qədər hakim-məhkum anlamları var, nə qədər həyatda iblislər var, Esxilin yaratdığı Prometey əbədi olacaq. Ona görə də eramızdan 5 əsr əvvəl yaranan bu əsər indiyədək nə qədər tənqidlərin, müzakirələrin obyektinə olub.

Görün nə deyirdi Hüseyn Cavid:

İblis nədir?

– Cümlə xəyanətlərə bais...

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

– İblis!..

Bax, bu ətrafda söhbət gedib o zamandan ta indiyə kimi. Çünki iblis məsələsi, hakimiyyət məsələsi, zorakılıq məsələsi əbədi məsələdir.

Zorakılıq və zəka, hakimiyyət və zəka – bu mövzu həmişə olub. Bu mövzunu bizim böyük şairimiz Səməd Vurğun «Vaqif»də çox gözəl təcəssüm etdirmişdir:

*Düşüb-düşməyəli bu saraylara,
Hələ rast gəlmədim vəfalı yara!
Mənliyim içimdən çəkilir dara,
Tərhanlar oylağı yadıma düşdü.*

Yaxud:

*Mənliyim içimdən çəkilir dara,
Qəlbim sığışmayır dar saraylara.
Burda gözlərimə min qan görünür,
Bu divarlar mənə zindan görünür.
Nə göylərdən mənə bir təsəlli var,
Nə yerlər ruhumu zövq ilə oxşar...*

Vaxtilə Esxilin qoyduğu problem «Vaqif»də öz təcəssümünü tapır. Yəni bunlar əbədi problemlərdir. Söhbət ideyadan, fikirdən və onun ifadə formasından gedir. Əgər əsərdə fikir doğrudan da əbədidirsə, o, əsəri hər zaman yenidən dirçəldəcək. Niyə? Çünki yaradıcı əsərə təkcə özünün hisslərini deyil, təkcə cismani varlığını deyil, ruhunu qoyur.

Hamlet müəllim Platon haqqında danışdı. Platonun «Dövlət» əsərində poeziya haqqında tənqidi fikir var. Orada məsələ nə idi? Platon deyir ki, Homerin «İliada» və «Odyssey» əsərlərindən ağlayan, sızlayan yerləri seçirlər. Bizə, vətəndaşlıq tərbiyəsi üçün ağlamaq, sızlamaq lazım deyil. Buna etiraz edir ki, insanları ağladan, insanları titrədən poeziya lazım deyil. İnsanlarda daxili özünəinam aşılaman poeziya lazımdır. Bu mənada poeziyaya tənqidi yanaşırdı. Hətta özü fəlsəfi yaradıcılıqla məşğul olana qədər poeziya ilə məşğul olub. Poeziyada dramatik əsərlər yazıb. Onun dialoqları başdan-ayağa poeziyadır.

Poeziya təfəkkürün anasıdır. Bizim poeziyamızdan söhbət aparmaq  c n, aıgını deyim ki, əlimizdə elə bir əsər yoxdur ki, biz onu fəlsəfə aspektində təhlil edək. T ss f ki, son illerd  belə əsərlər yaranmır. Niyə yaranmır?

Qayıdaq Platona.  unki birl sm  yoxdur. Birlik olan yerdə fikir qaynayar, hisslər qaynayar. Birlik olan yerdə dođrudan da yaxşı əsərlər meydana çıxar. Paralanma olan yerdə fikir, şüur paralanar, hisslər paralanar, onda cılız əsərlər meydana g l r.

Həqiqi poeziyaya qayıtmaq lazımdır

Tofiq ABBASQULIYEV, *Xəzər Universiteti Lüğət v  Ensiklopediya Mərkəzinin direktoru,  m kdar m allim:*

– Camal m allimin də qeyd etdiyi kimi, indi yaxşı əsərlər yaranmır. Əvvəllər şairlər bir şeirini dərc etdirmək  c n ne mərhələdən keirdi. Ona görə də şair ciddi məsuliyyət daşıyırdı. İndi gözəl şeirlər ox az-az yaranır.

Mən bizim mövzunun məğzinə qayıtmaq istəyirəm. Nədir bizi bugünkü məclisi yaratmağa sövq edən səbəb? Görünür poeziyada yaranan «aclıq». Yaxşı şairlərimiz var. Hamlet müəlliminin bir şeiri var, heç vaxt mənim beynimdən çıxmır: «Yaşamağa nə var ki...» Burada nə qədər dərin fəlsəfi fikir var. Bu şeir başdan-ayağa düşüncədir.

Nəhayət, poeziyada, sənətdə bir saf-çürük etmək lazımdır. Bizim gənclərimiz gərək yaxşı yazmaq üçün yaxşı mənbədən qidalansınlar. Ona görə də, Hamlet müəllim – şairimiz, rektorumuz, alimimiz nəhayət bizim istədiyimiz bir məclisi təşkil etdi. Cəmiyyəti həqiqi poeziyaya qaytarmaq lazımdır.

Poeziyaya müqəddəs aləm kimi baxıblar

Professor Camal MUSTAFAYEV:

– Demək, poeziyaya o qədər müqəddəs aləm kimi baxıblar ki, çoxlarını edam ediblər. Sokrat edam edilməzdən əvvəl Ezopun bir şeirini həcv edib. Özünə deyirdilər ki, minilliyin faciələrini yazan Sokratdır. Deyirdilər ki, komediya yazan Aristotel olub. Ölümündən az əvvəl Ezopun bir təmsilini misal gətirib deyir ki, Ezop hər bir şəhərdə çıxış edə bilər.

Sokrat ölümündən əvvəl deyib ki, o, kütlənin rəyindən yüksəkdə durur. Axı, bu kütlə onu məhv elədi, demokratiya məhv elədi. Bunun nəticəsidir ki, o, kütlənin hökmündən yüksəkdə dururdu. O, deyirdi: «Mən ölümlə qovuşana qədər, istəyirəm poeziyanın işığında durulam. Mən o dünyaya təmiz getmək istəyirəm». Görün poeziyanı nə qədər ilahiləşdirirdi. Poeziyaya müqəddəs bir aləm kimi baxırdı.

Mən öz gəncliyimdə Səməd Vurğunu burada da dinləmişəm, Moskvada da. Səməd Vurğuna təkcə azərbaycanlılar deyil, ruslar da pərəstiş edirdilər. Çünki o, poeziyaya müqəddəs bir sənət kimi baxırdı, həm də özü müqəddəs varlıq idi. Şəxsiy-

yəti və poeziyası bir-birini tamamlayırdı. İndi söhbət ondan gedir ki, poeziya var, şəxsiyyət yoxdur. Bu, faciədir.

Mübahisəli fikirlər meydana çıxır

Cəlil NAĞIYEV, *Asiya Universitetinin rektoru, filologiya elmləri doktoru, professor:*

– Bizim təhsil aldığımız zamanlarda elə gün olmazdı ki, gənclər ziyalılarla, sənət adamları ilə fikirlərini paylaşmağa, müəyyən problemləri həll etməyə çalışmasınlar. Bu gün keçirilən məclis də həm gənclərimiz, həm də ziyalılarımız üçün faydalı ola bilər. Bu iş görə mən Camal müəllimə də, Hamlet müəllimə də təşəkkür edirəm.

Ədəbiyyatı sevən və bütün ömrünü ədəbiyyata həsr edən bir şəxs kimi deyə bilərəm ki, burada mənim məşğul olduğum bir sıra məsələlərə də toxunuldu. Mən onlardan danışmaq fikrində deyiləm. Hər halda gələcəkdə bu mövzulara qayıdacağıq.

Prometeylə bağlı mübahisəli fikirlər mövcuddur. Qədim Yunanıstanda bəziləri Prometeyi azadlıq carçısı adlandırır, azadlığın simvolu hesab edirlər. Lakin başqa mövqedə olanlar onu

satqın, oğru adlandırır, onun çarmıxa çəkilməsinə, qayalara mıxlanmasına haqq qazandırır və deyirlər ki, o oğrudur, oğrunu isə bağışlamaq olmaz. Əgər onu bağışlasaq, onda oğurluğa bəraət qazandırmış olarıq. Cinayət cinayətdir və cəza da olmalıdır.

Bu cür mübahisəli məsələlər var. Bu, həm də düşündürücü məsələlərdir. Gələcəkdə bu məsələlərin müzakirəsi maraqlı olardı.

Sənətin əxlaqi funksiyası ideala yaxınlaşır

Ağalar MƏMMƏDOV, *Xəzər Universitetinin müəllimi:*

– Poeziya poetizasiya (nəzməçəkmə) və ya prozanı poetik ifadə etmə sənəti deyildir. «Poizein» qədim yunan dilində yaratma, meydana gətirmə, tikib-qurma kimi mənalar daşıyır. Poetika qədim yunan təfəkküründə produktiv, yaradıcı fəaliyyətdir. Amma o, fəlsəfədən fərqli olaraq analitik yox, sintetik yaradıcılıqdır. Nəsrî nəzmə çevirmə fəaliyyəti kimi nəzməçəkmə (poetizasiya) isə praktiki-texniki sferaya daxildir.

Fikrimizi R.Taqorun «unuduram, qanadlarımın olmadığı, həmişə unuduram» misrası üzərində quraq. Bu misra yaranışında misra kimi doğulmuşdur. Əvvəlcə cümlə kimi yaranıb, sonra misralaşdırılmamışdır, anadangəlmə şeirdir o. O, hətta əvvəlində və davamında gələn misraların yaratdığı poetik atmosferə də ehtiyac duymadan, təkbaşına, şeir kimi qarşımızda dayanmışdır. Şeir o şeydir ki, onun nəsr keçmiş yoxdur, yəni o, nəsrdən poetizasiya əməliyyatı ilə nəzmə transformasiya edilməmişdir. «Şair doğulmaq gərək» deyirlər, «şeir şeir kimi doğulmalıdır» demək lazımdır. Tərbiyə və təhsillə insanda şairlik qabiliyyəti müəyyən qədər yaradıla və artırıla bilər. Amma heç bir cümlə poetikləşdirmə əməliyyatı ilə misralaşdırıla bilməz. Baxmayaraq ki, ortalıqda bizə şeir kimi təqdim olunmuş və olunan minlərlə «şeir» var. Mahnı sözünə musikalılıq və ya

söz yığımına bədii qıraət əlavə edəndə, o sözlər şeir olmur, əgər əvvəldən şeir deyildilərsə. Onlar bununla, sadəcə olaraq, poetik effekt qazanırlar.

Şeir eyni zamanda o şeydir ki, o, nəsrə çevrilə bilmir, onun nəsr gələcəyi yoxdur. Misra cümlə kimi də ifadə oluna bilirsə, deməli, o, heç əvvəldən şeir olmayıb. Tutaq ki, Taqorun sözügedən misrasında deyilən fikir bir cümlə ilə bir neçə variantda ifadə edilə bilər. Amma o, hər dəfə özündən nəyisə itirər. Yəni poeziya prozalaşdırıla bilməyən şeydir.

Bir sözlə, poeziya ilə proza arasında bir-birinə çevrilməyən bir şey var. Elə o şey də poeziyanı poeziya, prozanı proza edir. Poeziya poeziya kimi doğulur, pr o za proza kimi. Poeziya məhz o şeydir ki, onun dediyini proza ilə demək olmur. Əks təqdirdə, poeziya öz əvəzolunmaz yerini itirərdi. Görünür, proza ilə müqayisədə poeziyanın qeyri-ciddi sayılmasının səbəblərindən biri, onun əvəzolunan mövqeyə düşmüş olmasıdır.

Poetiklik məzmununda olur. Formal poetizm quru estetizmdən başqa bir şey deyil. İnsanın bir sıra psixoloji halları vardır ki, o məqamlarda insan şeir yazmaq «istəyir», məsələn, məhəbbət halında, özünü atılmış və tənha hiss edəndə və s. O halların psixologiyası ilə şeirin mahiyyəti arasında nəsə uyğunluq vardır. Belə araşdırmalar çox maraqlı olardı.

Sənətin, o cümlədən, poeziyanın funksiyası dövrdən-dövrə dəyişmişdir. Şeirin kathartik-əxlaqi funksiyası qədim yunan sivilizasiyasından miras qalmışdır. Bu konsepsiyaya görə, şeir insanları əxlaqi-mənəvi baxımdan saflaşdırmalıdır. Sovet elmində sənətə yüklənən sosial funksiya da bu konsepsiyadan törəmədir. Sovet məktəbində etika və estetika həmişə yanaşı dayanmışlar (Bu yanaşılıq həm adlandırmada, həm təsəvvürdə bizdə hələ də qalır). Bu, bir tərəfdən, o demək idi ki, estetika etik funksiya daşıyır, digər tərəfdən isə etik olmaq estetik nəzakət qaydalarına, daha konkret desək, kommunistin əxlaq kodeksinə riayət etməkdir.

Sənətdə əxlaqi didaktizm, o cümlədən şeirin hansısa əxlaqi kodeksi və ideal əxlaqi tipi estetik formada yayma fəaliyyəti, sonda ona gətirib çıxarır ki, poeziyada məzmunuz estetizm, yaxud da «qorxma!», «məğrur ol!» kimi bayağı ənənəvi məzmunlar baş alıb gedir.

XIX əsrdə Hegel sənətə, o cümlədən şeir sənətinə tamam ayrı, idraki funksiya yükləyir. Şeirin idraki funksiyası dedikdə, dərin, fəlsəfi tezislərin şeirdə və şeirlə ifadə olunmasından söhbət getmir. İnsan şüurunun ayrı-ayrı predmetlərin hissi qavrayışından mütləqin dərkinə qədər yol keçdiyinə inanan Hegel sənəti ilk pilləyə yerləşdirir (Daha sonrakı, ikinci pillədə din, üçüncü, sonuncu pillədə fəlsəfə dayanır). Şüur öz yolunun ilk addımında hissi qavrayışla görür və göstərir.

Doğrudan da hisslərdən kənar sənəti düşünmək qeyri-mümkündür. Lakin şüurun inkişafının ilk pilləsini təmsil edən sənətin təfəkkür dili hələ çox zəifdir, yoxdur (Ona görə də Hegel sənət növlərini ən dilsizdən ən dilliyə doğru düzür. Məsələn, şüurun inkişafında şeir heykəltəraşlıqdan daha yuxarı mərtəbədə dayanır. Roman ondan da yuxarıda). Sənət düşünməz, düşündürər. Düşünmək üçün mənzərələr, materiallar, obrazlar verər. Fəlsəfənin onu açmasına, dilləndirməsinə, anlamasına ehtiyac vardır.

Beləliklə, Hegelə görə, əsl sənət, o cümlədən şeir sənəti konseptual təfəkkürə xidmət etməlidir (əxlaqa yox!), amma onu qabaqlayaraq. Təfəkkürü qabaqlayan statusu ilə sənət müəyyən dərəcədə mistiklik qazanmış olur.

Hegel sənətə çox fərqli bir funksiya qazandırdı. Bu da sənətin, o cümlədən şeirin idraki funksiyası idi. O, deyirdi ki, insan ilk dəfə sənət vasitəsi ilə Allahı dərk elədi.

Hegelə görə incəsənət insanın idraki funksiyasını yerinə yetirir. Sənət heç də əxlaqi ideala çağırmaz, bizim idrakımıza təsir edər. Hegel deyir, şeir təsvir kimi sona çatdı, yəni sənət tamam ayrı formaya keçdi. Artıq idrak axını tamam dəyişdi, Haydegger və Şopenhauerlə üçüncü mərhələ gəldi. Haydegger də

Şopenhaueri dərk edənədək sənət üçüncü bir funksiya qazandı. Bu, qərb fəlsəfəsi tarixində üçüncü funksiya idi.

XX əsrdə sənətə, o cümlədən poeziyaya yeni bir funksiya, ontoloji funksiya qazandırılmışdır. Bu, Haydeggerin adı ilə bağlıdır. O, poeziya ilə fəlsəfə arasındakı qədim Yunandan qalan uçurumu doldurmağa çalışmışdır. O, fəlsəfi mühakimələrində şairlərə (xüsusilə də Hölderlinə) bəzən filosoflara inandığından daha çox inanıb əsaslanır. Hegeldən fərqli olaraq, Haydegger poeziyanı sənətin mahiyyəti sayır. Və yenə Hegeldən fərqli olaraq, Haydegger hesab edir ki, sənət öz missiyasını nəinki tamamlamamışdır, əksinə, poeziya mahiyyətə fəlsəfəyə bənzəyir. Külliyyəti 100 cilddən çox olan Haydeggerin yaratdığı özünəməxsus sənət təlimini, daha doğrusu, onun şeir fəlsəfəsini burada ətraflı şəkildə izah etmək imkanımız xaricindədir. Poeziyanın ontoloji funksiyasına gəldikdə, şeir ontik kəşfdir, o, nələrisə göstərir. Konseptual mənzərələrin üstünü açır, ancaq bu, ənənəvi məntiqi ümumiləşdirmə əməliyyatı yox, əksinə, oyun təsiri bağışlayan ixtiyari quruculuqdur. Bütün bunlar – kəşf, üstünü açma, quruculuq – dildə baş verir, daha doğrusu, sözlərdə. Poeziya fəlsəfəyə dil dünyasını və dildə yaşayan varlığı bəxş edir. Poiein (yaradıcılıq) kimi poeziya ontoloji yaradıcılıqdır: Şair obyektiv varlığın örtüsünü çəkərək, onu kəşf edir və kəşf etdiyini hansısa bir sözlə adlandıraraq, varlığın subyektiv sferasını yaradır. Bu isə o deməkdir ki, dili şairlər yaradır. «Şairlər adlandırır, mütəfəkkirlər *(bu adlarda gizlənəni – A.M.)* düşünür» (*Heidegger*).

Haydegger deyir ki, sənət bizə nə isə göstərməlidir. Belə bir məşhur söz var: «Rəssamlar Londonun üstündə buludları çəkənə qədər heç kim bilmirdi ki, London buludlu şəhərdir. İlk dəfə onlar bizə göstərdilər».

Azərbaycanda Cahandar ağalar bəlkə də həmişə olub. Amma onu bizə ilk dəfə İsmayıl Şıxlı göstərdi. Ancaq bu da yenə də əxlaqı ideal deyil. Sadəcə olaraq bu bir kəşfdir. Burada da yenə sənət əxlaqa xidmət etməlidir. Ancaq bu qərblilər üçün

bir az arxaik səslənir. Onlarda əxlaqa çağırış yoxdur. Məsələn, «beyin köçü» deyirik, amma «şair köçü» yoxdur, şair gərək dildən köçə. Azərbaycan şairi Avropaya köçsə, hansı dildə yazacaq? Özü köçsə də dilindən köçə bilməyəcək. İnsanı dilindən ayırmaq olmaz.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, Qərbdə (əvvəlcə ABŞ-da, sonra Fransada), postmodern sənətdən, daha doğrusu, postmodern dövrdə sənətin dəyişən funksiyasından danışılmağa başlandı. Əyləncə sektorunun inkişafı ilə əlaqədar olaraq, sənətin əyləncəvi funksiyası ön plana çıxdı. İstehlakçı sənaye cəmiyyətinin inkişafına bağlı olaraq, sənət əsəri sürətlə istehlak edilərək köhnələn və qazanc gətirən əmtəəyə çevrildi. Postmodern dövrdə sənətdən tələb olunur ki, o, öz alıcısına çətin başa düşülən, düşündürücü və qalıcı mesajlar vermək əvəzinə, kütləvi zövqə xidmət etməli, öz alıcısını əyləndirməli və tez unudulmalıdır. Postmodern sənət ümümbəşəri diapozondan əl çəkir, konkretçi və lokal olmaq istəyir. Aydındır ki, «postmodern sənət» hansısa mütəfəkkirin adı ilə bağlanan, sənətə yeni üfüq açan yeni sənət fəlsəfəsi yox, neokapitalizmin sənət-bazar ideologiyasıdır.

Sonda, qeyd etməliyik ki, biz burada sənət tarixindən yox, qısaca, sənət fəlsəfəsi tarixindən və postmodern dövrdə sənətin vəziyyətindən söz açdıq. Bunlar isə ayrı-ayrı sahədir.

Firəngiz NƏSİROVA, *Xəzər Universitetii İngilis dili departamentinin müəllimi:*

–Ağalar müəllim dedi ki, Qərb poeziyasında əxlaqı qəbul etməzlər. Mən bu fikirlə razılaşmıram. Mən bədii tərcümə ilə məşğul oluram, Qərb şairlərindən tərcümələr eləmişəm. Görürəm ki, Qərb poeziyasında əxlaq mövzusu kifayət qədərdir, onlar əxlaqı çox gözəl qəbul edirlər. Camal müəllim demişkən, həya və həqiqət onların da əsərlərində var. Məsələn, ingilis şairi Rədyard Kiplinqin bu misralarına diqqət yetirin:

*Əgər sən başını dik tuta bilsən,
Özünə inamı yaşada bilsən,
Sənə şübhələrlə baxsa da hamı,
Bil, yoxdur onların sənə inamı.*

*Bacar gözləməyi, yorulma bir an,
Qoy yalan desinlər, sən demə yalan.
Kimsəni əfv edib, susmağı bacar,
Lovğa, təkəbbürlü olmağa nə var?!*

Məgər bu həya deyil, məgər bu əxlaqın tərbiyəsi deyilmi?!

«Mütləq həqiqət»in axtarışında

Baba BAYRAMLI, *Xəzər Universitəsi Siyasi elm və beynəlxalq münasibətlər departamentinin müdiri:*

– Poeziya ilə fəlsəfənin vəhdətinə dair bəzi fikirlərimi bölüşmək istəyirəm. Tarix boyu poeziya və fəlsəfənin vəhdətinin əsasında dayanan bir məsələ olub, o da «mütləq həqiqət»in axtarışdır. Bəs əslində insan nədən ibarətdir? İnsanın ağıl-idrakı var. İnsan özünü dərk etdikcə anlayır ki, onun ağılından kənar da nəşə var. Fəlsəfə sahə axtarır, üslub axtarır və bu üslub poeziya ilə necə vəhdət tapır? Adi həyatdan bəhs edən əsərlər var. Götürək Şekspirin əsərlərini, Göethenin «Faust»unu. Goethe bu əsərin üzərində 60 il işlədi. Niyə? O, «mütləq həqiqət»in axtarış tapmaq istəyirdi. Ən ümumi olanı axtardılar, amma tapa bilmədilər. Eyni hal Azərbaycan poeziyasında da oldu. Hüseyn Cavid «İblis»i həmin o məqsədlə yazdı, «mütləq həqiqət»in axtarışına çıxdı, amma məsələnin həllini son ana qədər tapmayaraq, yarımcıq qoydu.

Burada Camal müəllim Səməd Vurğunun «İnsan» pyesində filosof Şahbazdan danışdı. Səməd Vurğun burada ən ümumi

olan sualın cavabını axtarır. Sonradan Səməd Vurğun özü də hiss etdi ki, bu sonu olmayan bir cəhddir.

Poeziya ilə fəlsəfənin vəhdəti, mənə elə gəlir ki, dünyanın özü kimi əbədidir və bu davam edəcək.

Bu məsələni nəsillər həll etməlidir

Professor Camal MUSTAFAYEV:

– Baba müəllim, Səməd Vurğun Şahbaz surətini yaratdığına görə fəxr edirdi.

Kant deyirdi ki, filosof zəkanın qanunvercisidir. «İblis»də Arif filosof surəti olduğu kimi, «İnsan»da əsas hadisələr Şahbazın ətrafında cərəyan edir. Doğrudan da bütün bəşər tarixində ilk dəfə müraciət edərək soruşur ki: «Qalib gələcəkmə cahanda kamal?!»

Bu məsələni, əlbəttə, bir Səməd Vurğun həll edə bilməzdi. Bu məsələni nəsillər həll etməlidir. O, gələcəyə müraciət edir. Siz deyirsiniz ki, «Hüseyn Cavid həll edə bilmədi», «Səməd Vurğun həll edə bilmədi». Həqiqət tapılsa, o, həqiqət olmaz ki! Səməd Vurğun insanları həqiqət axtarışına çağırır.

Səməd Vurğun Mir Cəfər Bağırova məktubunda yazırdı ki, kommunistlərin gələcəyinə inanmır. Buna görə onun başı ağrıdı, ömrünü də tez başa vurdu.

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Camal müəllim, Səməd Vurğun şübhəsiz böyük şairdir. Amma onun müasirləri və ondan sonra gələnlər, ədəbiyyatçılar və digər mütəfəkkirlər əsərləri bir-bir müzakirə edir, bəyənir, tərifləyir, tənqid edirlər. Söhbət ondan gedir ki, ən böyük şairlərin də şah əsərləri olur, yaxşı və bir az zəif əsərləri olur. Əsərlər bir-birindən fərqlənir.

Səməd Vurğun «Vaqif» dramını elə möhtəşəm, elə qüdrətli yaratdı ki, sonra özü də onun arxasından çata bilmədi. Şübhəsiz ki, o biri dram əsərləri «Vaqif»dən geri qaldı.

Vidadi BABANLI, *yazıçı*:

- Bu, çox gözəl məclisdir. Biz bu cür məclislər üçün çox darıxmışıq. Burada müxtəlif fikirlər səsləndi: müsbət və mənfi fikirlər, doğru və yalan fikirlər. O ki qaldı bugünkü mövzuya... Mən bununla əlaqəli bir problem, tərcümə barədə danışmaq istərdim.

Açıq demək lazımdır ki, sovet dövründə xeyli zəhmət çəkilib, dünya ədəbiyyatının bir çox nümunələri tərcümə olunub. Lakin o tərcümələri oxumaq mümkün deyil. Azərbaycan dilinə çevrilmiş nəsr əsərlərinin heç biri bugünkü baxımdan yüksək səviyyədə deyil, müasir tələblərə cavab vermir. Şeirdə isə vəziyyət lap pisdır.

İndi çox gözəl, savadlı bir nəsil yetişir. Bizim tələbələr xarici dilləri öyrənirlər və mən ümid edirəm ki, onlar həmin əsərləri orijinaldan tərcümə edəcəklər.

Poeziya insanda saf duyğular oyadır

Zöhrə ƏLİYEVƏ, *ədəbiyyatçı:*

–Bu, çox xoşniyyətli, xoşməramlı bir məclisdir. Məncə, insanın bədii zövqü formalaşmasa, o, həyatın gözəlliyini dərin-dən duya bilməz. Yalnız həyatın gözəlliklərini, şeiri, poeziyanı dərindən duya bilən insan əsl insan ola bilər.

Mən bir məqamı açıqlamaq istəyirəm. Ədəbiyyatçı olma-ğımıza baxmayaraq on il idi ki, işimlə bağlı poeziyadan uzaqlaş-mışdım. Hiss edirdim ki, nə işə çatmır. Təsadüfən televiziya va-sitəsi ilə Hamlet müəllimin şeirlərini dinləməyim məni yenidən poeziyaya çəkdi. Televiziyada eşitdiyim bu şeirlərlə bir oxucu kimi mən öz dünyamı tapdımsa, deməli, minlərlə mənim kimisi var. Duyğu, həyəcan yaradan şeirlər əsl şeirlərdir. Bu cür şeirlər insanların həyatdakı gözəllikləri daha dərindən duymasına gə-tirib çıxarır. Əsl poeziya insanda saf duyğuları, yaxşılıq və mər-həmət hisslərini gücləndirir, əxlaqa da təsir edir, tərbiyəyə də.

İndi ədəbi tənqid çox zəifdir

Əmin ƏFƏNDİYEV, *Azərbaycan MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşı:*

- Mənim təkifim ondan ibarətdir ki, “Elm və Sənət Məclisi”nin mövzularını bir az məhdudlaşdıraraq. “Poeziya və fəlsəfə”. Hər ikisi böyük bir qalaktikadır. Bunların problemini bir-iki saata həll etmək heç kə-sin imkanı daxilində deyil. Bu məsələləri bir az yığcamlaşdırmaq lazımdır. Mən Ca-mal müəllimin “Səməd Vurğun və fəlsəfə” mövzusunda danışmasını arzularım.

Mənim ikinci təklifim isə məclisin forması ilə bağlıdır. Gəlin, müəllimlər, mütəxəssislər üçün ayrı, tələbələr üçün isə ayrı məclislər keçirək.

Vidadi müəllimin dediyi tərcümə problemi isə hamımızın ürəyini ağrıdan məsələdir. Azərbaycan prezidenti çox lazımlı bir sərəncam verdi ki, latın qrafikalı əlifba ilə nəşr olunmuş kitab qıtlığını aradan qaldırmaq üçün klassiklərimizin əsərləri yenidən çap edilsin.

Bəs bu sərəncama necə əməl olundu? Kitablar necə çap olundu? Nəşriyyatlarımız 1920-30-cu illərdə çapdan çıxmış tərcümə kitablarını yenidən olduğu kimi çap edirlər. Tərcüməyə əl dəymədən, yenidən redaktə etmədən, o dövrün ab-havası ilə bəzənmiş əsərlər kimi çıxarırlar. Axı bu gün bizim təcrübəli müəllimlərimiz, tərcüməçilərimiz var. Qaçhaqaçla bir ildə iki ilin kitabını çap etdilər. İndi o kitabları heç kim oxumur, oxuyan da başa düşmür. Çünki orada redaktə işi yoxdur, korrektə işi getməyib. O vaxt necə çap olunubsa, yenidən maşına verib nəşr ediblər.

Gəlin başda siz olmaqla bütün ziyalılar, məclisdəki yoldaşlar bu məsələyə öz münasibətimizi bildirək. Təəssüf ki, bu haqda indiyə qədər bir dənə də tənqidi məqalə çap olunmayıb.

Mən burada tələbələri görürəm, yadıma öz universitet illərim düşür. Buradakıların bəziləri şahiddir ki, biz yüzlərlə disputlarda iştirak etmişik. O disputlarda Məmməd Arif, Həmid Araslı, Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn və başqaları iştirak edirdi. Niyə bu gün belə disputlar keçirilmir? Gəlin, heç olmasa, onların yüzdə birini təşkil eləməyə çalışaq.

İndi şeirdən, sənətdən, ədəbiyyatdan söhbət gedir. Bu gün çap olunan kitabları kim oxuyur? Çox az adam oxuyur. Ancaq mənim yadımdadır ki, o dövrdə çap olunan kitabları, əsərləri bütün tələbələrlə oxuyub disputunu təşkil edərdik. Gözəl bir şeir dərc olunanda bütün tələbələr onu oxuyardılar. Səməd Vurğunun “Şair, nə tez qocaldın sən?” şeiri kimi.

İndiki mahnılarda belə sözlər oxuyurlar: “Mən səni görmək istəsəm, hara gəlirəm?” Niyə biz bunları təhlil və tənqid etmirik?

O vaxtlar M.Ə.Sabir adına kitabxanada, M.F.Axundov adına Respublika Dövlət Kitabxanasında ədəbi dərnəklər var idi. Hər yeni şeiri, nəsrini təhlil edərdik. İndi nəşr olunan əsəri təkcə müəllif bilir.

Redaktorun adını çox vaxt kitablarda yalandan yazırlar. Mən bu işlə yaxından maraqlanmışam. Redaktora deyəndə ki, kitabdakı bu nə cümlələrdir, niyə səhv yazılıb? And içir ki, xəbəri yoxdur.

Bu problemlər hamımızın dərdirimizdir. Ona görə gəlin, onlara ciddi yanaşaq, bu məclisləri vaxtaşırı təşkil edək. Ayda bir dəfə, ya da iki ayda bir dəfə olsun, ancaq aktual məsələləri müzakirə edək, bir nəticəyə gələk.

Gənclər klassiklərimizi lazımınca tanıyırlar

Səhər HÜSEYNQIZI, *Xalq şairi Hüseyn Arifin ev-muzeyinin direktoru:*

-Son zamanlar mənəviyyatımıza bu qədər yad ünsürlər gəlib. Belə bir vaxtda bu məclisin qığılcımı bizi sevindirir. Ona görə mən böyük məmnuniyyətlə belə bir tədbirdə iştirak etdim. Sizə də öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Bu yaxınlarda bir məktəbdə xalq şairi Osman Sarıvəllinin 100 illiyi qeyd olunurdu. Həmin məktəbin ədəbiyyat müəlliməsinin dəvəti ilə mən də həmin məclisdə iştirak etməli idim. Amma mən öz məktəbimizin X-XI sinif şagirdlərinə

Osman Sarıvəllinin yubileyini keçirəcəyimizi deyəndə təəcübülə soruşdular ki, Osman Sarıvəlli kimdir?

Mən bunu nəyə görə xatırladıram. Bu auditoriya çox gözəldir, amma buradakıların əksəriyyəti ortayaşlılardır. Mənə elə gəlir ki, biz bu cür söhbətləri daha çox gənclərlə etməliyik. Çünki bu gün Osman Sarıvəllini tanımayanlar sabah Hüseyn Arifi də tanımayacaqlar. Hüseyn Arifin yazırdı:

***Məndən təzə şeir xəbər alan dost,
Bəs yazın gəlməsi şeir deyilmi?!***

Burada deyildi ki, şeir oxunmur. Ona görə oxunmur ki, bəzi şeirlərdə məntiq yoxdur. Məntiqi, təfəkkürü, fəlsəfəsi olmayan şeirlər heç zaman oxunmayacaq, heç zaman tərcümə olunmayacaq.

Mənim atam Hüseyn Arif az tərcümə edirdi. Onun arxivində ən çox Lermontovun şeirlərinin tərcümələri qalıb. Yaxşı yadımdadır, tərcümə zamanı yazdıqlarını dəfələrlə cırıb atırdı. Lermontovun bir şeirini 35 variantda tərcümə etmişdi. Bir gün isə dedi ki, Moskvaya gedib bu şeirin yaranma tarixçəsini öyrənmək istəyirəm. Getdi, aradı, axtardı, nəticədə gözəl bir tərcümə alındı.

Mən bu məclisin forması barədə də təklifimi bildirmək istəyirəm. Yaxşı olar ki, məruzələr uzun olmasın, daha çox diskussiya aparılsın, hər kəs öz fikirlərini bildirsin. Təşəkkür edirəm!

***

Məclisin sonunda professor Hamlet İsaخانlı tədbirin yüksək səviyyədə baş tutduğuna görə bir daha bütün çıxışçılara və iştirakçılara öz minnətdarlığını bildirdi, gələcək məşğələlərin mövzusu haqqında əlavə məlumat veriləcəyini söylədi.

31
OKTYABR
2006

XƏZƏR UNIVERSİTƏSİ
1991
BAKİ

SAAT:
15:00

Xəzər
Universitəsi:
Bəyir Səfərəvli küç.122

ELM VƏ SƏNƏT
MƏCLİSİ

İSLAMDA
SUFİLİK

Professor Hamlet İsxanlı
və
Professor Camal Mustafayev

İKİNCİ
MƏCLİS

2006-cı il oktyabr ayının 31-də Xəzər Universitəsində fəaliyyət göstərən «Elm və sənət məclisi»nin ikinci məşğələsi oldu. «İslamda sufilik» mövzusunun müzakirəsinə həsr olunmuş bu toplantıda Cənubi Azərbaycandan olan soydaşımız doktor Cavad Heyət, müxtəlif elm və tədris ocaqlarının əməkdaşları, universitəmizin müəllim və tələbələri iştirak edirdilər.

Canlı diskussiya və elmi fikir mübadiləsi şəraitində keçən toplantını Xəzər Universitəsinin rektoru, professor Hamlet İsxanlı açaraq, maraqlı məruzə ilə çıxış etdi.

Əqli, ruhi cərəyanlar həmişə ən qızgın mövzulardan olub

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Əziz müəllimlərimiz!
Əziz tələbələr!

«Elm və sənət» məclisinin növbəti toplantısında yıq. Bilirsiniz ki, burada məqsədımız elmin və sənətin müxtəlif məsələləri barədə məruzələr etmək, müzakirələr keçirmək və sonralar daha geniş tədqiqatlar aparılması üçün zəmin hazırlamaqdır. Bu səbəbdən başlanğıc mövzuları bir az geniş götürürük. Əslində

bu məsələlərin hər biri haqqında bəlkə də illərlə tədqiqat aparmaq, seminarlar və konfranslar keçirmək olar. Amma geniş mövzunun çərçivələrini cızanda, ümumi baxışları əks etdirərək onun tarixinə nəzər salanda, orada bəzi detallara varmaq, məsələlər barədə daha incə, daha müfəssəl söhbət etmək üçün müəyyən baza, təməl yaranır.

Keçən dəfə biz «Fəlsəfə və poeziya» mövzusuna toxunduq. Nəzəriyyələr, fikirlərlə bağlı Şərqdən və Qərbdən müxtəlif dövrlərə aid misallar gətirdik. Bugünkü mövzumuz «İslamda sufilik»dir. Bu, həm Şərqdə, həm də Qərbdə yüzlərlə, minlərlə kitabların, məqalələrin, böyük konfransların mövzusu olub və olacaq.

Ümumiyyətlə, bəşər mədəniyyətində əqli, ruhi cərəyanlar həmişə bütün xalqlarda, bütün dinlərdə ən qızgın mövzulardan olub. Yəni bu, tək İslama xas deyil, xristianlıqda, yəhudilikdə, buddizmdə də var. Amma biz burada İslamdan söhbət edəcəyik. İslam mədəniyyətindən, sufilikdən danışacağıq.

İslamda ilk sufilərin izi ilə

Əlbəttə, yaranan ilk sual budur ki, sufizm nədir? İlk sufilər kimlərdir? Nələr deyiblər? Bu gün bu sahədə vəziyyət necədir? Bu sualların bəzilərinə cavab verə bilirik, bəzilərinə isə yox. Heç kim deyə bilməz ki, ilk sufi kim olub, sufilik kiminlə başlanıb? Adətən ilk olanları tam qətiyyətlə müəyyən etmək olmur.

Maraqlıdır ki, İslamda ilk sufi qadının kim olduğu barədə ümumi razılıq var. Deyirlər bu, Rəbiyyə əl-Ədəviyyə adlı bir xanım olub, VIII əsrdə yaşayıb, 801-ci ildə dünyasını dəyişib. O, bir neçə il səhrada zahidlik edib, guşənişin həyat sürüb. Sonra Bəsrəyə gəlib, burada onun ardıcılıarı, davamçıları əmələ gəlib. Onun təliminin mənası bu olub ki, insanın ən böyük sevgisi Allahdır. Allahla insanın arasında sevgidən başqa heç nə olmamalıdır. Onun şeirlə deyilmiş məşhur sözləri var. Mənası budur: «Ya Allah, hər aşiq öz sevgilisi ilə birləşib, bir kənara çəkilib. Mən isə indi təkbaşına səninləyəm» və ya «Mən Allahla birləşdim və özümü tamamilə ona təslim etdim».

Bu cür yanaşma, yəni ilahi sevginin mütləq üstünlüyü sufizmin ilk təzahürləri olub, onun bir cərəyan halına keçməsindən öncə ilk parıltılar, qıgılcımlar bu ocaqdan qaynaqlanıb. Əslində Quran da buna əsas verib. Çünki Allah insanı yaradarkən onu öz ilahi ruhu ilə canlandırmışdı: «Mən ona surət verib ruhumdan üfürdüyüm zaman siz onu qəbul edin (ona baş əyin)». Yəni insan o ilahi ruhun bir hissəsidir. Əgər bir hissədirsə, o zaman hissə tama qovuşa bilər. İnsan Allaha qovuşmağa can atar bilər. Onun özü sərbəst şəkildə bu qovuşmaya can atar, ya da onu bu yolda aparanlar ola bilər. Onun bir şeyxi, müridi, ustadı ola bilər. Onu sufilik yolu ilə Allaha, həqiqətə qovuşdura bilər.

Əlbəttə, böyük cərəyana çevrilmək üçün həmişə nəzəriyyələr yaradılır. Hesab olunur ki, əl-Mühasibi (?–857) deyilən ərəb şeyxi bu sahədə ilk nəzəriyyəçi olub. Onun ideyası bu olub ki, insan ilk növbədə öz içinə, daxili aləminə baxmalıdır. Özü-

nü görmək, dərk etmək ideyaları qədimdir. Bu, yunan fəlsəfəsində də, müxtəlif dinlərdə də, digər fəlsəfələrdə də var. İnsan özü özünü təftiş etməlidir.

Daxili və xarici aləmlə, batini və zahiri arasında fərqlər nədən yaranır? İnsan düşündükcə hiss-həyəcanla haldan hala düşə bilər. Sufizmdə işlədilən «hal», hesab edilir ki, ani, ilahidən gələn bir hissdır. Bu halı Allah verir. İnsan da bu hala gəlməyə çalışmalıdır. «Sufi» və «hal» terminlərini ilk dəfə əl-Mühəssibi işlədib. O, ilk görkəmli sufi nəzəriyyəçisi kimi tanınır

Əbamin içində Allahdan başqa heç nə görmürəm

İkinci sufi nəzəriyyəçisi Bəyazid Bəstamidir. O da IX əsrdə yaşayıb. Onun ideyası bu idi ki, mən Allaha qovuşa bilərəm, məqamım yüksəkdir, ona görə mənə səcdə qılın. Əgər Allaha qovuşa bilərəmsə, mən Allahın bir parçasıyam.

Onun məşhur bir sözü var: «Mən əbamı açıram, içində Allahdan başqa heç nə görmürəm».

Təbii ki, Bəstaminin bu sözləri o dövrdə İslam aləmində yaxşı qarşılanmırdı. Hətta peyğəmbər belə Allahla birbaşa ünsiyyətə ola bilmədiyi halda (bu ünsiyyət mələklər vasitəsi ilə həyata keçirilirdi) o deyirdi ki, mən Allahla birbaşa ünsiyyətə girirəm. Ona görə də əl-Bəstami böyük təzyiqlərə məruz qalmışdı.

Əl-Bəstaminin nəzəriyyəyə daxil etdiyi mühüm bir anlayış isə «fəna» anlayışıdır. Əgər insan sevir sə, özünü sevgilisinə tapırsa, öz kimliyi yoxa çıxır, yəni fəna olur. Ona görə biz Allahı seviriksə, ilahi sevgiyə gedirik, Allahla birləşirik. Bizim kimliyimiz yoxa çıxır. Bu məqama o «fəna» deyirdi. Bəstami sufi yolunun, sufi təriqətinin məqsədini fəna da görürdü. Yəni sufinin özünün kimliyi qeyb olur və Allahda özünü yenidən tapır.

Bu fikrin daha bir inkişafı məşhur Mənsur Həllacda (852-922) var. O, əsasən Bağdadda yaşayıb. Onun ideyasına görə tərki-dünya olan məxluqun ruhu ilahi ruhla («ruh nafiq») birləşə bilər. Beləliklə, insan Haqqa qovuşur. Haqq elə biz özümüzük. «Ənəlhəq» – haqq mənəm! Bu sözə görə də o, 922-ci ildə Bağdadda 8 illik həbsdən sonra böyük işgəncə ilə öldürüldü. Sufiliyin, azad düşüncənin böyük qurbanı kimi tarixə düşdü.

Mənim bu söylədiklərim İslamda sufiliyin ilkin mərhələsinə və ya formalaşma dövrünə çox qısa baxış kimi təqdim oluna bilər.

Sufiliyi izah edən nəzəriyyələr və Sufi böyükləri

Sufiliyi izah edən geniş nəzəriyyələr, yollar əmələ gəlirdi. Allaha qovuşmağın müxtəlif şəkilləri ortaya çıxırdı. Bunlar İslam aləmi ilə, ənənələri ilə düz gəlmirdi. O zaman İslam dünyasında böyük çalxalanma, axtarışlar var idi. Qədərə inananlar, inanmayanlar, azad iradəni qəbul edənlər və etməyənlər, sün-

nilər, şiələr, “xarici” adlananlar, mötəzilə və s. cərəyanlar fəaliyyətdə idi... Bu cərəyanlardan bəziləri (Mötəzilə) Ərəb xilafətinin rəsmi ideologiyası oldu. Qanlı qarşıdurmaların arası kəsilmirdi. «Yox» deyəni boğazından asırdılar. İbn Hənbəl – dörd hüquq məzhəbindən birinin yaradıcısı Quranın sonradan yaradılmasını qəbul etmədi (Mötəzilənin əksinə olaraq). O deyirdi: «Quranın yaradılışı təkallahlığa ziddir. Allahla eyni zamanda başqa əzəli yaradılış ola bilməz». İbn Hənbəl bu fikirlərində qəti olduğuna görə məhv edildi. Lakin bir qədər sonra mötəzilə hərəkatına qoşulanlar təqibə məruz qaldılar. Mötəzilə cərəyanına Kəlamın yaradıcısı olan əl-Əşari (? – 935/36) böyük zərbə vura bildi.

Sufi həyat tərzini keçirmək istəyənlərlə İslam elminin əsasında duran kəlam – İslam fəlsəfəsi arasında bir ziddiyyət əmələ gəlmişdi. Zahir və daxili bir-birinə uyğun gəlməyənlərə, o cümlədən siyasi məqsədlərlə hədislər düzəldənlərə qarşı etirazlar sufiliyin güclənməsinə gətirən səbəblərdən biri oldu. Qeyri-

ənənəvi fikir sahibləri mədrəsələrdən uzaqlaşıb alternativ yerlərə gedirdilər. Burada ən böyük sözü İslam dünyasının məşhur alimlərindən, şəxsiyyətlərindən biri olan əl-Qəzali deyib.

Əl-Qəzali ilə sufizm ayaq açıb yeridi, sufizm cəmiyyətdə özünə yer tapdı. Əl-Qəzali XI əsrin ortalarından XII əsrin 10–11-ci illərinə qədər yaşayıb. O, Bağdad Nizamiyyə mədrəsəsinin məşhur professoru idi, ora xüsusi dəvət olunmuşdu. Amma 4 il orada dərs deyəndən sonra mədrəsəni buraxdı, səyahətlərə çıxdı. Guşənişin, tərki-dünya həyatı sürdü, öz yazılarını yazdı və 10-12 il sonra bir çox fəlsəfi əsərləri ilə bərabər sufizmin əsasını hazırladı. Sufizmlə kəlamı «barışdırdı». Sufizmə vətəndaşlıq hüququ verdi. Sufizmə elmilik, professionalıq gətirdi, kəlama isə sufi mistisizmi elementləri əlavə etməklə, onları bir-birinə yaxınlaşdırdı. Əl-Qəzali çalışırdı ki, tam yunan fəlsəfəsi dilində deyil, amma onun müəyyən metodlarından istifadə etməklə İslam kimliyini ortaya çıxarsın. Bu sahədə onun çoxsaylı dərin əsərləri var. «Kimyayi-səadət» adı ilə farscaya çevrilən əsər sufiliyin əsas kitabı hesab olunurdu. O, rasionallıqla irrasionalizmi bir-birinə yaxınlaşdırdı. Mədrəsə ilə təkyə, zaviyə yaxınlaşdı.

Qəzalidən sonra sufizm daha çox poeziya içində inkişaf etdi. Bu sahədə isə daha çox Əbülməcrid Sənai tanındı. O, XI əsrin axırları – XII əsrin əvvəllərində (təxminən 1140-cı ilə kimi) yaşayıb. Onun «Sufizmin ensiklopediyası» adlandırılan, eynilə də «Fars Qurani» adlandırılan «Hədiqət əl-Həqiqət» əsəri məşhurdur. Bütün sufilər Sənaini müəllim hesab edirdilər. Ola bilər ki, biz onu ədəbiyyatda məxsusi olaraq öyrənmirik. Amma Nizaminin «Sirlər xəzinəsi»ni oxuyan Sənainin bu əsərinin ruhunu duya bilər.

Fəridəddin Əttar (XII–XIII əsrlər) sufizmin ən böyük şəxsiyyətlərindən biri hesab olunur. Onun «Məntiq-əl-Təyr» əsəri sufizmə həsr olunub. İlk dəfə burada sufizmin bütöv nəzəriyyəsi verilmiş, sufi yolu, təriqəti təsvir olunmuşdur. Bunu «Quşların söhbəti» kimi tərcümə etmək olardı. İngilislər buna «Quşla-

rın parlamenti» də deyirlər. Quşlar öz padşahlarını Qaf dağında axtarmağa gedirlər. Yəni həqiqəti, Allahı axtarmağa gedirlər. Bu yollar müəyyən məqamlardan, müəyyən pillələrdən ibarətdir. Bu məqama müəyyən əzab-əziyyətə dözə-dözə gedilir. Burada 7 pillə təsvir olunub. O pillələr adətən daha sonralar da sufi yolunun dayanacaqları, döngələri kimi diqqət mərkəzində olub. Hər sufi böyüyü yola öz şərhini verir. Amma çoxunda bu yol tövbə ilə başlayır.

Çoserdə də bu mövzu var və tədqiqatçılar onun Şərqdən götürüldüyünə şübhə etmirlər.

Cəlaləddin Rumi deyirdi ki, hər şey şəriətdən başlayır. Şəriət yolumuzda bir işıqdır. Şəriət bizim içimizdə olmalıdır. Bu yolla, təriqətlə gedirsən, haqqa, həqiqətə qovuşursan. Bu yolu getmək üçün mərifət sahibi və tərki-dünya olmalısən. Yəni dünya nemətlərindən uzaq durmalısən, nəfsi öldürməlisən. Ancaq sonda həqiqətə çatanda ən yüksək məqama – tərki-tərk mə-

qamına gəlib çatırsan. Yəni dünyanı tərk etdiyin yerə qayıdırсан, özünə qayıdırsan və Allaha qovuşursan. Bu, sufi yoludur.

Ən böyük nəzəriyyəçilərdən biri də İbn Ərəbi (1165–1240) hesab olunur. O, Cəlaləddin Ruminin yaşca böyük müasirlərindən olub. O, Allahla birlik ideyasını, fəlsəfi sistemini hazırlayıb, özünün panteist görüşünü verib: insan özü mütləq həqiqət ola bilməz. İnsan həqiqətin bir təzahürüdür. Sonra gələnlər buna vəhdəti-vücuda (vəhdət əl-vücuda) deyiblər. Onun özü bu termini işlətməmişdi.

Bu böyük sufilər siyahısını davam etdirmək olar. Lakin biz burada Rumi və onun ətrafı ilə kifayətlənəcəyik. Şəha-

bəddin Ömər Sührəverdi və başqa sufi böyüklərindən söhbət açmaq imkanımız, yəni vaxtımız yoxdur.

Cəlaləddin Rumi – sufizmin və poeziyanın nəhəng nümayəndəsi

Mövlana Cəlaləddin Rumi (1207-1273) sufizmin və poeziyanın ən nəhəng nümayəndələrindən biridir. Əbdürrəhman Cami onun «Məsnəvi-Mənəvi» əsərini «Farsca Quran» hesab edir. Fəridəddin Əttarın və Sənainin əsərinə də bu adı vermişdilər. Amma «Məsnəvi»dən sonra hamı bir fikrə, «Məsnəvi»nin ən yüksəkdə durduğu fikrinə yaxın gəldi. Şair, filosof Məhəmməd İqbal deyirdi ki, İslamda Qurandan sonra «Məsnəvi» dayanır. Yaxud İmperator Əkbər deyirdi ki, saray adamlarına Cəlaləddin Rumini və Nəsirəddin Tusinin «Əxlaqi-Nasir»ini mütləq oxumaq lazımdır.

Rumi isə özünü əvvəlkilərin «xırda davamçısı» adlandırır. O deyirdi: «Əttar yeddi məhəbbət şəhərini dolanıb gəzib. Amma biz bir küçə keçmişik». Yaxud: «Əttar ruh idi, Sənai isə onun iki gözü. Mən isə Sənai ilə Əttarın izləri ilə gəlmişəm».

Türk filosofu, düşüncə tarixçisi Ziya Hilmi Ülkenin sufiliyi maraqlı bir dəyərləndirməsi var. O deyir ki, Əttarla sufizm ciddi nəzəriyyə halına gəldi. Qəzali kəlamla fəlsəfə arasında duran sufizmi bir əxlaq sisteminə çevirdi. Sonrakı sufilər – Cəlaləddin Rumi və Mahmud Şəbüstəri sufizmi yüksək estetik cərəyan halına gətirdilər.

2007-ci ildə Cəlaləddin Ruminin anadan olmasının 800 illiyi olacaq. Cəlaləddin Rumiyə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfranslar keçirmək lazımdır. Ümumiyyətlə, Rumi ilə bütün dünya maraqlanır. Amerikada, Avropada son 30 ildə ən çox oxunan şair, mütəfəkkir Cəlaləddin Rumidir. Əvvəllər bu şöhrət müsəlman Şərfinin böyük şairləri olan Ömər Xəyyam, Hafiz, Sədi və Firdovsiyə məxsus idi. Amma indi bu, sözsüz, Rumidir.

Sufizmin inkişafında Azərbaycan çox böyük rol oynayıb. Misal üçün, Cəlaləddin Ruminin bu yolu tutmasına səbəb Şəms Təbrizi olub. Bu böyük sufi Təbrizdən Konyaya gəlib çıxıb, orada Cəlaləddin Rumi ilə görüşüb. “Sən kitabları yaxşı oxuyubsan, kitabları oxumaqla kəşf etmək istəyirsən, amma kəşf etmək üçün bu yetərli deyil. Kəşf həyatın özündədir. Sən quru nəzəriyyələrlə məşğul olursan”, – deyə onu sufizmə, poeziyaya, musiqi və səma rəqslərinə dəvət edib.

Cəlaləddin Rumi hüquq professoru idi, hüquqdan dərs deyirdi. Özü yüksək təhsil almışdı. Dərslərində ədəbiyyatdan misal gətirməzdi. Deyirdi ki, hüquq çox ciddi bir elmdir. Tədqiqatçılar deyirlər ki, o, əsasən Şəms Təbrizi ilə tanışlıqdan sonra şeir yazmağa başladı. Şəms Təbrizi ilə 1244-cü ildə tanış olub və o zaman 37 yaş var idi.

Şəms Təbrizi ona sufilikdə halın necə olduğunu öyrətdi. Qəzali deyirdi ki, insanın bu hala gəlməsi üçün şeir, musiqi, rəqs lazımdır. Quranda bu yoxdur. Quran qaydalardır və müəyyən tövsiyələrdir. Hiss-həyəcan, haldan-hala düşmək üçün şeir lazımdır – məhəbbət şeiri, fiziki ehtirası yox, ilahi eşqi tərənnüm edən şeir. Bu səbəbdən tədqiqatçılar deyirlər ki, Cəlaləd-

din Rumini sufi yoluna Şəms Təbrizi gətirdi. Rumi özü də dəfələrlə bu barədə söhbət açıb və böyük əsərlərindən birini «Divani Şəms Təbrizi» adlandırır.

Cəlaləddin Rumi deyir ki, Təbriz bir məbəddir ki, eşq adamları onun pəncərəsindən, naxışından əsən həyatverici meh-lə nəfəs alırlar. Şəms Təbrizinin özü deyir ki, orada elə adamlar var ki, onlarla müqayisədə mən heç kiməm. Dəniz içindəki ağa-cı sahilə atdığı kimi, bu dəniz də (Təbriz) məni sahilə atdı və mən sufi oldum.

Sufilər siyasi işlərə çox baş qoşmurdular (istisnalar, hətta böyük istisnalar da var – Səfəvilər kimi). Onlar şiə-sünni qarşı-durması və məzhəblər məsələsində də liberal düşüncəli idilər. Rumi Hənəfi, Şəms Təbrizi isə şəfi olmaqla böyük dost idilər. Hətta İslam düşüncəsi də sufileri məhdudlaşdırmırdı. Cəlalə-din Rumi deyirdi: «Mən pərgaram, bir ayağım şəriətdədir, di-gəri bütün dinlərin üzərində gəzir».

Sufizm qorxu, cəza psixologiyasını eşq, Allaha məhəbbət ilə əvəz etdi. Sufilər dilə deyil, sükuta, daxilə meyli idilər. Ona görə sufi ədəbiyyatı, poeziyası rəmzlərlə doludur, təmsillər və rəvayətlərlə zəngindir.

Mən güman edirəm ki, bu mövzunu dəfələrlə müxtəlif formada davam etdirəcəyik, çünki bu, bizim böyük mədəniyyət-timizin tərkib hissəsidir.

Mən sufiliyi ruh fəlsəfəsi adlandırıram

Camal MUSTAFAYEV, fəlsəfə elmləri doktoru, professor:

- Hamınızı qəlbdən salamlayıram.

Sufiliyin tədqiqatı sahəsində öz əhəmiyyətimiz var. Məsələn, M.F.Axundov Avropa mədəniyyətinə, fəlsəfəsinə pərəstiş etsə də, Avropa, rus, Şərq mədəniyyətini birləşdirən, vəhdətə qovuş-duran şəxsiyyətdir. Onun «Kəmalüddövlə məktubları»nda Cə-

laləddin Rumi, Şəms Təbrizi, Şəbüstəri və başqaları haqqında yaxşı fikirləri var.

M.F.Axundovun Cəlaləddin Rumi haqqında xüsusi məqaləsi də var. Çox maraqlıdır, M.F.Axundov Rumidə azadfikirlik meyllərini üzə çıxarıb. Yəni dövrün ortodoks İslamı ilə Cəlaləddin Ruminin yaradıcılığı, fəlsəfi təfəkkürü arasında bir təzad, ziddiyyət, eyni zamanda oxşarlıq tapıb. Bu, öz dövrünə görə irəliyə doğru atılmış çox böyük bir addım idi. Ancaq mən gənclərin auditoriyasında çıxış etdiyimə görə, bunun çox da dərinliyinə varmayacağam.

Sufilik nədir? Sufiliyin fəlsəfi-ideoloji mahiyyəti necə açılmalıdır? Bu suala konkret cavab vermək çox çətinidir. Sufizmin terminologiyası çox qəliz və qeyri-anlaşıqlıdır. Məsələn, Nəsimi deyir:

***Kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,
Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilər ancaq.***

Bu mənada bizim poeziyamızda, aşiq yaradıcılığında işlədilmiş sufi terminləri istənilən qədərdir.

Sufiliyin fəlsəfi cəhətlərindən danışmaq istəyirəm. Sualla oluna bilər: sufilik fəlsəfədirmi? Sufilik dindirimi? Sufilik mifologiyadırmı? Bu suallara hərə bir cür cavab verə bilər. Burada müxtəlif qaynaqların, müxtəlif cərəyanların birləşməsi var. Mən sufiliyi ruh fəlsəfəsi adlandırırım. Hegelin «Fəlsəfə elmləri ensiklopediyası»nın beş hissəsini ruh fəlsəfəsi təşkil edir. Cəlaləddin Rumi haqqında onun xüsusi bölməsi var. O deyir: «Siz birin, yəni Allahın ülvî təkliyini, qəlbən idrakını, dərkinə görmək istəyirsinizsə, Şərq şairlərinə müraciət edin».

Sufiliyin əsas amalı kamil insan amalıdır. Kamil insan problemi bütün bəşəriyyət tarixində olub. Sufi də, filosoflar da varlıqda bir ahəng axtarırlar.

Hamı eyni cür düşünsəydi, elm irəliləməzdi

*Doktor Cavad HEYƏT, cərrah,
ədəbiyyat tarixi, mədəniyyət tarixi
üzrə mütəxəssis, jurnalist:*

– Hamınızı salamlayıram!

– Bu məclis həqiqətən feyz məclisidir. Mən bu gün həm Hamlet müəlliminin, həm də Camal müəlliminin çıxışlarından çox feyz aldım. Özüm üçün bəzi qeydlər götürdüm. Baxdım ki, bəzi nöqtələrdə fikir ayrılığı var.

Bu da təbiidir...

«Bütün elm adamları eyni cür düşünsəydilər, elm irəliləməzdi» – deyən doktor Cavad Heyətin müzakirə olunan məsələ ilə bağlı səsləndirdiyi fikirlər məclis iştirakçıları tərəfindən maraqla qarşılandı.

***

Məclisin işində ölkəmizin müxtəlif elm və ali təhsil ocaqlarından qonaqlar da iştirak edirdilər. Olduqca canlı diskussiya şəraitində keçən tədbirdə Azərbaycan MEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun əməkdaşları Könül Bünyadzadə, İradə Zərqanayeva və başqaları da mövzu ilə bağlı dəyərli fikirlər səsləndirdilər.

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

2006-cı il noyabrın 22-də Xəzər Universitetində fəaliyyət göstərən «Elm və sənət məclisi»nin üçüncü toplantısı keçirildi. Budəfəki məclisdə «Orta əsrlərdə tərcümə fəaliyyəti. «Quran»ın tərcümələri» mövzusu müzakirəyə çıxarılmışdı.

Azərbaycanın müxtəlif elm ocaqlarında çalışan tanınmış mütəxəssislərin iştirakı ilə keçirilən bu toplantıya ayrı-ayrı peşə sahiblərinin, ictimaiyyət nümayəndələrinin və tələbələrin də təşrif buyurması müzakirəyə çıxarılan mövzunun aktuallığından xəbər verirdi.

Tədbirdə İran İslam Respublikasının Azərbaycanadakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Əfşar Süleymani də iştirak edirdi.

Toplantını giriş sözü ilə Xəzər Universitetinin rektoru, professor Hamlet İsaخانlı açdı.

Tərcümə xalqlar və dövlətlər arasında körpü yaradan fəaliyyət növüdür

Professor Hamlet İSAXANLI:

–Əziz dostlar, hörmətli qonaqlar!

Xoş gəlmisiniz!

«Elm və sənət məclisi»ni təşkil edərkən düşündük ki, geniş və müxtəlif mövzularda müzakirələr apararaq, yəni özümüzü bir sahə ilə məhdudlaşdırmayaq. Doğrudur, hər sahənin öz mütəxəssisləri var: ədəbiyyatçılar, tarixçilər və s. Amma məsələ burasındadır ki, hər hansı bir sahə ilə yalnız o sahənin mütəxəssisləri məşğul olurlar. Ümumiyyətlə desək, tarixçi ədəbiyyatsız, ədəbiyyatçı tarixsiz yaşaya bilmir. Elmi maraqla, tədqiqatla yanaşı dünyanı yaxşı başa düşmək üçün geniş biliyə malik olmaq insanın daxili tələbatıdır.

Nəhayət, burada tələbələr var. Onların birbaşa işi isə öyrənməkdir, humanitar və sosial elmləri, mümkün qədər təbiət elmlərini anlayıb bilmək və mümkün olsa, güc olsa, tətbiq və tədqiq etməkdir.

Bugünkü mövzumuz «Orta əsrlərdə tərcümə fəaliyyəti «Quran»ın tərcümələri»dir. Tərcümənin nə qədər qədim və vacib olduğu haqqında xüsusi danışmağa ehtiyac yoxdur. Tərcümə xalqlar, dövlətlər, hətta dövrlər arasında körpü yaradan bir fəaliyyət növüdür. Tarixdə böyük mütəfəkkirlər tərəfindən yazılan el əsərlər olub ki, yarandığı dildə deyil, tərcümə olunduğu dildə qalıb.

VIII-IX əsrlərdə müxtəlif əsərlərin ərəb dilinə tərcümə olunması bu dili qeyri-adi dərəcədə zənginləşdirdi. Sonralar

Avropa mədəniyyətinin inkişafında da tərcümə çox mühüm rol oynadı. Əslinə qalsa, tarixdə ən geniş yayılmış tərcümə fəaliyyətindən biri dinlərin müxtəlif xalqlar arasında yayılması məqsədinə xidmət etmişdir. Bu məqsədlə yeni əlifbalar yaradılmış, bu əlifbalardan istifadə edərək müqəddəs hesab olunan dini kitablar qismən və ya tam şəkildə tərcümə edilmiş və yayılmışdır. Hinduizm, buddizm və xristianlıq bu yoldan çox geniş istifadə etmişdir.

Göytürklərdən sonra tarix səhnəsində mühüm rol oynayan uyğurlar missionerlərin təbliğatı və tərcümələr nəticəsində o dövrdə məlum olan, demək olar ki, bütün dinlərlə təmasda olmuşlar. Uyğur dilinin, onun qrammatikasının inkişafında, eyni zamanda da, Əhməd Cəfəroğlunun fikrincə, ağırlaşmasında bu tərcümələr əsas rol oynamışdır.

Alman və ingilis xalq dilinin yazıya gəlməsinə, ümumiyyətlə, həmin dillərin inkişafına Bibliyanın tərcümələri həlledici təsir göstərmişdir.

Quranın müxtəlif Qərb və Şərq dillərinə tərcüməsi tarixi qədim və zəngindir. Müsəlman dünyasında “Quranı Allah ərəb dilində göndərib, ona görə elə ərəb dilində də oxunmalıdır, onu tərcümə etmək olmaz” fikri çox geniş yayılmışdır. Bu, Quranın Şərq dillərinə tərcüməsinə xeyli mane olmuşdur. Buna baxmayaraq, Quran bütün Şərq dillərinə dəfələrlə tərcümə edilmişdir.

Bu mənada Azərbaycan türkcəsi də istisna deyil. Dini ayinlərdə, mərasimlərdə və məktəb-mədrəsələrdə Quran ərəb dilində oxudulduğundan Quranın Azərbaycan türkcəsinə və digər Şərq dillərinə tərcüməsi bu dillərin inkişafına təsir göstərməyib. (Bu işi Atatürk dəyişməyə çalışsa da, axırda ərəbcə Quran oxuma siyasəti yenə qalib gəldi). Üstəlik Avropadan fərqli olaraq, mətbəə çap üsulunu Şərq çox gec işə salmış, Quranın çapı barəsində isə bu məsələ xüsusilə gecikmişdir. Quran tərcümələrinin geniş yayılmamasının daha bir səbəbi də budur.

Tərcümədən danışanda biz, əsasən Qərbdən Şərqa və əks istiqamətdə gedən tərcümə fəaliyyətini nəzərdə tutmuşuq. Çox

vaxt Şərqdən Şərqə tərcüməni tamam yaddan çıxarıyıq. Elə bu səbəbdən də bugünkü mövzunu müzakirəyə çıxarmışıq. Daha doğrusu, Quranın tərcümələri, xüsusilə də Azərbaycan türkcəsinə tərcümələri məsələsinə diqqət vermək istəyirik.

Məruzəçi Xəzər Universitetinin müəllimi, şərqşünas, ədəbiyyatçı, ilahiyatçı və tərcüməçi, çoxunuzun yaxşı tanıdığınız Mirzə Rəsul İsmayilzadədir.

Sözü məruzəçiyə verməzdən əvvəl isə bildirmək istəyirəm ki, İran İslam Respublikasının Azərbaycandakı Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri Əfşar Süleymani də burada iştirak edir. Mən istərdim ki, hörmətli səfir bu məclisə öz xeyir-duasını versin.

Bu məclisin xeyir-duasını Allah özü verir

Əfşar SÜLEYMANI,
*İran İslam Respublikasının Azər-
baycandakı Fövqəladə və
Səlahiyyətli səfiri:*

– Çox hörmətli Hamlet müəllim! Hörmətli qonaqlar!

Hamlet müəllim dedi ki, mən bu məclisə xeyir-dua verirəm. «Elm və sənət məclisi»nin xeyir-duasını Allah özü verir. Harada elmdən söhbət getsə, Allah onu xeyirli edir.

Bu haqda müqəddəs kitabımız «Quran-i Kərim»də də, hədislərdə də çoxlu danışılır. Mən də bu cür işləri alqışlayıram. Arzulayıram ki, bu iş davam etdirilsin. Hər bir işin zəkati olduğu kimi elmin də zəkati var. Elmin zəkati onun yayılmasıdır.

Hamınıza uğurlar arzulayıram! Sağ olun!

Mirzə Rəsul İsmayilzadə 1963-cü ildə İranın Şərqi Azərbaycan vilayətinin Qaradağ (Dizmar) mahalında Araz sahilində yerləşən Duzal kəndində dünyaya göz açıb.

Qum şəhərində ərəb dili, fiqh, təfsir, fəlsəfə və kəlam elmləri sahəsində təhsil alıb, yüksək elmi dərəcələrə layiq görülmüş. İlahiyyat elmləri ilə yanaşı Theran Universitetinin hüquq fakültəsində hüquqşünaslıq üzrə bakalavr, Bakı Dövlət Universitetində cinayət hüququ üzrə magistr pillələrini bitirib, aspiranturada təhsil alıb.

Ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə fiqh, İslam əqidələri, əxlaq, hüquq və fəlsəfə sahəsində çoxlu kitablar tərcümə edib. Onun tərcümə etdiyi 40 kitabın başında Qurani-Kərimin akademik tərcüməsi və Həzrət Əli əleyhissəlamın "Nəhcül-bəlağə" kitabının tərcüməsi durur.

Mirzə Rəsulun Azərbaycan dilinə tərcüməsində Qurani-Kərim ərəb, kiril və latın əlifbaları ilə nəfis şəkildə dəfələrlə çap edilib. Eyni zamanda həmin tərcümə İranda keçirilən kitab festivalında birinci yeri tutaraq İran İslam Respublikası Prezidenti tərəfindən mükafatlandırılıb.

Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin toplanması və nəşri ilə bağlı səmərəli xidmət göstərir. Şah İsmayıl Xətəinin külliyyatı, Molla Əhməd Müqəddəs Ərdəbilinin "Əqaidül-İslam", Xacə Əhməd Yacəvinin "Divani-Hikmət" və Mirzə Ələkbər Sabirin "Hophopnamə" kitablarını təshih və tərtib edərək elmi-tənqidi şəkildə Tehrandə çap etdirib. Onun müxtəlif sahələrə dair 50-dən çox elmi-tənqidi məqaləsi İran və Azərbaycan mətbuatında çap olunub.

Mirzə Rəsul həm də şair kimi tanınır. Şeirlərinin bir qismi tərtib etdiyi Mirzə Xurrəm və Əndəlib Qaracadağının divanlarının sonunda çap olunub.

Bir müddət Azərbaycan dilində çıxan "Yol" jurnalında işləyib, Orta Asiya və türkdilli ölkələr üzrə elmi işçi kimi çalışıb, Xəzər Universitəsində Hüquq və əxlaq sahəsində dərslər deyib.

Hazırda Beynəlxalq Əl-Huda Nəşriyyatının Bakıdakı şöbəsinin müdürüdür.

Qurani-Kərim və onun tərcümələri

Rəsul İSMAYILZADƏ:

Bissmillahir-rəhmanir-rəhim.

Əlhəndu lillahi bariil-xəlaiqi əcməin və bəisil ənbıyayı vəl-mursəlin. Əssəlatu əssəlam əttəhiyyatu əl-ikram əla əşrəfil-ənbiya vəl mursəlini siyyəma həbibu ilahil-ələmin əl-mustafil-əmcəd əbilqasimi Muhəmməd sələvatullahi ələyhi və əla alihi-tayyibin.

Hörmətli iştirakçılar!

Möhtərəm alimlər!

Əziz tələbələr!

Xanımlar və cənablar!

Əvvəla, bu konfransı təşkil edən və bu konfransda mənim çıxışım üçün şərait yaradan Xəzər Universitəsinin alicənab və möhtərəm rəhbəri, alim-riyaziyyatçı, şair və ədəbiyyatçı Hamlet İsaخانlı cənablarına və həmçinin Xəzər Universitəsinin möhtərəm əməkdaşlarına təşəkkürümü bildirirəm. İkincisi burada iştirak edən möhtərəm alimlərə, universitet müəllimləri və tələbələrinə yazıçı və tədqiqatçılara Quransevən insanlara və həmçinin möhtərəm İran İslam Respublikasının səfiri cənab Əfşar Süleymani qardaşıma minnətdarlığımı bildirirəm.

Mənim məruzəm Qurani-Kərim və onun tərcümələri haqqındadır. İnşallah, onu 3 hissədə açıqlayacağam. Birinci hissə Quranşünaslıq elminin yaranması və tarixi haqqındadır. İkinci hissə günümüzə qədər Qurani-Kərimin dünya dillərinə tərcü-

məsi sahəsindədir. Üçüncü hissə isə Qurani-Kərimin türk dillərinə, xüsusilə Azərbaycan dilinə tərcüməsi barədədir.

Aydındır ki, Qurani-Kərim elmi-ədəbi, mədəni, hüquqi-fəlsəfi və dini nöqtəyi-nəzərindən müsəlmanlar arasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Əvvəla, müsəlmanlar öz mədəniyyət və fərhənglərini, elm və biliklərini Quranın təsiri altında formalaşdırmışlar.

İkincisi, Quranın müsəlmanlar arasında öyrənilməsi, əzbərlənməsi və ondan ilham almaları müsəlmanların arasında dil və mədəniyyət birliyini təmin etmişdir. Müsəlman xalqların dillərindəki Qurani sözlər bu dillər arasında geniş həcmdə müstə-rək söz və söz birləşmələrinin yaranmasına və qorunub saxlanılmasına səbəb olmuşdur. Müsəlman dilləri deyəndə biz ərəb, fars, türk, urdu və kürd dillərini nəzərdə tuturuq. Ona görə müsəlman dilləri adlandırırıq ki, müsəlmanlar müxtəlif dillərdə danışıqlarına baxmayaraq Qərb ölkələri, Qərb alimləri bizim hamımızı dilimizdən, irqimizdən və milliyyətimizdən asılı olmayaraq müsəlman adlandırırlar. Onlar üçün iranlı, ərəb, türk, kürd və başqaları eyni xarakter daşıyır.

Vaxtilə Qafqazda da türk-Azərbaycan dilinə rus dilinin müqabilində müsəlman dili deyilmişdir. Mirzə Ələkbər Sabir “Hophopnamə” əsərində və Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalında Azərbaycan dilini bəzən “müsəlman dili” kimi qeyd etmişlər.

Qərb alimlərinin bu nəzərləri həqiqətə yaxındır. Ona görə ki, yuxarıda adları çəkilən müsəlman xalqlarının mədəniyyəti, tarixi və ədəbiyyatı İslam və Quranın təsiri altında formalaşmışdır və müxtəlif ərəb, fars, türk, urdu və kürd kimi müxtəlif millətlərdən vahid bir ümmət yaratmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Qurani-Kərim bütün müsəlmanların müqəddəs kitabı olmaqla yanaşı, həm də onların kimliyini və mənliliyini aydınlaşdıran bir mənbədir. Burada deyilənlərə əsasən Qurani-Kərimin müsəlmanlar arasında əhəmiyyəti daha böyükdür.

Digər tərəfdən, qeyri-müsəlman xalqlar da Qurana xeyli diqqət yetirmişlər. Onlar müsəlmanları tanımaq üçün və müsəlmanlara qarşı düşmənçiliklərini gücləndirmək üçün Qurani-Kərimin araşdırılmasına çox diqqət yetirmişlər.

Xüsusilə XVI əsrdən etibarən bu qərəzli siyasətin təsirində Quran araşdırmaları Qərb ölkələrində xeyli genişlənmişdir. Bu əsrdə Qərb dünyasının “İnsan və dünya” münasibətlərinin tam dəyişilməsində 3 amil böyük rol oynamışdır. Birincisi, Kopernikin Günəş sistemi haqqında yazdığı əsər və irəli sürdüyü nəzəri fikirlər. İkincisi, Andres Visalyus adlı alimin insanın cismi və orqanizmi sahəsində irəli sürdüyü nəzəri fikirlər. Üçüncüsü isə Qurani-Kərimin latın dilinə tərcümə edilməsi. (Hartmut Bobzin. “Avropada ilk İslamşünaslıq” əsəri (ərəbcə), Beyrut).

Qurani-Kərimin latın dilinə XII-XIII əsrlərdə müqəddəs Pyotr tərəfindən başlanılmış tərsüməsi Qərb ölkələrində başqa tərcümələrin, o cümlədən italyan, alman, fransız və isveç dillərində tərcümələrin meydana gəlməsində böyük rol oynamışdı. XVI əsrdən etibarən isə Qərb ölkələrində Quranın müxtəlif baxımdan araşdırılmasına çox diqqət yetirilmişdi. Ona görə də XVI əsrdən sonrakı tərcümələr daha çox diqqət mərkəzində olmuşdur.

Demək, bir tərəfdən müsəlmanlar, digər tərəfdən isə qeyri-müsəlmanlar Qurani-Kərimin öyrənilməsinə, tərcüməsinə və araşdırılmasına hərtərəfli diqqət yetirmişlər. Bu diqqətin nəticəsində Quranın özü ilə yaranan və Quranın tarixi qədər keçmiş olan Quranşünaslıq elmi genişlənmişdir.

Quranşünaslıq elminin genişlənməsi

Quranşünaslıq elmi 2 sahəyə bölünür:

- 1) Quran maarifi.
- 2) Quranla bağlı biliklər.

1. Quran maarifi sahəsində tədqiqatlar və araşdırmalar həcmcə çox geniş və mənaca çox dərinidir. Demək olar ki, İslamşünaslığın əsasını həmin sahə təşkil edir. Alimlər və Quranşünaslar Quran maarifini aşağıdakı bölümlərlə təsnif etmişlər:

a) Xudaşünaslıq. Bu bölmədə Quran ayələrindən faydalanaraq Tövhid və Allah-Təalanın sifətləri və felləri haqqında məlumat verilir.

b) Cahanşünaslıq. Quranşünaslığın bu sahəsində yaradılış aləmi, kainatın necə yaranması, göylərin, yerin, ulduzların və mələklərin necə yaranması və keyfiyyəti haqqında mübahisələr irəli sürülür.

c) İnsanşünaslıq. Quran maarifinin olduqca geniş və zəngin olan bu sahəsi insanın xilqəti, ruh, cism, insanın bütün məxluqlardan əsrəf olmasının səbəbləri, insanın neçəyönlü şəxsiyyət və varlıq olması, insanın taleyi – xoşbəxtliyinə və bəd-bəxtliyinə səbəb olan amillər, insanın fərdi və ictimai həyatı üçün lazım olan qanunlar, insanın məcbur və ya muxtar (iradəli-azad) varlıq olması və bir sözlə, həyat fəlsəfəsi haqqında qiymətli bilgiler və məlumatlar verir.

ç) Metodoloji və yol tanıma. Quran maarifinin bu sahəsində dünyagöürüşü və ideologiya mənbəyi olan vəhy və ilham muzusu, peyğəmbərlərin göndərilməsi, imamların göndərilməsi, peyğəmbərliyin fəlsəfəsi və insanın son məqsədə çatmaq üçün şərait yaradan həqiqi yollar və metodlar araşdırılır.

d) İbrətli tarixlər və hekayətlər. Quran maarifinin 5-ci sahəsi peyğəmbərlərin, keçmiş millətlər və xalqların ibrətli tarixi və hekayətlərindən ibarətdir.

e) Əxlaqiyyat. Bu sahədə insanın tərbiyəsində və insanlıq zirvəsinə yüksəlməsində böyük rol ifa edən iman və yaxşı əməllərin təsirindən söz gedir. Burada əxlaqi fəzilətlər, insani səciyyələr göstərilir, torpaqdan yaranmış insanın necə heyvanlıq aşırımından aşaraq insanlıq aləmində seyri-suluca başlayıb, ilahiyyətə qovuşan yolun yolçusu olması yollarını öyrədir.

ə) İbadət mövzuları. Bu sahədə namaz, oruc, həcc və dua kimi ibadətə aid olan mövzular araşdırılır.

f) İnsanın fərdi yaşayışı. Bu sahədə insanın fərdi yaşayışında, ailəsində nə kimi xüsusiyyətlərə malik olması və necə

yaşaması – mövzular araşdırılır, insan üçün halal və haram olan şeylər və əməllər aydınlaşdırılır.

g) İctimai qayda-qanunlar. Bu sahədə Quranın iqtisadiyyata aid olan mövzular, habelə hüquq, o cümlədən cinayət hüququ, mülki hüquq, konstitusiya hüququ, beynəlxalq hüquq araşdırılır.

h) Maad mövzusu. Quran mərifətindən bütün varlıq “ol” sözü ilə başlamış və hərəkətə gəlmişdir. Bütün varlıq aləmində olan varlıqlar, ən kiçik hüceyrədən tutmuş ən böyük qalaktikalara qədər olan varlıqlar öz daxili hərəkət və dəyişmələri ilə yanaşı hamısı bir toplum və vahid şəkildə sonsuz bir nöqtəyə doğru, yəni Allaha doğru hərəkətdədir.

Böyük İslam filosofu Molla Sədra Quranın bu sahədəki maarifini öz fəlsəfəsində çox aydın şəkildə bəyan etmişdir. Adı çəkilən filosof bizim hiss etdiyimiz hərəkətdən başqa hiss edə bilmədiyimiz, amma sağlam ağıl vasitəsilə və vəhy mənbəyi ilə dərk etdiyimiz cövhəri (xəyali) hərəkəti də qeyd edir.

Cövhəri hərəkəti aşağıdakı misalla izah etmək olar. Alimlərin dediyinə görə, Yer kürəsinin iki növ hərəkəti və fırlanması var. Yer kürəsi 24 saat ərzində öz oxu ətrafında bir dəfə fırlanır və onun nəticəsində gecə-gündüz əmələ gəlir. Yer kürəsi başqa bir hərəkətdə öz oxu ətrafında fırlanmaqla yanaşı Günəşin də ətrafına bir il ərzində fırlanır və onun nəticəsində fəsilələr əmələ gəlir. Biz Kainatı Yer kürəsinə bənzətsək, kainatın öz daxilində olan hərəkətlər Yer kürəsinin öz oxu ətrafına etdiyi hərəkət kimi görünəcək. Kainat öz daxilindəki hərəkətlə yanaşı sonsuz bir nöqtəyə doğru hərəkət etməsi Yer kürəsinin Günəşin oxu ətrafında fırlanmasına oxşayacaq. Demək, Quranın bu mərifətinə əsasən bütün kainatda olan varlıqlar hərəkətdədirlər, dəyişirlər, olurlar və ölürlər. Qarşılıqlı təsirə malikdirlər, bir mərhələdən başqa bir mərhələyə sıçraya bilirlər və bu dəyişilmələr və hərəkətlər onların öz daxilində və kainat daxilində baş verən bir hərəkətdir. Bu hərəkətlə yanaşı eyni halda bütün varlıqlar öz başlarına fırlana-fırlana həm də bir məqsədə doğru irəliləyirlər.

Kainatın varlıqları arasında olan bu hərəkətləri biz hiss edirik. Amma o sonsuz məqsədə doğru olan hərəkəti biz fəlsəfə və əqlin vasitəsilə dərk edirik.

Quran bir ayədə bunu çox gözəl şəkildə bəyan etmişdir. Ayədə oxuyuruq: **“İnna lillah və inna iləyhi raciium”**, yəni **“Biz Allahdanıq və Allaha tərəf də qayıdacağıq”**. Bu ayədə həmin hərəkət çox açıq şəkildə və sadə dildə bəyan olmuşdur. Fəlsəfə mərifətinə əsasən hər bir şey qopduğu və ayrıldığı və deyimlə atıldığı məkana fırlanıb qayıtmalıdır. Bu da yuxarıda deyilən ayədə çox açıqca bəyan olunur.

Quran maarifi Quranşünaslıq elminin bir sahəsi kimi yuxarıda adı çəkilən mövzuları açıqlayır və bu günə qədər bu sahədə çoxlu əsərlər yazılmışdır.

2. Quranla bağlı biliklər. Quranla bağlı biliklər Quranşünaslığın digər bir sahəsi kimi araşdırılır. Quran maarifindən fərqli olaraq Quranla bağlı biliklər sahəsi Qurana eşikdən baxır. Yəni Quranın tarixini, surələrin və ayələrin formalaşması, Quranın oxunuşuna, yazılmasına, tərcümə və təfsirinə aid olan məsələləri araşdırır. Quran maarifi sahəsi Quranın möhtəvası ilə məşğul olur, Quranla bağlı biliklər sahəsi isə Quranın möhtəvasına qarışmır, sadəcə onun formasını araşdırır. Bu sahədə aşağıdakı mövzular araşdırılır:

a) Quran tarixi. Bu mövzuda Quranın tarixi, nazil olma, toplanma və yazılma tarixi öz əksini tapır və aşağıdakı predmetləri var:

1. Quran peyğəmbərə nə zaman, harada və necə nazil olmuşdur?
2. Ayələr necə toplanmış və yazılmışdır?
3. Vəhy katibləri kimlər olmuşlar?
4. Quran surələrinin və ayələrinin düzümü və sayı.
5. Quranın birləşdirilməsi və sözlərə, kəlmələrə işarələrin qoyulması tarixi.
6. Quranın təhrif olmaması.

a) Quran tarixi elminə əsasən Qurani-Kərim Məkkə şəhərində və Hera dağında peyğəmbərə nazil olmağa başlamış və 23 il ərzində davam etmişdir. Ayələr Cəbrail adlı mələyin vasitəsilə peyğəmbərə çatdırılmış və peyğəmbər də onları azaldıb-çoxaltmadan olduğu kimi insanlara çatdırmışdır. Bu ayələri peyğəmbər həzrətləri oxuduqca müsəlmanlar tərəfindən əzbərlənmiş və vəhy katibləri tərəfindən yazıya alınmışdır. Peyğəmbər həzrətlərinin özünün təşəbbüsü ilə surələr və ayələr tənzimlənmişdir.

Peyğəmbər vəfat etdikdən sonra Osmanın xəlifəliyi dövründə müxtəlif şəkildə yazılan Quranlar müsəlmanların arasında ixtilafa səbəb olduğundan Osmanın göstərişi ilə ayrı-ayrı üslub və tərzlərdə yazılan Quranlar toplanmış, bir araya cəm edilmiş, onların üzündən vahid bir yazı tərzində Quran tərtib edilmişdir və həmin Ana Quranın üzündən bir neçə Quran yazılmış və İslam məntəqələrinə və ölkələrinə göndərilmişdir. Quranın ayələr və surələrinin peyğəmbər həzrətlərinin öz dövründə vəhy katibləri tərəfindən yazıya alınması və müsəlmanlar tərəfindən geniş və kütləvi şəkildə əzbərlənməsi Quranın təhrif olunmasına mane olmuşdur.

Bu gün müsəlmanların əlində olan Quran peyğəmbərin öz dövründə nazil olmuş və Osmanın dövründə vahid şəkildə və formaya salınmış Quranın arasında heç bir fərq yoxdur.

b) Quranın tələvəti və qəraət qaydaları. Bu sahədə Quranın 7 növ qəraəti və bu qəraətlərin içərisində olan fərdiliklər araşdırılır. Təcvid elminin qaydaları açıqlanır, Quran musiqisi və bu musiqiyə aid olan dəsgahlar, o cümlədən “Rast”, “Bəyat”, “Hicaz” dəsgahları öyrənilir. Günümüzdə qədər bu sahədə böyük alimlər və qarelər yetirilmişdir. Qəraət sahəsində ustad Əbdül-Basit, Qəlvəş, Mustafa Rağib, Pərhizkar kimi qarelər məşhur qarelərdəndir.

c) Quran ayələrinin bölgüləri. Quranşünaslar Quran ayələrini müxtəlif baxımdan ayrı-ayrı bölmələrə ayırmışlar. Ayələrin nazil olma etibarilə ayələr Məkki və Mədəni ailələrə bölünürlər. Məkkədə nazil olan və ya peyğəmbərin hicrətinə ki-

mi nazil olan ayələr Məkki ayələr sayılır. Mədinədə nazil olan və hicrətdən sonra nazil olan ayələr Mədəni ayələr sayılır. Ayələrin mənalarında ibham olub-olmaması etibarilə ayələr möhkəmat və mütəşabihat ayələrinə bölünürlər. Möhkəm ayələrdə məna aydın və heç bir ibham yoxdur. Mütəşabeh ayələrdə isə mənalarında ibham və oxşarlıq olduğuna görə möhkəm ayələrə istinad edərək dəqiq mənalarını anlamaq mümkündür.

ç) Söz və söz birləşmələri, morfolojiya və sintaksis qaydaları. Bu sahədə ayələr morfolojiya və sintaksis baxımından araşdırılır və onların cümlədə tutduğu mövqeyi, hərəkələri və quruluşlarına görə mənaları aydınlaşdırılır.

d) Yazı və hüsnxətt. Qurani-Kərimin nazil olduğu vaxtdan bugünə qədər müxtəlif əşyalar üzərində yazıya alınmışdır. Qədim dövrlərdən ceyran dərisi üzərində, taxta üzərində, sümük və kağız üzərində yazılmışdır. Bu yazılar müxtəlif xəttlər tərəfindən müxtəlif səpkilərdə yazılmışdır. Hicazda, Misirdə, Suriyada, İranda və Türkiyəstanda gözəl xətt nümunələri ilə yazılan Quranlar İslam və Şərq incəsənətinin və mədəniyyətinin parlaq nümunəsidir. Bunların ən mühümü və məşhuru Osman Taha, Neyrizi və Əl-Amidinin gözəl xəttlə yazdıqları Quranlardır.

e) Quran və onun ecazkarlığı. Alimlərin nəzərinə əsasən İslam peyğəmbərinin ən böyük möcüzəsi Qurani-Kərimin özüdür. Qurani-Kərimin morfolojiya və sintaksis baxımından, bədii üslub qaydaları baxımından ayələrdə əks olunan fəlsəfi-ictimai, hüquqi və elmi qayda-qanunlar baxımından misli-bərabəri olmayan bir əsərdir. Onda olan ayələr arasında heç bir ziddiyyət olmadığından və hər bir ayə başqa ayələrin mənasını aydınlaşdırdığı baxımından bir möcüzə sayılır. Misal üçün Quranın bütövlüyündə “səmiun-bəsir” sözləri qoşa işlənmişdir və həmişə “səmi” sözü “bəsir” sözündən öndə gəlmişdir. Bu da bir elmi məsələni açıqlayır ki, insan üzvünün eşitmə funksiyası görmə funksiyasından daha əhəmiyyətlidir. İnsan yatanda da əvvəl gözü yatır, sonra qulağı. Demək, qulaq gözdən daha mühümdür.

Yaxud İxlas surəsinə diqqət yetirsək, Allah-Təala buyurur ki: **“Ya Məhəmməd, de ki, o Allah birdir. Allah ehtiyacsızdır. Törəməyib, törənməmişdir və ona oxşar heç bir şey yoxdur”**. Burada Allah-Təala özünün bir və vahid Allah olduğunu riyaziyyat elminin məntiqi ilə açıqlayır. Deyir ki, o, bir olan Allah elə bir Allahdır ki, nə özündən qabaqkı birlərə möhtac olan bir kimi deyil, nə də elə varlıq deyildir ki, ondan başqaları qopsun və törənsin. Çünki riyaziyyat elminin məntiqinə əsasən 0 ilə (yox ilə) 1 arasında bir çox birlər mövcuddur və bu birlər bir-birlərinə oxşayan birlərdir. Allah-Təala isə heç birə oxşamayan birdir.

Digər tərəfdən bu surədə Allah-Təala buyurur: **“Ya Məhəmməd, de ki, o Allah birdir”**. Bunun da yozumu bundan ibarətdir ki, qəib əvəzliyi mənəvi əşyalara və hiss edilməyən, hissədən qəib olanlara aiddir. Yaxına işarə əlaməti isə “bu” maddi əşyaya aid olan bir sözdür. Surədə Allah-Təala “bu” əvəzliyi yerinə, “o” əvəzliyi işlətməsi o dövrün bütürəstlərinin ayinlərinə müxalif olaraq Allah-Təalanın gözlərdən və hissələrdən qəib olmasını vurğulayır. Elm inkişaf etdikcə, fəlsəfə irəlilədikcə, insan ağıl kamilləşdikcə Quran ayələrində olan əbədi möcüzələr aydınlaşır.

ə) **Quranın təfsiri.** Quranşünaslığın hər iki sahəsinin müştərək mövzusu olan təfsir Quran tarixində böyük əhəmiyyətə malikdir. “Təfsir” sözü açıqlama və şərhəlmə deməkdir. Alimlərin nəzərinə əsasən Qurani-Kərim hər sözündən bir neçə söz və məna ayrılır. Elə sözlər və söz birləşmələri vardır ki, onları başa düşmək üçün təfsir elminə ehtiyac duyulur. Bəzi hekayətlər və mövzular Quran ayələrində vardır ki, onların nazil olma səbəbini və sözlərin cümlədə tutduğu mövqelərini açıqlamadan dəqiq mənəni əldə etmək olmaz. Ayələrin müxtəlif bətnləri və qatları var. Ayələrin hər qatı açıldıqca ayədən yeni-yeni məna əldə edilir. Müxtəlif elmlərə söykənərək təfsir elminin yardımı ilə biz bu qatları açma bilirik. Bunu izah etmək üçün Füzulinin bir şeirini təfsir etməklə, daha doğrusu qatlarını

açmaqla sözüümüzü aydınlaşdırma bilərik. Füzuli bir qəzəlində belə deyir:

***Gözü yaşlıların halın nə bilsin, mərdümi-qafil
Kəvakib seyrini şəb-ta səhər bidar olandan sor.***

Bu beytə nəzər etdikdə birinci mənada belə başa düşürük ki, qafil insan gözü yaşlıların halını nə bilər? Ulduzların gecə seyr etməsini gecəni səhərə kimi oyaq olan insandan soruşmaq lazımdır. Bu beytin bir qatının mənasıdır və sadə olduğuna görə hamı tərəfindən başa düşüləndir. Beytin ikinci qatını açmaq üçün bir az dərinə getmək lazımdır. Birinci misrada şair bunu demək istəyir ki, gözüyaşlıların halını qafil olan mərdüm bilə bilməz. Qafil mərdüm dedikdə gözün bəbəyi (mərciməyi) nəzərdə tutulur. Gözüyaşlı isə ürək deməkdir. Füzuli deyir ki, ağlayan ürəkdir, ürəyin gözü yaşlıdır. Gecəni səhərə kimi ürək oyaq qalır, yatmır və çırpınır. Gözün bəbəyinin isə nə ürəyin çırpıntısından xəbəri var, nə də ürəyin yaş damcıları axmasından. Çünki o, qafilidir, gecə səhərə kimi yatmışdır. Buna əsasən ikinci misra da öz mənasını dəqiq göstərir. Şair deyir ki, ulduzların, yəni göz yaşlarının axmasını gecəni sübhə kimi oyaq olan ürəkdən soruşmaq lazımdır, yatan göz bəbəyindən yox.

Göründüyü kimi, qatlar açıldıqca bətnlər yarıldıqca, yeni-yeni mənalar üzə çıxır. Ecazkarlıq burada özünü qabarıq şəkildə göstərir. Təfsir elmi də Quran ayələrinin müxtəlif qatlarını açır və insanın üzünə yeni-yeni qapılar açır və bununla dünya-görüşü genişlənilir. Təfsir elmi peyğəmbər həzrətlərinin öz dövründən başlanmış, ondan sonra Hz.Peyğəmbərin (s.ə.v) dövründən başlanmış, sonra səhabələri tərəfindən, o cümlədən imam Əli (r.a.) Əbdullah bin Əbbas, Əbdullah bin Məsud, Ubəy bin Kəb, Zeyd bin Sabit, Əbubəkr Əbu Musa Əşəri, Ömər və Osman tərəfindən davam etdirilmişdir.

Səhabədən sonra Səid bin Cubəyr, Qitadə,Əkrəmə, Həsən Bəsri və İbrahim Nəxəi kimi təfsirçilər Quranın təfsirinə rəğbət

göstərmişlər. Bu günə qədər Qurana cild-cild kitablarda yüzlərlə təfsir yazılmış, böyük bir xəzinə yaranmışdır. Müxtəlif alimlər tərəfindən yazılan təfsirlər say etibarilə həddən artıq çoxdur. Ərəb, fars və türk dillərində yazılan təfsirlərin hər biri metod və şivə baxımından müxtəlif xarakter daşıyır. Burada təfsirləri prinsip etibarilə, habelə subyektiv amillərə görə və təfsirçilərin metodlarına əsasən müxtəlif bölgülərə bölmək olar. Bu prinsiplərə riayət edən təfsirçilərin təfsirlərinə daha çox əhəmiyyət verilir və etibarlı sayılır:

1. Quranın Allah tərəfindən nazil olmasına və Allah kəlamı olmasına tam inansın.

2. Quranın İslam peyğəmbərinin əbədi möcüzəsi olmasını yəqin etsin.

3. Təfsirini vəhy, ağıl və əhli-beyt təfsirlərinin əsasında yazsın.

4. Ədəbi-bədii qaydalara, dil üslubuna, peyğəmbər və əhli-beyt hədislərinə söykənərək Quranı Quranla təfsir etməyə çalışsın.

Əldə olan təfsirlərin möhtəvasına diqqət yetirdikdə görürük ki, bəziləri Quranı elmi baxımdan, bəziləri irfani baxımdan, bəziləri fəlsəfi baxımdan təfsir etmişlər. Demək, hər təfsirçinin ixtisasından və marağından asılı olaraq Quranın təfsirinə təşəbbüs göstərmişdir. Bu etibarla təfsirləri aşağıdakı növlərə bölmək olar:

1. Elmi təfsir;
2. Təbliği təfsir;
3. İrfani təfsir;
4. Əxlaqi təfsir;
5. Fəlsəfi təfsir;
6. Ədəbi təfsir.

f)Tərcümə. Tərcümə də Quranla bağlı biliklərin bir növüdür. İslam tarixində və İslamın müxtəlif xalqlar arasında

yayılmasında böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Tərcümənin genişlənməsində ən azı iki mühüm amil əsas rol oynamışdır.

Birinci, Ərəbistanda İslam dininin təsbitindən sonra və ərəblərin qeyri-ərəb xalqlarla mədəni əlaqə yaratdığı zaman Qurani-Kərimin tərcüməsi İslam dininin əsas mənbəyi kimi başqa dillərə tərcümə edilməsi zərurəti ön plana salınmışdır.

İkinci, Qərb və xristian dünyasının İslam maarifini hansı hədəf məqsədilə öyrənməsi və ona görə də Quranın tərcüməsi ilə məşğul olmasıdır. Bu tərcümələr bir tərəfdən müsəlmanların tərəfindən edilən zəif tərcümələr, ikinci tərəfdən xristianların qərəzli tərcümələri Quranın tərcüməsi sahəsində böyük problemlərə səbəb oldu. Buna görə də bəzi alimlər Qurani-Kərimin tərcüməsinə maneçilik törətdilər. Bir sıra din alimləri də “Allahın kəlamını tərcümə etmək mümkün deyildir” – deyə Quranın tərcüməsinə icazə vermədilər. Quranın tərcümə tarixində biz iki mühüm nəzəriyyə ilə üz-üzə gəlirik. Birinci nəzəriyyəyə əsasən Quranın tərcüməsinə icazə verilmir. İkinci nəzəriyyəyə əsasən Quranın tərcüməsinin zərurətini təkidlə xatırlayır. Məhz bu səbəbə görə də görürük ki, bəzi dövrlərdə Quranın tərcüməsi ləngiyir, bəzi dövrlərdə isə çox genişlənir.

Bu günə qədər edilən tərcümələr dil üslubu, metod və şivə baxımından 5 növə bölünürlər:

1. Hərfi və ya sətiralı tərcümələr. Bu şivə ən qədim tərcümələrdə görünür və ilk mütərcimlər çalışmışlar ki, ayələrin sözlərinin tərcüməsini və qarşılığını orijinal sözün altında versinlər. Bu növ tərcümədə cümlədən əsər-ələmət yoxdur, sadəcə sözlər bir-birinin yanında sıralanmışdır.

2. Təfsir yönlü tərcümələr. Bu növ tərcümədə ayələrin tərcüməsindən əlavə qısaca olsa da, təfsirinə də yol verilmişdir.

3. Məna və məali tərcümələr. Bu növ tərcümələr Quranın tərcüməsinə icazə verilmədiyi dövrlərdə yaranmışdır və mütərcimlər iddia etmişlər ki, Quranın özünü tərcümə edə bilməsələr də, ən azı onun mənasını anladıqları şəkildə başqa dillərə tərcümə etməyə cəhd göstərmişlər.

4. Akademik tərcümələr. Bu növ tərcümədə mütərcimlər çalışırlar ki, Quranın hər bir sözünə ikinci dildə qarşılıqlı söz tapa bilsinlər və elə bir tərcümə etsinlər ki, onda Quranın heç bir sözü və hərfi tərcümədən yayınmasın, tərcüməyə heç nə əlavə edilməsin.

5. Yeni sətiraltı tərcümələr. Bu növ tərcümə qədimki sətiraltı tərcümədən fərqli olaraq cümlə quruluşu müntəzəm ol-

masa da, az-çox mövcuddur. Mütərcim çalışır ki, sözlərin mənasını orijinal sözün altında verərək, həm də ikinci dilin qanun-qaydalarına riayət etsin və cümlə quruluşuna zərər toxunmasın. Türk dillərində türkiyəli alim xanım Mədinə Balcının türk dilinə etdiyi tərcümə və fars

dilində İlahi Qumşeyinin etdiyi tərcüməsi həmin tərcümə növündən sayılır.

Dünyada Quranın tərcümələri

Qurani-Kərim birinci dəfə fars dilinə tərcümə edilmişdir və ondan sonra türk dilinə tərcüməsinə başlanmışdır.

Bugünə qədər Qurani-Kərim 106 dilə tərcümə edilmişdir və bu tərcümələr Qum şəhərində yerləşən Qurani-Kərimin Bütün Dillərə Tərcüməsi Mərkəzinin Kitabxanasında saxlanılır. Əlbəttə, tərcümələrin sayı dünyada bundan çoxdur. Burada verilən məlumat ancaq həmin mərkəzdə saxlanılan tərcümələrin əsasında verilir. Bu mərkəzdə 5087 cildə tərcümə mövcuddur və 1166 Quran mütərciminin bioqrafiyası hazırlanmışdır.

Quran latın dilinə birinci dəfə 1156-cı ildə tərcümə edilmişdir. Bugünə qədər Quranın latın dilinə bir neçə tərcüməsi mövcuddur. İngilis dilində 756 cildə 148 növ tərcümə edilmişdir. Onlardan ən mühümü Məhəmməd Faruq Əzəm tərəfindən edilən tər-

cümədir. Bundan başqa, Məhəmməd Marmadıq, Uilyam Piktal, Corc Sil, Edvard Palm, Can Radvell, Şakir Əbdülhəkimxan, Mirzə Əbülfəz, Məhəmmədəli Lahuri və Heyrət Dehləvi Quranı ingilis dilinə tərcümə etmişlər. Xanım doktor Səffaradənin Quranın ingilis dilinə tərcüməsi isə İranda çap olunmuşdur.

Quranın Andre Druye tərəfindən fransız dilinə edilən tərcüməsi daha qədim və məşhurdur. Bu günə qədər fransız dilinə 189 cildə 51 tərcümə edilmişdir. Sonuncu tərcümə doktor Hədidə və Yəhya Bonon tərəfindən edilən tərcümədir.

Bundan başqa, Qurani-Kərim Qərbin başqa dillərinə, o cümlədən alman (30 dəfə), ispan (19 dəfə), italyan (14 dəfə), isveç (7 dəfə), holland (6 dəfə), portuqal (4 dəfə), norveç (4 dəfə) və fin (2 dəfə) dillərinə tərcümə edilmişdir.

Rus dilinə 12 dəfə, bolqar dilinə 5 dəfə, alban dilinə 6 dəfə, esepranto dilinə 1 dəfə, polyak dilinə 3 dəfə, macar dilinə 2 dəfə tərcümə edilmişdir.

Şərq dillərindən urdu dilinə 206 dəfə, Benqal dilinə 83 dəfə, Çin dilinə 24 dəfə, yapon dilinə 13 dəfə, İndoneziya dilinə 13 dəfə, Puştu dilinə 12 dəfə, hind dilinə 11 dəfə, sindi dilinə 10 dəfə, Kəşmir dilinə 5 dəfə, malay dilinə 5 dəfə, assam dilinə 4 dəfə, Koreya dilinə 3 dəfə tərcümə edilmişdir.

Müsəlman xalqları arasında fars dilinə 162 dəfə, türk dillərinə 146 dəfə, Azərbaycan dilinə 12 dəfə, kürd dilinə 12 dəfə, özbək dilinə 5 dəfə, qazax dilinə 5 dəfə, qırğız dilinə 5 dəfə, türkmən dilinə 5 dəfə, uyğur dilinə 2 dəfə, tatar dilinə 1 dəfə tərcümə edilmişdir.

Azərbaycan dili və Quranın tərcümələri

Azərbaycan dilində olan ən qədim tərcümə Məşhəd şəhərində İmam Rza Əleyhissəlamım muzeyində saxlanılan bir əlyazmadır. Çox ehtimala görə, bu əlyazma Uzun Həsən Ağqoyunlunun göstərişi ilə toplanmış və tarixi məlum olmayan Oğuz – Kaşqar dillərində olan tərcümədir. Bu tərcümə sətiraltı tərcümədir.

cümə növündəndir və gözəl bir xətlə Quranın mətni ilə birgə yazılmışdır. Tərcümə elmi baxımdan və dil nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyətə malikdir. Mütərcimlər çalışmışlar ki, Quranın sözlərinin türk dillərində qarşılığını tapsınlar. Bunun özü əsərin qiymətini daha da artırmışdır.

Burada bir ayənin tərcüməsini verməklə onun müxtəlif baxımdan nə qədər qiymətli olduğunu göstərmək istəyirik.

Ayə: kəm əhlətna min əblihim min qərnin fənadu və latə hinə mənəsin və əcibu ən caəhum mumzirun minhum.

Tərcümə: niçani həlak qıldımız (yuqatıq biz) əşnularindən zəmanə kişilərindən təqi qırdılar (undadılar) yoq qəçmaq (qurtulmaq – xəlas) təqi tanladılar qəçan kim, kəldi anlarğa qorqutğan (yəlavac) anlardən.

Göründüyü kimi, türk dillərinin qərb və şərq ləhcələri bu tərcümədə bir ortaya toplanmışdır. Türk dilinin tarixi qrammatikası baxımından da tərcümə çox əhəmiyyətli görünür. Bu tərcümənin üzərində 4 ilə yaxındır işləməkdəyik, inşaallah, gələcəkdə çap üzə görəəcəkdir.

Mir Məhəmməd Kərim Musəvi Bakui

Bu tərcümə Bakı qazisi Mir Məhəmməd Kərim ağa tərəfindən edilmişdir. Tərcümə 105 il bundan əvvəl 3 cilddə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yardımı ilə çap edilmişdir. Tərcümənin müqəddiməsində mütərcim müsəlmanların geridə qalmasından və İslam dünyasında xurafatın, savadsızlığın çoxalmasından öz narahatlığını bildirir. Bütün müsəlmanları, o cümlədən, müctəhidləri və fəqihləri müxtəlif elmləri – astronomiya, coğrafiya, riyaziyyat və tibb elmlərini öyrənməyə çağırır.

Bu tərcümə “Kəşful-həqayiq ən nukətil-ayati vəd-dəqayiq” adlanır. Bir neçə dəfə çap olunmuşdur. İranda Təbriz şəhərinin Səhənd Universitəsində də çap edilmişdir. Əbdül Məcid Novbari tərəfindən fars dilinə tərcümə edilmiş və çap olunmuşdur.

Məhəmməd Həsən Mollazadə Şəkəvi

Bu tərcümə “Əl-bəyan fi-təfsiril Quran” adlanır və təfsir-yönlü bir tərcümədir. 101 il bundan əvvəl Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində 2 cildə çap olunmuşdur.

Sonralar Qum, Təbriz, Tehran və Bakı şəhərlərində dəfələrlə çap edilmişdir. Tərcümə çox dəqiq və mötəbərdir.

Əhməd Kaviyanpur

Bu tərcümə 1990-cı ildə Tehran şəhərində ərəb əlifbası ilə çap olunmuşdur. 2 dəfə çap edilib və “İqbal” nəşriyyatı tərəfindən yayımlanır. Bu tərcümələrdən əlavə Vasif Məmmədəliyevin, Nəriman Qasımoğlunun, Miryusif Bağırovun tərcümələri son vaxtlar çap üzü görmüşdür. İranın böyük dini alimlərindən olan Ayətullah Meşkininin fars dilinə etdiyi tərcümə də Azərbaycan dilinə çevrilib çap etdirilmişdir.

Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcümələri sırasında bu sətirlərin müəllifinin 3 əlifbada – ərəb, kiril və latın əlifbalarında çap edilmiş tərcüməsi də var.

* * *

Məruzədən sonra mövzu ilə bağlı geniş fikir mübadiləsi aparıldı, suallar cavablandırıldı.

Xəzər Universitəsinin müəllimi, professor Bəhlul Abdulla, şair Həkim Qəni, Azərbaycan MEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun əməkdaşları Könül Bünyadzadə, İradə Zərqanayeva və başqaları müzakirələrdə fəal iştirak etdilər.

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

2006-cı il dekabrın 12-də Xəzər Universitetində fəaliyyət göstərən «Elm və sənət məclisi»nin 4-cü toplantısı oldu. Hər görüşdə auditoriyası bir az da genişlənən məclisin işində bu dəfə Xəzər Universitetinin müəllim-tələbə heyəti ilə yanaşı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şərq-şünaslıq İnstitutundan, Bakı Dövlət Universitetindən və digər elmi qurumlardan dəvət olunmuş çoxsaylı mütəxəssislər iştirak edirdilər.

Tədbiri giriş sözü ilə Xəzər Universitetinin rektoru, professor Hamlet İsxanlı açdı.

«Ərəb dünyasında türklər» mövzusu çox genişdir

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Əziz dostlar, bu gün «Elm və sənət məclisi»nin 4-cü toplantısıdır. Hər dəfə yeni qonaqlarımız olur, məclisimiz yeniləşir, zənginləşir. Bu da təbii-
dir. Çünki hər dəfə yeni bir mövzunu müzakirəyə çıxarıyıq, buna müvafiq də mütəxəssisləri dəvət edirik; iştirakçıların tərkibi həmişə təzələnilir. Məclislərin hamısında iştirak edənlər də var. Yada salmaq istəyirəm ki, məclisimizin birinci toplantısında «Fəlsəfə və poeziya», ikincidə

«İslamda sufilik», üçüncüdə isə «Orta əsrlərdə tərcümə fəaliyyəti. «Quran»ın türkcəyə tərcümələri» mövzularını müzakirə etdik.

Bildiyiniz kimi, məqsədimiz elmin və sənətin müxtəlif maraqlı mövzularını müzakirəyə çıxarmaq, mütəxəssisləri dinləmək və fikir mübadiləsi aparmaqdır. Buradakı məruzələr, çıxışlar yazıya alınır. Artıq birinci və ikinci məclislərlə bağlı hesabatlar «Xəzər Xəbər» jurnalında dərc olunub. Mən təklif edirəm ki, 8-10 məclisdən sonra onların materialları kitab halında nəşr olunsun. Bu, o qədər də çətin iş deyil. Əsas odur ki, məclislər davam etsin, müzakirəyə maraqlı mövzular çıxarılsın.

Bugünkü mövzumuz Qədim Ərəb dünyasında türklərlə bağlıdır. Bu, çox geniş mövzudur. Amma biz orta əsrlərin əvvəllərinə, İslamın ilk üç əsri ərzində baş verən tarixi hadisələrə nəzər salmaq istəyirik. Maraqlıdır ki, bu gün təxminən min il əvvəl baş vermiş bəzi əhvalatlar təkrar olunur. Min il əvvəl də Bağdadda sünni və şiə qarşılıqlı qanlı toqquşmalarla mü-

şahidə olunurdu. Bu gün də eyni hadisələr cərəyan edir. Sadəcə olaraq səbəblər bir qədər müxtəlifdir, dövr başqadır.

Müzakirə edəcəyimiz «Ərəb dünyasında türklər» mövzusunun həm ümumi konturlarını cızmaq, həm də daha konkret olaraq bir şəxsin üzərində dayanmaq istəyirik. Onun adı hamınıza yaxşı tanışdır: Afşin. Müzakirə edəcəyimiz mövzu da belə adlanır: «Orta əsrlər ərəb dünyasında türklər. Afşin».

Məlumdur ki, qədimdə, xüsusən də orta əsrlərdə xalqlar eliklə köçürdülər. Tarixin bizə nisbətən yaxşı məlum olan son 2-3 min ildə bu köçün istiqaməti daha çox Şərqdən Qərbə doğru olub. Əksər hallara bu köç dinc yolla olmayıb, həm tayfalararası, etnik cəhətdən eyni və ya yaxın olanlar arasında savaqlar olub, həm də köç edənlərin yol boyu rast gəldikləri xalqlarla. Çində hunnu, qərbdə hun adlanan xalqlar Çinin şimalından başlanan köç nəticəsində 4-cü əsrdə Mərkəzi Avropaya çatdılar. Onlar arada Qafqaza girir, Yaxın Şərqə reydlər edirdilər.

Tarixdə Azərbaycan neft-qazı haqqında bildiyimiz ilk məlumat da hunlarla bağlıdır. Bizans tarixçisi Prisk hunların dilindən cənuba yürüş yolunun təsvirini verir: Meotiya (Azov) bataqlığından dağları (Qafqazı) aşaraq Midiyaya endilər, orada qarətlə məşğul oldular. Geri dönərkən, düşmənin həmləsinə məruz qalmamaq üçün başqa yolla – dənizkənarı qayalardan alov qalxan yerlə öz yerlərinə (Skifiyaya) qayıtdılar. Prisk Attilanın düşərgəsində 448-ci ildə Roma səfiri Romul ilə rastlaşmışdı və yuxarıdakı məlumatı Romulun sözlərinə əsasən yazmışdı. Romul isə bunu Romaya ittifaq qurmaq üçün gələn hun elçilərindən eşitmişdi.

Hunların müxtəlif dillərdə danışan xalqlardan ibarət olduğu, lakin böyük qisminin də türkdilli olduğu tarix elmində qəbul edilmiş kimi görünür. Onların imperiyası dağılandıqdan sonra meydana çıxan xalqların, böyük qismi o cümlədən saburlar, daha sonra xəzərlər tam türkdilli idilər.

Türk tayfaları Qafqaza və Yaxın Şərqə hücumlar edir, Bizans və İran ilə gah ittifaqda olur, gah da savaşırdılar. Xəzərlərlə ərəblər məhz Qafqazda üz-üzə gəldilər, yüz ildən artıq müharibə etdilər. Yəni Yaxın Şərqə daxil olan bir Türk dalğası

Qafqazdan gəlirdi. Amma daha böyük dalğa, şübhəsiz ki, Orta Asiya və Xorasan üzərindən gəlirdi. Bu, əvvəlcə Göytürklər və onlardan sonrakı çoxsaylı türk tayfası idi.

Daha sonra isə hər biri iki yüz ildən artıq tarixi olan böyük dövlətlər qurmuş Qaraxanlılar (Xaqaniyyə Türkləri) və Qəznəvilər müsəlmanlarla birbaşa təmasa girdilər. Türklərin İslamı qəbul etmələri bu dövrə təsadüf edir. Onlardan sonra isə Səlcuqlar, Türkmənlər (Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular) gəlir ki, biz, müəyyən mənada, onların varisləriyik.

Bu köçün nəticəsidir ki, azərbaycanlılar XVIII əsrə qədər yaxşı şairlərini, sərkərdələrini, tarixdə izi qalan intellektuallarını axtaranda onları Anadoluda, İraqda, Suriyada, İranda və s. yerlərdə tapırlar. Bu, həmin köçlərin və dövlətqurmaların nəticəsidir. Türklərin İslamı qəbul etmələri onların ərəb dünyasına nüfuz etməsinə, bir qədər sonra isə İslam dünyasının bayraqdarı rolunu almalarına səbəb oldu. Əlbəttə ki, islamı qəbul etməmişdən əvvəl də türk əsgərləri ərəb-islam ordularında qulluq etməyə başladılar. Bununla da mən giriş sözümlü dayandırıb, sözü məruzəçilərə vermək istəyirəm.

NƏRGİZ ÇİNGİZ qızı AXUNDOVA

1959-cu ildə Bakı şəhərində anadan olub.

1976-1981-ci illərdə Bakı Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsinin Ərəb şöbəsində təhsil alıb və ali təhsilini fərqlənmə diplomu ilə başa vurub.

1983-1986-cı illərdə BDU-nun Tarix fakültəsinin əyani aspiranturasında oxuyub.

1987-ci ildə “Suriya Ərəb Respublikasının ictimai-siyasi həyatında islamın rolu (1963-1981)” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib.

2007-ci ildə Azərbaycan MEA-nın A.A.Bakixanov adına Tarix İnstitutunda “Abbasilər xilafətinin hərbi-siyasi strukturunda türklərin rolu” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

Asiya və Afrika, o cümlədən Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin tarixi problemlərinə dair elmi tədqiqatlar aparır. 2 monoqrafiya, 3 dərslik və dərs vəsaitinin, 60-a yaxın elmi məqalənin müəllifidir.

Hazırda BDU-nun Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasında çalışır.

Qədim və orta əsrlərdə türk-ərəb münasibətləri

Nərgiz AXUNDOVA:

Ərəb-türk münasibətlərinin tarixi, məşhur orta əsrlər tarixçisi Təbəriyəyə inansaq, bizim tədqiq etdiyimiz dövrdən – Xilafət dövründən ən azı 1200 il əvvələ gedib çıxır. Onun məşhur «Tarix ər-rusul və-l-muluk» əsərində Yəmən hökmdarlarından birinin Azərbaycana (təbiidir ki, cənuba) gəlməsi, burada türklərlə rastlaşması, vuruşması və çoxlu türk əsiri ilə geriyyə qayıtması haqqında məlumat vardır. Müəllif Raid adlanan həmin hökmdarın Çinə, Tibetə hücumları (oraya yollar türk torpaqlarından keçirdi) haqqında da məlumatlar vermişdir. Bu məlumatlar nə qədər doğrudur və ya yanlışdır, - mübahisə yarada bilər. Ancaq hər bir halda bu məlumatı yazanlar 1000-1200 il bundan öncə yaşamışlar.

VII əsrin 30-cu illərindən, yəni İslamın meydana gəlməsi dövründən türklərin bu dini qəbul etməyə başlaması artıq tarixi reallıqdır. Müsəlman dünyası ilə türklərin münasibətlərinin intensivləşməsinə gəlinə, o, 642-ci il Nihavənd döyüşü dövrünə düşür ki, həmin tarixdən sonra ərəb-müsəlmanların güclü hücumları nəticəsində Sasani imperiyası dağıldı. Bundan əvvəlki

illərdə də türk-ərəb münasibətlərinin normal məcrada cərəyan etdiyini söyləmək olar. Ən azı ona görə ki, orta əsrlər mənbələrində Məhəmməd peyğəmbərin türklərlə əlaqələrinə dəlalət edən bir neçə məqamlara toxunulur.

Heç şübhə yoxdur ki, Məkkə kimi zamanın böyük ticarət mərkəzinin sakini olan Məhəmməd peyğəmbər, İrənlilər, bizanslılar və türklər haqqında lazımi məlumatlara malik idi. Ərəb karvanları türk ərazilərindən keçir, türklər isə öz növbələrində Böyük İpək Yolu ilə ərəb torpaqlarına gəlirdilər. Bu baxımdan hətta onların bir-birlərinin dilini bilmək səviyyəsinə də gəlib çıxma bilməsini ehtimal etmək olar. Təsadüfi deyildir ki, bəzi dilçilər Quranda türk sözlərinin varlığı haqqında mülahizələr irəli sürürlər.

Xilafətin tarixində türklər böyük rol oynamışlar

Xilafətin yaranması ilə mövcud əlaqələr daha da artmağa başlayır, qonşu torpaqların işğalı səbəbindən isə ərəblərin Ərəbistan yarımadasından kütləvi çıxışı, yəni işğal olunmuş torpaqlara axını münasibətləri yeni inkişaf mərhələsinə qaldırır.

«Xülfə ər-Rəşidin» və Əməvilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə, ərəb işğalları zamanı müəyyən şərtlər zəminində sürətlənən, metamorfozaya uğrayan və hərbi qarşıdurmadan hərbi əməkdaşlığa qədər dəyişən ərəb-türk münasibətləri ona gətirib çıxardı ki, türklərdən artıq bir əsgəri qüvvə kimi həm Mərkəzi Asiyada, həm də Xilafətin mərkəzində və əyalətlərində istifadə edilməyə başlandı. Yeni ərazilərin tutulmasında, ərəblərə qarşı yönəlmiş üsyanların basdırılmasında türklərin döyüşçü keyfiyyətləri və ərəblərin buna ehtiyacı özünü daha çox göstərdi.

Türklərin İslama, təkəllüflüklə olan meyilləri, yeni dini kütləvi şəkildə qəbul etmələri də onların müsəlman cəmiyyətinə inteqrasiyasına böyük təkan vermişdi. Ancaq ərəblərin hakimiyyətindən, onların başqa etnik qruplara olan münasibətindən

narazı olan türklər öz haqları uğrunda mübarizə də aparırdılar. Qeyd edək ki, həmin qüvvələr Əməvilər (661-750) sülaləsinin devrilməsində mühüm rol oynadılar.

750-ci ildə Abbasilər (750-1258) sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi Xilafətin, İslamın və dövlətin tərkibinə daxil olan ölkə və xalqların taleyi üçün çox önəmli nəticələrə gətirdi. Yeni xəlifələr onları hakimiyyətə gəlməkdə dəstəkləyən qüvvələri taxt-taca yaxınlaşdırmağa başladılar. Xilafətin hərbi və siyasi strukturunda, eləcə də, həmin strukturlarda təmsil olunan qüvvələrin etnik tərkibində köklü dəyişikliklər baş verdi. Abbasi xəlifələri özlərini, sülalənin maraqlarını himayə etmək üçün şəxsi qvardiyanın təşkilinə böyük əhəmiyyət verdilər. Qarşıya qoyulan məqsədlərə və güdülən maraqlara nail olmaq üçün ən müvafiq qüvvə kimi türklərə üz tutdular və onlar müsəlman dövlətində yüksək hərbi vəzifələrə çatdılar.

İlk xəlifələr dövründən paytaxt Bağdadda və əyalət idarəçiliyində müxtəlif türk sərkərdələrinin fəaliyyəti haqqında mənbələrdə geniş və zəngin məlumatlar var. Onu da xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik ki, həmin proses əsasən xəlifə Harun ər-Rəşid dövründən (786-809) sürətləndi. Onun ölümündən sonra isə xilafət vətəndaş müharibəsinin baş verməsi ilə və nəhayətdə

əl-Məmunun xilafətdə taxt-taca yiyələnməsindən sonra Bağdadda yeni türk hissələrinin yaranmasını öz siyasətinin əsas məqamına çevirməsi ilə xarakterikdir. Abbasilər xilafəti tarixində ilk dəfə türk komandanları xəlifə ilə birgə hərbi səfərlərə çıxır, üsyanların dəf edilməsində onların yanında olur, müstəqil hərəkət etməyə icazə alırdılar. Xilafətin gələcək tarixində böyük rol oynamış Afşin, Aşnas, Buğa əl-Kəbir və s. kimi şəxsiyyətlər məhz bu dövrdə orduda üzə çıxdılar.

Afşinin məşhurluğunun səbəbi – Babək üzərində qələbə

Xilafətdə köklü yeniliklər aparmağa cəhd göstərən əl-Mütəsim (833-842) yeni adamlara ehtiyac duyurdu və onları türklərin timsalında tapırdı. Qeyd edək ki, türklər də xəlifənin istəklərinə adekvat reaksiya verirdilər. Qaynaqlarda kifayət qədər məlumat vardır ki, türk ordusu əl-Mütəsimə böyük etimad göstərdi və hətta yeni paytaxt Samarra şəhərinin salınmasında yaxından iştirak etdi. Bu qarşılıqlı etimad və dostluq əlaqələri zəminində türklərin maddi təminatları, başqa imtiyazları artırıldı, onların nüfuzu yüksələn xarakter aldı.

Əl-Mütəsim hakimiyyətinin son illərində ən yadda qalan siyasi hadisə onun görkəmli türk komandanı, bir sıra üsyanları, o cümlədən iyirmi il davam edən xürrəmilər hərəkatını məğlub etmiş Afşinin aradan götürülməsi oldu.

Afşinin tarixdə məşhur olmasının bir sıra səbəbləri var və onlardan ən birincisi Babək üzərində qələbədir. Digərləri isə xürrəmilərin Xilafətdə ən qorxulu və genişmiqyaslı üsyan olması və Afşinin xidmətləri müqabilində onun edam edilməsidir.

Heydər ibn Kavus, Uşruşananın əyan nəslinin nümayəndəsi olduğundan onun adı mənbələrdə «əl-Afşin» kimi göstərilir. «Afşin» İslamaqədərki Mərkəzi Asiyada əyalət hökmdarının titulusudur. Mənbələr Heydər ibn Kavusun – Afşinin ailəsinin Uşruşanada hakimiyyətə nə vaxt gəlməsi haqqında dəqiq məlumat vermir. Nəslin ilk nümayəndəsi haqqında ən erkən məlu-

mat Xorasan valisi və türkeşlərin xaqanı Su-lu arasında olan toqquşma ilə əlaqədar qeyd olunur. Söhbət xaqanın tərəfdarı olan Afşinin ulu babası Qara Buqra haqqında gedir. Ehtimal etmək olar ki, Qara Buqra həmin ərəfədə Uşruşananı ələ keçirmişdi. Qara Buqranın oğlu Xan Qara isə 794/795-ci illərdə Xorasan valisi Fazl əl-Bərməki ilə toqquşmalarda özünü göstərmiş, bundan sonra isə nəsil haqqında məlumatlar kəsilməmişdir.

Qara Buqra ailəsinin növbəti dəfə siyasi meydana çıxması əl-Mamun dövrünə təsadüf edir. Afşinin atası Kavusun tabeçiliyində olan Uşruşanaya və Fərqanəyə Xəlifə iri qoşun birlikləri göndərir. Kavus başa düşür ki, o, bu ordunun öhdəsindən gələ bilməyəcək və xəlifənin vəzirinə məktub yazaraq, vaxtında mərkəzə vergi göndərmək vədi verir, ancaq sözüünə əməl etmir. Əl-Mamunla Kavusun münasibətləri korlanır və bu zaman sonuncunun ailəsində bir sıra hadisələr baş verir. Elə həmin dövrdə və həmin hadisələrdən birinin fəal iştirakçısı kimi Afşin tarix səhnəsinə çıxır. Belə ki, o, atasının yaxın adamlarının birisini qətlə yetirir və onun qəzəbindən qorxaraq ölkəsindən qaçır.

Afşinin son mənzili Bağdad olur və burada o, İslamı qəbul edir. Uşruşananı ələ keçirmək istəyən xəlifə üçün bu çox əlverişli bir hal kimi qəbul edilir və Afşin ailəsinə qarşı olan hərbi səfərdə iştirak etməyə razılıq verir. Ərəb orduları qalib gəlir və həbs edilən Kavus mərkəzə – Bağdada gətirilir və o da İslamı qəbul edir. Kavusun ölümündən sonra isə «Afşin» titulu Heydərə verilir. Təbəriyə istinad etsək, anlaşılır ki, Afşin təqribən 821/822-ci illərdə Bağdada gəlmişdir. Uşruşananın buna əsasən 822/823-cü illərdə fəth edildiyini söyləmək olar.

Afşinin etnik mənşəyi türk olub

Afşinin etnik mənşəyi haqqında tədqiqatçılar arasında müəyyən fikir müxtəlifliyi var. Bəzi tədqiqatçılar atasının adının Kavus olmasına istinadən onun fars kökənli olduğunu deyirlər. Ancaq İran mədəniyyətinin güclü təsiri hiss olunan regionda bu, adi bir haldır. Onu da əlavə edək ki, İslamın qəbu-

lundan əvvəl Afşin və atası zərdüşti idilər. Özündə farsları və türkləri birləşdirən yerli cəmiyyətdə fars və ərəb adları uşaqlara daim verilir. Afşin, misal üçün, ərəb mənşəli Heydəd adını daşıyırdı. Lakin babasının adı Qaraxan idi, yaxın qohumu Menqücür kimi tanınırdı və bütün bunlar onun türklüyünə dəlalət edir.

Afşinin Xilafətdə fəaliyyəti də türk hərbi dəstələrinin təşkili və artması ilə bağlı olmuşdur. Bu da maraqlıdır ki, Afşinin hərbi vəzifələri ona qarşı başqa türk sərkərdələrinin qısqançlığına səbəb olurdu. Elə bu səbəbdən də onlar bir qədər sonralar Afşinlə bağlı baş verən faciəyə müdaxilə etmədilər və seyirçi qaldılar.

Afşinin başqa bir düşməni isə Xorasan valisi Abdulla ibn Tahir idi. Afşinin Babək üzərində parlaq qələbəsindən sonra onların ziddiyyətləri daha da kəskinləşdi. Xüsusilə də Abdulla-ya məlum olanda ki, xürrəmilərlə müharibədə əldə edilən qənimət Xorasan ərəzilərindən mərkəzə yox, Uşruşanaya göndərilir, o, dərhal bunu xəlifəyə çatdırdı. O biri tərəfdən Babək üsyanından sonra Afşin öz ata yurdu Uşruşana əyalətlərindən olan Xorasana xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Bundan xəbər tutan

Abdulla 838/39-cu ildə Xorasanda onlara qarşı üsyan etmiş Təbəristan valisi Məzyar ibn Qarinlə Afşinin əlaqələri olması haqqında xəlifəyə məlumat verdi. Bununla da vəziyyəti gərginləşdirdi. Xəlifənin Afşinə olan münasibəti mənfi məcrada dəyişdi.

Xəlifə – Afşin qarşısındakı son həddə çatdı. Müxtəlif dini və siyasi qüvvələrin rəhbərləri isə bu qarşılıqlı Afşinə qarşı çıxdılar və sarayda hakim olan türk təsirindən qurtulma vasitəsi kimi onun ittiham olunmasında fəallıq göstərdilər.

Xəlifəyə qarşı sui-qəsd

Bütün banlarla yanaşı onu da qeyd etmək istərdik ki, mənbələr Afşinə qarşı başlanan təzyiqlərin başlıca səbəbini onun xəlifəyə qarşı sui-qəsd təşkil etməsində görürlər və hətta bunun bir neçə variantını da göstəririlər. Bunu bilən xəlifə Afşini öz sarayına dəvət edir və o, burada həbs olunur. Sonra üzərində məhkəmə qurulur və onu Soqd müsəlmanlarına təzyiqlərdə, öz sarayında çoxallahlıq haqqında ədəbiyyat saxlamaqda, xain Məzyar ibn Qarinlə əlaqədə, Babəklə bağlı məsələlərdə ittiham edirlər. Afşin bütün ittihamları inkar etdi və bundan sonra o, xüsusi məhbəsə yerləşdirildi.

Göründüyü kimi, Afşin əsasən İslama xəyanətdə suçlanırdı. Mənbələrin məlumatlarını təhlil edəndə bu məhkəmənin yalnız Afşini cəzalandırmaq üçün qurulmadığı aydın olur. Aydın olur ki, bu məhkəmənin təşkili kökləri daha dərinə və gizliyə olan səbəblərdən və məqsədlərdən irəli gəlmişdir. Bunu məhkəmə prosesinin gedişi və nəticələri də dolayısı ilə təsdiqləyir. Bu baxımdan məhkəmənin sonucları belə dəyərləndirilə bilər.

Birincisi, Mütəsimdən narazı qüvvələr onun öz yaxın adamına olan etimadını sarsıda bildilər.

İkincisi, taxt-tacın türk əhatəsi gözdən salınırdı.

Üçüncüsü, ərəblər sarayda mövqelərini qaytarmağa çalışırdı.

Dördüncüsü, Afşini dini xəyanətdə ittiham edən din xadimləri müsəlman cəmiyyətində güclənirdi.

Afşinin məhkəməsinin dərin səbəbləri isə ondan qaynaqlanırdı ki, Xilafətin sosial-iqtisadi, siyasi, konfessional həyat sahələrində gözə görünən səviyyədə dəyişikliklər gedirdi və onlar bir sıra qüvvələrin maraqlarına toxunurdu. Həmin dəyişikliklər prosesinə müəyyən baxımlardan müdaxilə etmək və bu müdaxiləni əsaslandırmaq üçün o qüvvələrə dəlillər lazım olurdu. Hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, qeyri-ərəb Afşinin hekayəti haqqında danışılan dövrün şərtləri baxımından maraqlı qüvvələrin məqsəd və istəklərinə xidmət etdi.

Afşininin ölümü türk nüfuzunu sarsıtmadı

Belə bir məqam da olduqca diqqəti çəkməkdədir. Mənbələrin məlumatından görünür ki, Afşin məhbəsdə xeyli müddət qalmışdır. Mənbələr bir qayda olaraq həmin müddətin təxminən bir ilə bərabər olmasını göstərir. Mənbələrdə belə bir məlumat da var ki, həmin dövrdə Mütəsim Afşinə oğlu vasitəsilə yemək və meyvə göndərmiş, Afşin isə xəlifəyə öz fikirlərini və düşüncələrini çatdırmışdı. Lakin onun müraciətləri xəlifəni yumşaltmamış və Afşin 841-ci ilin yazında məhbəsdə ölmüşdür. Mənbələr qeyd edir ki, onun ölümündən sonra evindən bütələr, müxtəlif kitablar tapılmışdır. Onlar da əsas vermişdir ki, Afşinin meyidi çarınxa çəkilsin, yandırılınsın və sonra külü Dəclə çayına tökülsün.

Sonda onu da qeyd edək ki, Afşinə qarşı irəli sürülən ittihamlarla bağlı müəmmalı məqamlar da az deyildir. Məsələn, Afşinin evində axtarış hansı səbəbdən yalnız onun ölümündən sonra aparılmışdır? Yaxud, bir sözü ilə Afşini məhv və ya əvf edə biləcək xəlifə nədən onu uzun müddət həbsdə saxlayıb, həttə onu yaddan çıxarmır, məhbəsə ərzaq bağlaması da göndərir?

Deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Afşinin müəmmalı şəkildə cəzalandırılması, görünür, daha çox siyasi məqsədlərdən qaynaqlanmışdır və Abbasilər dövründə və tərəfindən bir sıra imtiyazlardan məhrum edilən ərəb nəsləli elitasının türklərə qarşı gündən-günə artmaqda olan kin və qəzəbini xəlifənin bir qədər yumşaltmaq istəyi ilə bağlı olmuşdur. Çünki onlar hə-

min dövrdə xeyli dərəcədə güclənmiş türk nüfuzunu sarsıtmaq və qırmaq üçün Xilafət və hakim sülalə qarşısında böyük xidmətləri ilə məşhur olan Afşini konkret hədəf kimi seçmişdilər. Onlar düşünürdülər ki, ancaq bu yolla türk ordusu və xəlifələr arasında nifaq salmaq olar. Bu plan baş tutmadı. Doğrudur, Afşin məhv edildi, lakin bu, türklərin Xilafət ordusuna cəlb edilməsi prosesini dayandırmadı. Əksinə, proses daha da gücləndi.

Ancaq Afşinlə bağlı baş verən hadisələrin nəticələri deyilənlərlə bitmədi və daha böyük fəsadlara gətirdi. Bu baxımdan az sonra türklər və xəlifələr arasında başlayan qanlı toqquşmalar məhz xəlifə Mütəsim dövründə ərəblər tərəfindən səpilən nifaqların bəhrəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Sonda qeyd edək ki, Afşinin ölümü Xilafətdə qüvvələr nisbətinin ərəblərin lehinə dəyişməsinə təsir göstərmədi, əksinə, türk ünsürü Xilafətin siyasi və hərbi həyatında mövqelərini saxladı və möhkəmləndirə bildi.

İslama qədər «ərəb» sözü etnik mənə daşmamışdır

FƏRDA ƏSƏDOV

1956-cı ildə Bakı şəhərində anadan olub.

1979-cu ildə BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb dili və ədəbiyyatı bölməsini fəxri diplomla bitirib.

1978-80-ci illərdə İraq Respublikasında tərcüməçi kimi çalışıb.

1980-1985-ci illərdə SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun aspiranturasında təhsil alıb.

1987-ci ildə «Abbasilər xilafətinin sosial-iqtisadi sistemində ordu» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edib.

1986-cı ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şərqsünəslıq İnstitutunda çalışır. Hazırda Ərəb ölkələri tarixi və iqtisadiyyatı şöbəsinin müdürüdür.

2001-ci ildə Açıq Cəmiyyət İnstitutu – Yardım Fondunun icraçı direktoru vəzifəsinə təyin olunub.

İndiyə qədər 20-dən artıq elmi əsəri nəşr edilib. Məqalələri Azərbaycanla yanaşı Rusiya, İsveçrə, Türkiyə, İngiltərə, İsrail və Qazaxıstanda çap olunub.

– Mən çalışacağam ki, mövzu ilə bağlı öz mülahizələrimi çatdırım. Nərgiz xanımın dediklərini bir qədər ümumiləşdirmək və göstərmək istəyirəm ki, türklərin Yaxın Şərqi və ərəb cəmiyyətinə gəlişinin mərhələləri və dalğaları necə olub və bunun xüsusiyyəti nədən ibarətdir.

Birincisi, bir çox xalqların tarixlərində müəyyən qədər oxşarlıqlar var. «Türk» sözünün istifadə olunması qaydaları da indiki qaydalarla bir tutula bilməz. «Türk» sözünün hansısa bir əhali qrupuna mənsub edilməsi o demək deyil ki, bir başqa adda tanınan qurumun heç bir mənşəyi olmamışdır. Bu, hamıya məlum məsələdir. Mən bu terminlərin arasında fərqi onda görürəm ki, o zamanlar insanları etnik mənsubiyyət deyil, çox zaman dini və həyat tərzi mənsubiyyəti maraqlandırır.

Qeyd etmək istəyirəm ki, İslama qədər və İslamın ilkin dövründə «ərəb» sözü etnik mənə daşmamışdır. O vaxtlar köçəri – bədəvi həyat tərzi keçirən insanları belə adlandırırdılar. Bədəvi mənəsinə işlənən «arabi» sözünün xüsusi tələffüz forması var. Mən İraqda olarkən bunun fonetik cəhətdən fərqinə varmadan oturaq həyat tərzi keçirən ərəbə müraciətdə «arabi» sözünü bu formada tələffüz edəndə o, mənə dedi ki, mən «aarabi» yox, «arabiyəm», yəni sən mənə bədəvi adlandırırsan?

Bu halı eyni ilə türklərə də aid etmək olar. Yəni o zamanlar türk deyiləndə əslində köçəri həyat keçirən qəbilələri nəzər-

də tuturdular. Ərəblərin onlarla toqquşması əlbəttə ki, çox sonralar baş verir. İlk dövrlərdə isə buna çox az diqqət yetirilir. Yəqin ki, tədricən Xorasan əyalətindən və Mərkəzi Asiyadan keçmiş türk sülalələri ilə rastlaşırlar. Biz onların şəxs adlarının türk adları olması baxımından müəyyən edə bilərik ki, həmin sülalə türklərdir və öz tərəfdaşları ilə fars mənşəli dövlətlərə başçılıq edirdilər. Burada nizamlı hərbi sistemin yaranmasında müəyyən qədər yardımçı olurdular. Bu tarixi fenomen müəyyən qədər slavyanların tarixinə oxşarlıq nümayiş etdirir.

Ərəblər tutduqları ərəziyə daxil olarkən bir çox yeni sülalələrlə rastlaşırdılar ki, onlardan bəziləri türk mənşəli, bəziləri isə fars mənşəli idi. Afşinin məsələsinə gəldikdə, mən bu cəhətə indiyə kimi diqqət yetirməmişdim. Şübhə yoxdur ki, Afşin əyalət dövlətçiliyinin uzanmasında maraqlı olan şəxs idi. Təsadüfi deyil ki, Babəklə onun arasında nə isə bir məsləhətləşmənin, bir sövdələşmənin olduğunu mənbələr də sübut edir. Mən bu məsələni araşdıran adamlarla söhbət edəndə onlardan da dəqiq cavab ala bilməmişəm ki, Afşinin öldürülməsində məqsəd nə idi? Çünki tarixçilərin də ümumi fikri belədir ki, Afşin heç də xilafətin mərkəzində hakimiyyəti ələ keçirmək fikrində deyildi. Bu heç cür mümkün olan şey deyildi...

Ərəb dünyası ilə qoşa bir Türk dünyası görünür

Professor Camal MUSTAFAYEV:

– Məruzəçilərə öz minnətdarlığımı bildirirəm.

Məlumdur ki, Türk Tarix Qurumu tarixin hər hansı qatında türklər haqqında nə varsa, meydana çıxaraq cild-cild kitablar nəşr etdirmişdir. Onların bəzilərinə nəzər salmışam.

Mənim Nərgiz xanıma sualım var: Birincisi, bu mövzuya türk tarixşünaslığında münasibət necədir?

İkincisi, mənim sahəm fəlsəfə olduğuna görə ideoloji aspektə toxunmaq istəyirəm. Bilirsiniz ki, babəkizm və Babək hərəkatı özünün ideologiyasına malik idi: xürrəmilik. Bu, həqiqi

mənada həm o zaman İslam dünyasına güclü təsir göstərdi, həm də Azərbaycanda xüsusi vətəndaşlıq hüququ qazandı. Bu gerçəklik, yəni Azərbaycan mühitində xürrəmiliyin uzun müddət təfəkkür tərzinə, siyasi meyillərə təsiri aydın məsələdir. Lap Cəfər Cabbarlıya qədər gəlib çıxa bilərik. Amma mən bilmək istərdim ki, bu xürrəmiliyin əsas niyyəti nədən ibarətdir? Niyət nədir? Düzdür, bayaq deyildiyi kimi, bu, hərəkət qüvvəsidir. Siyasi hərəkata, ideoloji hərəkata, mənəviyyat dünyasına təsir edəndir. Ancaq mən istərdim ki, niyyətin mahiyyəti həm tarixi, həm də nəzəri baxımdan açılsın.

Sonra bu hərəkətin özündə anlayışları nə qədər dəqiq ifadə edirik?

Ərəb dünyası dediniz, bunu qəbul elədik. Amma sizin təqdimatınızda ərəb dünyası ilə qoşa bir Türk dünyası gördük. Bu necə ola bilər ki, Türk dünyası Ərəb dünyasının fonunda getsin. Siyasi hərəkətdə bu qədər qüvvə ola-ola Türk dünyası niyə Ərəb dünyasının kölgəsində qalsın? Axı artıq əl-Fərabî dövründə – IX əsrdə İslam dünyasına təşəkkül baxımından bayraq tutan, istiqamət verən türklər vardı. Əl-Fərabî də bir türk mütəfəkkiri kimi Şərqi böyük filosofu idi. Fəlsəfə aləmində Avropada və Şərqdə Aristoteldən sonra ikinci müəllim hesab olunurdu.

Bəs türkün ərəb mədəniyyətində iştirakı niyə kölgədə qalır? Bu məsələlərlə bağlı qısa arayış verməyinizi xahiş edirəm.

Xürrəmlik İslama qarşı yönəldilmiş bir hərəkətdir

Nərgiz AXUNDOVA:

–Tamamilə doğru deyirsiniz. Türklərin İslama gəlməsi və müsəlman cəmiyyətində rolu ilə bağlı çox geniş tədqiqatlar var.

Qeyd edirəm ki, türk tədqiqatçılarını daha çox maraqlandıran İslamlaşma prosesidir. Yəni türkləri hansı səbəblər İslama gətirib? Hansı səbəblərdən müsəlman dövlətlərinin maraqlarına xidmət edəblər?

Belə bir fikir var ki, İslamdan yazan hər bir müsəlman obyektiv ola bilməz. Eyni zamanda İslamdan yazan hər bir xristian da obyektiv ola bilməz. Yəqin ki, türklər də öz tarixlərinin müsəlmanlaşma dövrünü yazanda bir qədər ifrata varırlar. Müəyyən faktları öz tarixi mənafeləri baxımından təqdim edirlər. Biz bu araşdırmaları aparanda müəyyən bir obyektiv baxış ortaya qoymaq istədik.

Mən deyərdim ki, xürrəmilik əsasən, İslama qarşı yönəldilmiş bir hərəkətdir. İdeoloji və fəlsəfi aspektləri kənara qoyub, bizi maraqlandıran mövzu tərkibində demək olar ki, xürrəmilər müəyyən mənada ərəblərin nüfuzundan qurtarmaq, özlərinin etiqadları əsasında bir dövlət strukturu altında yaşamaq istəyirdilər.

Siyasi cərəyan kimi isə, mən belə düşünürəm ki, İslama qarşı yönəlmiş cərəyan idi. Xürrəmilik müsəlman dünyası üçün böyük təhlükə idi. Bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün hərbi və digər vasitələrdən istifadə olunurdu.

Türk mədəniyyətini müsəlman mədəniyyəti mühitindən ayırmaq olmaz

Fərda ƏSƏDOV:

–Mən ərəb müsəlman dünyasını müəyyən qədər tədqiq edən bir adam kimi qeyd etməliyəm ki, anlayışlardan danışanda etnik mədəniyyəti o dövrə şamil etmək olmaz.

Qeyd etdiyimiz müsəlman mədəniyyəti mühitində türk mədəniyyətini ərəb mədəniyyətindən, fars mədəniyyətindən, bütövlükdə İslam mədəniyyətindən ayırmaq məqsədəuyğun sayılmamalıdır.

Professor Camal MUSTAFAYEV:

–Söhbət ondan getmir. Türkün ərəb mədəniyyətinə, ərəb dilli fəlsəfəyə xidmətindən, təsirindən, rolundan gedir. Əlbəttə,

mən də başa düşürəm ki, İslam dünyasında parçalanmaya heç kəs meyilli deyil.

Nərgiz AXUNDOVA:

–Mən belə düşünürəm ki, İslam mədəniyyəti onunla maraqlıdır ki, İslamı qəbul etmiş bütün xalqların mədəniyyətindən qaynaqlanaraq vahid bir müsəlman mədəniyyəti –İslam mədəniyyəti meydana çıxır.

İslamı qəbul edən hər bir xalq öz düşüncəsinin, etnik mənsubiyyətinin məhsulu olan fikirləri gətirməklə bu mədəniyyəti daha da zənginləşdirir.

Professor Camal MUSTAFAYEV:

–Belə dəqiqləşdirək: İslam mədəniyyəti, ya da İslam düşüncəsi anlamı təkcə ərəb düşüncəsi deyil, İslamın əhatə etdiyi millətlərin birgə yaratdığı mədəniyyət və düşüncə tərzidir.

Nüşabə BAYRAMLI,

Azərbaycan MEA Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşı:

–Elm, bilik yolunun yolçuları bilmək, tanımaq, daha doğrusu, “bilənin özü” mənasını verən böyük Tanrının yolçularıdır deyə bilərik.

Beynimə gələn maraqlı bir fikir kimi söyləyə bilərəm ki, hər şeyə qadir olan o böyük Tanrı (Bilən) yaratdığı dünyanın bütün sirlərini insana dərk olunmuş şəkildə də verə bilərdi, amma görürük ki, həyatın mənası olaraq bəşəriyyətə bunları damla-damla anlamaq kimi uzun və çətin bir yolu rəva görmüşdür.

Bu gün bəşərin ən uca və müqəddəs yolunu seçmiş Xəzər Universitetinin ziyalılarının ziyalılığı və bu yolu seçmək istəyənləri birləşdirmək, canlandırmaq və milli şüuru irəlilətmək yolunda gördüyü işləri, təşkil etdiyi elm və sənət məclislərini alqışlayırıq. Əslində Xəzər Universiteti Azərbaycanda bir qədər səngimiş, öləzimiş intellektual fikri tamamilə yeni məcrada canlandırmaq, işıqlandırmaq kimi böyük bir missiyanı həyata keçirməkdədir.

Başqa sözlə desəm, burada təşkil olunmuş bir neçə məclisdə iştirak edərək məruzələri və çıxışları dinləyəndən sonra məni narahat edən bir məsələnin – məhdud, saxta, qurama sovet düşüncə tərzinin daha azad, müstəqil, həyati və xeyirxah düşüncə tərzilə əvəzləndiyinin mümkün olduğunu söyləmək istərdim.

Allah insanı yaratdıqda ona hər şeyi görən göz vermiş, amma təəssüflər olsun ki, onu öz-özünü görməkdən məhrum etmişdir. İnsan özünü tanımaq, görmək üçün rəsmlər çəkmiş, şeirlər yazmış, həyatı əks etdirən tamaşalar qurmuş, keçmişini görmək üçün tarixlər yazmışdır. Bununla öz varlığına güzgü tutmuş kimi çoxlu sayda zehni və fiziki işlərə baş vurmuşdur. Tarix yazmaq və araşdırmaq insanlığın, bəşərin varlığına tutulan ən böyük və çətin yapılan bir güzgü kimidir. İşin böyüklüyü ondadır ki, bu güzgü zamanın özü kimi qeyb olan

böyük keçmiş hiفز edir, çətinliyi ondadır ki, olanların özünü deyil, cürbəcür insan qavramalarını əks etdirir. Doğru olanı tapmaq, yazmaq, aşkarlamaq qədər dünyada ikinci bir çətin işin olacağını düşünmürəm.

Bu gün bəhs etdiyimiz mövzuda iki xırda məsələyə toxunmaq istərdim.

Birincisi, bizim ölkənin orta əsrlər tarixinə dair bu qədər araşdırmaların yazılmasına, ilk mənbələrin ortaya qoyulmasına baxmayaraq, yenə də bugünkü coğrafi ərazini əsas tutaraq orada azərbaycanlı və ya Azərbaycan türkü axtarmaq fikrinin məğzi olmalıdır. Məsələn, VII-VIII əsrlərdə ümumi türk varlığı məlum idi, yəni Azərbaycanda hakimiyyətdə olan Atabəy Orta Asiyanın bir bölgəsindən gəlmiş hərbiçi idi, amma onun hara türkü olması ilə heç kim maraqlanmır. Əsas iş türkün və onun dövlətinin formalaşma proseslərindən necə keçməsi idi.

Bu baxımdan akademik Ziya Bünyadovun öz kitabına “Azərbaycan dövləti XII əsrdə” deyil, “Atabəylər dövləti XII əsrdə” adını qoyması da təsadüfi deyil.

Bunların hamısı məlum məsələlərdir. Məni narahat edən cəhət bu məsələlərin ictimaiyyət tərəfindən lazımınca qavranılmamasıdır.

İkinci məsələ tariximizdə mövcud olmuş, fəaliyyət göstərmiş türk hərbcilərinin adlarının, soyadlarının xüsusi ərəb mənbələrində çox hallarda təhrif olunmuş şəkildə getməsi, bu gün tədqiqatçıların əsərlərində o təhrif olunmuş adların bir daha düzgün olmayan şəkildə işlədilməsidir.

Mənim tədqiqat dövrüm olan Xəlifə ən-Nasirin (1180-1225) hakimiyyət dövründə onlarla, yüzlərlə türk hərbcisinin əsl və əski türk adlarına rast gəldim. Onlardan Əbu-l-Fəvaris Tutamış, Tazı, Kək Sonqur ət-Türki, Məcd əd-Din Taştəkin, Alp Kara Taştəkin, Ağbaş ən-Nasiri, Qutb əd-Din Kaymaz, Əmir Arğış, Əla əd-Din Tanınmış, Şahin, Ayoba, Kuştəmir, Ağlamiş və s. kimi türkcə adlara rast gəlmək olur.

Amma həmin adlar bu gün necə oxunur?

Bir misal gətirim: Xarəzmşah əmiri “Ağlamiş” ləqəbli hərbçinin adını Lidiya Stroyeva “İsmailiti” məqaləsində “İqlamiş”, Z.Bünyadov “Oğlumış”, H.Mason isə “Ağlamiş” kimi göstərmişlər. Belə misallardan çox gətirmək olar.

Düşünürəm ki, mənbələrdə verilmiş türk hərbçilərinin adlarının düzgün yazılışı ilə bağlı bir tədqiqata ehtiyac var.

Biz İslamın ilk əsrlərinə daha çox fikir veririk

Professor Hamlet İSAXANLI:

–Mən Camal müəllimin qaldırdığı çox maraqlı məsələ ilə bağlı bir neçə söz demək istəyirəm. Birincisi, biz çalışdıq ki, bu gün müzakirə etdiyimiz məsələni bir qədər dar çərçivədə, konkret qoyaq ki, bir az irəli gedə bilək. Burada ərəb dünyasına türklərin gəlişi və idarəetmədə və orduda onların oynadığı rol barədə daha çox söhbət elədik. Çünki mövzumuz «Orta əsrlərdə ərəb dünyasında türklər. Afşin» idi.

Məlumdur ki, Afşin mütalibə ilə də məşğul olub, başqa intellektual keyfiyyətlərə də malik olub, amma o, hər halda əsasən sərkərdə kimi tanınmışdı. Bu bir səbəbdir ki, biz bugünkü məclisimizdə mədəniyyət tarixinə baş vurmuruq.

İkinci səbəb odur ki, biz məhz İslamın ilk əsrlərinə daha çox fikir veririk. Məlumdur ki, hər halda əl-Fərabinin və digər orta Asiya xalqlarından olanların İslam mədəniyyətinə təsiri İslamın ilk əsrlərində yox, bir az sonra yaranıb. X əsrdən başlayaraq özünü çox güclü göstərən (əvvəlki mütəfəkkirləri də qeyd etməklə).

Nəhayət, üçüncü səbəb odur ki, biz bu məsələləri ayrıca geniş müzakirə edəcəyik. Bu barədə mövzularımız olacaq.

Müasir türk tarixçiləri də deyirlər ki, türklər həmişə ətraflarında olan xalqların dininə biganə qalmayıblar. Yəni özlərinə məxsus əvvəlki dinlərə, inanclara maraq göstərsələr də, digər

dinləri də çox rahat qəbul edirdilər. Məsələn, uyğurların, ətraflarında olan buddizm, manixeizm, xristianlıq və s. aid hər cür dini kitabları tərcümə eləyib öz içlərində yaydıqları, xəzərlərin ən azı yüksək təbəqəsinin iudaizmi qəbul etdikləri məlumdur. Məhz bu səbəbə görə də mümkündür ki, xəzərlər İslam dünyasında Qaraxanlılar, Qəznəvilər və Səlcuqlar kimi böyük rol oynaya bilmədilər. Onlar daha çox Bizansa üz tutdular. Məsələn, Bizanslarda imperator və sərkərdələr tapa bilərsiniz ki, onların anası türkdür.

Amma bir şey də məlumdur ki, türklər Yaxın Şərqi gələndə ilk növbədə fars dünyası ilə qarşılaşdılar. Əvvəlcə fars mədəniyyətindən çox təsirləndilər. O dövrdə Mahmud Kaşğarının və Yusif Xas Hacibin fundamental əsərləri meydana çıxsada, sonradan bu türkdilli yaradıcılıq kəsildi, fars ədəbiyyatının təsiri altına düşdülər. Mahmud Kaşğari «Divanilügət-it-türk» əsərində deyir ki, «kişi papaqsız olmadığı kimi,

türk də tatsız ola bilməz». Biz gələcək toplantılarda bu maraqlı mövzuya toxunacağıq.

* * *

Maraqlı fikir mübadiləsi və elmi diskussiya şəraitində keçən tədbirdə mütəxəssislərdən Solmaz Rüstəmovə-Tohidi, Şahin Mustafayev, Mirheydər Mirzəyev, Sevda Süleymanova, Esmiralda Ağayeva və başqaları mövzu ilə bağlı öz mülahizələrini bildirdilər. Məruzəçilər iştirakçıları maraqlandıran sualları da cavablandırdılar.

23
YANVAR
2007

XƏZƏR UNIVERSİTƏSİ
BAKİ

SAAT
15:00

Xəzər
Universitəsi

**ELM VƏ SƏNƏT
MƏCLİSİ**

ORTA ƏSRLƏRDƏ
AZƏRBAYCAN
TÜRKÇƏSİNƏ
TƏRCÜMƏLƏR
(XV-XVI əsrlər)

Mövsüm Nağısoylu
Filologiya elmləri doktoru

**BEŞİNCİ
MƏCLİS**

2007-ci il yanvarın 23-də Xəzər Universitəsinə fəaliyyət göstərən “Elm və sənət məclisi”nin 5-ci toplantısı oldu. “Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsinə tərcümələr (XV–XVI əsrlər)” mövzusunun müzakirəsinə həsr olunmuş məclisdə bu dəfə də mütəxəssislər, müəllimlər və tələbələr iştirak edirdilər.

Məclisi giriş sözü ilə universitənin rektoru, professor Hamlet İsaخانlı açdı.

Tərcümə işi geniş və vacib bir sahədir

Professor Hamlet İSAXANLI:

–Əziz dostlar! Hörmətli müəllimlər və tələbələr!

Bu gün Xəzər Universitetində payızda başladığımız “Elm və sənət məclisi”nin 5-ci toplantısıdır. Biz çalışırıq ki, məclislərin arası kəsilməsin. Ona görə, hətta tələbələrin imtahanları dövrü də məclisin işinin mütləq davam etdirilməsi mütləqdür.

Bu günkü mövzumuz “Orta əsrlərdə Azərbaycan türkcəsinə tərcümələr (XV–XVI əsrlər)” adlanır. Orta əsrlərdə tərcümə fəaliyyəti çox geniş olub. Biz burada məsələni daha konkret qoymuşuq: Orta əsrlərdə Azərbaycan dilinə tərcümələr. Bu mövzu ətrafında söhbət etmək istəyirik. Hətta bunu bir az da məhdudlaşdırıb bilirik (daha dəqiq və daha dərin söhbət etmək üçün). Bizim bundan əvvəlki məclislərimizdən biri də tərcümə məsələsinə – Quranın türk dillərinə tərcüməsinə həsr olunmuşdu. Orada Rəsul İsmayilzadə (İran) maraqlı bir məruzə etdi.

Tərcümə işi o qədər geniş və vacib bir sahədir ki, biz gələcəkdə də dəfələrlə bu mövzuya müxtəlif aspektlərdən – dövr, dil, janr, nəzəriyyə, praktika və s. baxımdan dönəcəyik. Elmin bütün sahələrində olduğu kimi, tərcümə nəzəriyyəsi, tərcümə sənəti haqqında da əsərlərin çox böyük qismi Qərb mütəxəssisləri tərəfindən yazılıb. Xüsusən də bu dillərdən biri Qərb dili olduqda, məsələn, ortada, meydana Qərb dillərindən Şərqi dillərinə və ya əksinə tərcümələr olduqda.

İki məşhur misal göstərməklə tərcümənin bəşəriyyətin irəliləməsində oynadığı böyük rolu aydın görə bilirik. Bağdaddakı “Beytül-Hikmə”də IX əsrdə başlanan və X əsrdə davam edən

olan böyük tərcümə fəaliyyəti, hansı ki, yunancadan ərəb dilinə inzibatçılığa aid əsərlərin tərcüməsi ilə başladı. Çünki genişlənməkdə olan böyük dövlətdə – Xəlifəlikdə idarəçiliyə böyük ehtiyac var idi. Sonra riyaziyyata, astronomiyaya, tibbə, fəlsəfəyə və digər sahələrə olan maraq və ehtiyac üzündən məlum olan görkəmli əsərlərin demək olar ki, hamısı ərəb dilinə tərcümə olundu və bu, İslam mədəniyyətinin, sivilizasiyasının əsasında dayandı. Əgər ərəb sivilizasiyasının, ərəb dilinin əsasında birinci onların “cahiliyyə” adlandırdığı dövrün poeziyası dururdusa, sonra Quran, ondan sonra isə ciddi tərcümə dövrü dayandı. Bunların üçü bir yerdə müsəlman-ərəb sivilizasiyasının əsasını qoydu. Farslar, türklər, yəhudilər və digər millətlərin verdiyi böyük töhfələr isə İslamı dünya sivilizasiyasının mərkəzinə çevirdi.

Sonralar Avropada oyanma başlayanda XII əsrdə İspaniyada, Tolido şəhərində və bir sıra başqa yerlərdə, mərkəzlərdə böyük tərcümə fəaliyyəti başlandı. Bu fəaliyyət Bağdaddakı ilə müqayisə oluna bilən səviyyədə idi. Bu dəfə isə eyni sahələrdə – fəlsəfə, tibb, riyaziyyat, astronomiya və s. üzrə məşhur əsərlərin xeyli hissəsi ərəb dilindən latıncaya tərcümə olundu (sonra isə ispan, fransız, italyan, ingilis və digər dillərə).

Elə o dövrdə Quranın da çox maraqlı tərcüməsi oldu. Bu, o dövr idi ki, sivilizasiyalar qarşı-qarşıya dayanmışdı. Avropa Şərqdən bəhrələnir, öyrənir, lakin bir-biri ilə əməkdaşlıq etmir, əksinə, bir-biri ilə vuruşurdular, xüsusilə avropalılar açıq-aşkar anti-İslam siyasəti yürüdürlər. Bununla belə, avropalılar Quranı tərcümə etdilər (gərək ki, 1143-cü ildə). O dövrdən XVI əsrə qədər Quran bir neçə dəfə tərcümə olundu. Hamısında da ya əsərin adında, ya girişində, ya da şərhlərində bir anti-İslam ruhu nəzərə çarpırdı: yəni “biz bunu tərcümə etmişik ki, gözəl xristian ruhuna uyğun gəlməyən bu dinsiz-imansız müsəlmanların fikirləri ilə tanış olasınız”. Hətta müəyyən vaxtlar kilsə Quranın tərcüməsini və nəşrini qadağan edibdir. Amma XVI əsrdə Quranın ilk tərcüməsini, bu tərcümə işi görüldükdən 400 il sonra, 1543-cü ildə mətbəə üsulu ilə çap etdilər. Quranın bu nəşrinə şərh yazanlar arasında məşhur Martin Lüter də vardı. Hətta avropalılar Quranı ərəb dilində də çap etdilər (1694-cü ildə).

Bu tərcümə fəaliyyətinin nəticəsi o oldu ki, XVIII əsrdə Avropa alimləri – əsil şərqşünaslar meydana gəldilər. Onlar İslamı müdafiə edən ilk yazılar, kitablar yazdılar. Çünki ona qədər İslam haqqında, müsəlman mədəniyyəti haqqında müsbət fikir qəbul olunmurdu. Bu, güclü axına qarşı çıxmaq idi.

İlk dəfə Hollandiyada 1717-ci ildə Adrien Reland, sonra Fransada və digər yerlərdə mütəfəkkirlər, tərcüməçilər bu əsərlərə istinad edərək “Qurana baxın, görün orada nə qədər xoşqınlıq, tolerant mövqe var” fikrini ortalığa atdılar. İkincisi, İslam dünyasına baxın, orada xristian kilsələri çox sərbəst fəaliyyət göstərir. Xristian icmaları rahat yaşayırlar, hətta onların əlahiddə hüquqları var. Halbuki bunu Avropada yaşayan müsəlmanlar haqqında demək olmaz. Deməli, məhz bu tərcümə fəaliyyətinin nəticəsində artıq qarşı-qarşıya duran iki fikir dünyası bir-birini qəbul etməyə başladı. Burada söhbət xüsusilə Avropanın Şərqi tanınmasından gedir. O dövrdən Avropada şərqşünaslıq inkişaf etdi. Amma bütün bu fəaliyyətlərin əsasında Şərqdən Qərbə və ya əksinə keçid – tərcümə, bu intellektual Şərq-Qərb koridoru dayanırdı.

Bu gün də vəziyyət oxşardır. Şərq-Qərb münasibətləri tarixi detallarına qədər öyrənilir. Amma Şərğin özünün içində üç böyük dil – ərəb, fars və türk dilləri olub. Yəhudilər daha çox ərəbcə, sonralar ibru dilində yazıblar. Sanskrit dilindən, Çin dilindən də müəyyən tərcümələr, mənimsəmələr olub, məxəzlər sızıb. Böyük bir elm-sənət-təhsil-din arealı olub. Bu areal içində, yəni İslam dünyası içində və İslamla Hind-Çin arasında tərcümə fəaliyyəti çox az tədqiq olunub. Avropadakı geniş və dərin tədqiqatlarla qəti surətdə müqayisə oluna bilməz. Məsələn, fars və türk dillərindən bir-birinə tərcümələr və ya ərəb-türk, ərəb-fars dillərindən tərcümələr ciddi araşdırılmayıb. Amma burada da müəyyən işlərin görüldüyü qeyd olunmalıdır. Sadəcə, məlumatsızlıq üzündən, mənbələri bilmədiyimizdən (təbii ki, burada mən orta səviyyəli oxucunu nəzərdə tuturam) çox zaman deyirik ki, tərcümə demək olar ki, olmayıb, yaxud çox kasıb olub. Tədqiqatçılarımız isə göstərir ki, Şərq-Şərq tərcümə işi də çox olub, bütün dövrlərdə olub. Sadəcə, güclü tədqiqatçılarımız çox azdır və bu sahə çox az öyrənilib. Türkiyədə müəyyən tədqiqatçılar

var, Azərbaycanda, İranda da bu məsələ ilə məşğul olanlar var. Amma təəssüf ki, böyük məktəblər yaranmayıb. Mən çox şadam ki, bu gün Azərbaycanda bu sahədə böyük əmək sərf etmiş alimimiz – Möhsün Nağısoylu dəvətimizi qəbul edib, buradadır. O, öz tədqiqatları barədə danışacaq və ümumiyyətlə, bu mövzu ətrafında fikirlərini bizimlə paylaşacaq.

Şərq mütəfəkkirlərinin – Nizaminin, Füzulinin, Nəsirəddin Tusinin tərcümə haqda bir sıra görüşləri olub. Onların nəzəri görüşləri çox maraqlıdır. Məsələn, Nizami poetik tərcüməni qəti surətdə bəyənmirdi. Deyirdi ki, elmi tərcüməni başa düşürəm, amma poeziya tərcümə oluna bilməz. Bu fikir əl-Cahiddən başlayaraq gəlir. Nəsirəddin Tusi isə hətta nəsr də tərcümə etməyin əleyhinə olub. O deyirdi ki, bu, ayıb bir işdir, adama layiqsiz paltar geyindirməyə bənzəyir, “Əxlaqi-Nasir”i yazmağa, niyə ərəbcədən bir əsəri tərcümə edim?

Tərcüməyə Şərqdə və Qərbdə münasibət fərqli olub: “Şərqdə nəzirçilik olubsa, o halda xalis tərcümə nədir” – sualı meydana çıxıb.

Bununla da mən giriş sözümlü yekunlaşdırıb, sözü Möhsün müəllimə vermək istəyirəm.

MÖHSÜN ZELLABDİN oğlu NAĞISOYLU

1946-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında doğulub.

1971-ci ildə BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsinin fars dili və ədəbiyyatı şöbəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib.

Müxtəlif illərdə Əfqanıstanda fars dili üzrə tərcüməçi vəzifəsində çalışıb.

1972-ci ildən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda işləyir. 1988-ci ildən həmin institutun Farsdilli əlyazmalar şöbəsinin müdürüdür.

1979-cu ildə “XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə” (paleoqrafiya, orfoqrafiya və tərcümə məsələləri)” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

Elmi araşdırmaları əsasən orta yüzilliklərdə fars dilindən Azərbaycan türkcəsinə edilmiş tərcümə əlyazmalarının mətnşünaslıq və dilçilik baxımından tədqiqinə həsr olunub. Bu məsələ ilə bağlı indiyədək “Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti”, “Füzulinin “Hədirətüs-süəda” əsəri”, “XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi “Şühədanamə”, “Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi”, “Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsi” adlı 5 monoqrafiyası işıq üzü görüb.

25 kitabın müəllifi, tərtibçisi və tərcüməçisi, 150-dən çox elmi və elmi-kütləvi məqalənin müəllifidir. Tərtibçisi olduğu “Nizami. İncilər” kitabı Türkiyədə, “Farsca əlyazmalar kataloqu” kitabı isə İranda nəşr olunub.

Bir sıra beynəlxalq elmi konfransların iştirakçısıdır.

Azərbaycan bədii tərcümə sənətinin dərin kökləri və zəngin ənənələri vardır

Möhsün NAĞISOYLU, filologiya elmləri doktoru

– Azərbaycan bədii tərcümə sənətinin qədim tarixi, dərin kökləri və zəngin ənənələri vardır. Ədəbiyyat tariximizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan tərcümə ədəbiyyatı ərəblərin Azərbaycana gəlişindən sonra tarixi zərurət üzündən yaranmışdır. Azərbaycanda İslam dininin qəbul edilməsi, ərəb dilində nazil olan İlahi kitabın – Qurani-Kərimin öyrənilməsi tərcümə sənətinin ortaya çıxmasını şərtləndirən başlıca amillərdən olmuşdur. Orta əsr qaynaqları və günümüzə qədər gəlib çatmış klassik tərcümə örnəkləri üzərindəki müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, Azərbaycanda tərcümə sənətinin yaranması bilavasitə Qurani-Kərimlə bağlıdır. İslam mədəniyyətinin, dünya sivilizasiyasının ən möhtəşəm abidəsi olan Qurani-Kərimin qeyri-ərəb xalqları, o

sıradan Azərbaycan türkləri arasında yayılması, qavranılması, sözsüz ki, bu İlahi kitabdakı ayrı-ayrı söz və ifadələrin, ayə və cümlələrin tərcümə olunması zərurətini doğurmuşdur. Nəticədə Qurani-Kərimin ilk öncə şifahi tərcümələri, sonra isə yazılı tərcümələri ortaya çıxmışdır.

Qurani-Kərim və Dədə Qorqud dastanları

Qurani-Kərimin dilimizə ən əski yazılı tərcümələrindən biri xalqımızın ana kitabı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlıdır. Dastanın “Qazılıq Qoca oğlu Yegnək boyu”nda Yegnəkin dilindən deyilən aşağıdakı sözləri Qurani-Kərimin 112-ci (“İxlas”) surəsinin sərbəst və bədii tərcüməsi saymaq olar:

***Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən, əziz Tanrı!
Anadan toğmadın sən, atadan olmadın,
Kimsə rizqin yemədün,
Kimsəyə güc etmədün.
Qamu yerdə əhədsən, allahü səmədsən.***

Müqayisə üçün həmin surənin transfonoliterasiyasını və çağdaş tərcüməsini də veririk:

***Qul huvə allahu əhəd;
Allahu-s-səməd; Ləm
Yəlid və ləm yuləd;
Və ləm ləkun ləhu,
kufuvən əhəd.***

[Ya peyğəmbər! Allahın zətı və sifətləri haqqında səndən soruşan müşriklərə]

De ki: [Mənim Rəbbim olan]

O Allah birdir [Heç bir şərki yoxdur].

Allah heç kəsə möhtac deyildir [hamı ona möhtacdır; O, əzəli və əbədidir].

O, nə doğmuş, nə də doğulmuşdur! [Allah özünə heç bir övlad gətirməmişdir].

Onun heç bir tayı-bərabəri, bənzəri də yoxdur.

Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan verilən yuxarıdakı nümunə məzmununa görə Quranın “İxlas” surəsinə çox yaxındır. Dastandakı “əhədsən”, “allahu səmədsən” ifadələri isə eynilə Quranda olduğu kimi tərcümə edilmədən saxlanılmışdır.

Onu da əlavə edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Allahın tərifini verən bu ifadələrin Quranın 112-ci surəsindən götürüldüyünü Azərbaycanda ilk dəfə professor S.Əlizadə qeyd etmişdir (“*Kitabi-Dədə Qorqud*”, Bakı, Yazıçı, 1988, s.247).

Qurani-Kərimin dilimizə sətiraltı tərcümələri

Qurani-Kərimin dilimizə tam şəkildə sətiraltı tərcümələri də olmuşdur. Belə tərcümələrdən ən qədimi 1333-cü ildə tamamlanmış Quran əlyazmasıdır. Quranın yüksək tərtibatla hazırlanmış bu nadir əlyazmasının katibi və sətiraltı tərcümənin

mütərcimi Məhəmməd bin əl-Həcc Dövlətşah Şirazidir. Katibin nisbəsindən görüldüyü kimi o, şirazlıdır. İranın mərkəzində yerləşən bu qədim sənət ocağında əski çağlardan bəri Azərbaycan türklərindən olan qaşqay tayfalarının yaşaması məlumdur.

İstanbuldakı “Türk və İslam əsərləri muzeyi”ndə saxlanılan bu Quran əlyazmasında ərəbcə mətnin altında onun türkçəyə sətiraltı tərcüməsi də yazılmışdır.

Tərcüməni araşdırmış mütəxəssislər əlyazmadakı bir çox türk mənşəli sözlərin türk dillərinin daha əski qatları üçün səciyyəvi olduğunu qeyd edərək, belə qənaətə gəlmişlər ki, Quranın bu cür sətiraltı tərcümələri daha əvvəllər də mövcud imiş və ola bilsin ki, Məhəmməd Şirazi sözügedən tərcüməsində onlardan da bəhrələnmişdir.

Məhəmməd Şirazinin qələmindən çıxmış Quranın bu sətiraltı tərcüməsinin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti hətta bu gün belə çağdaş ədəbi dilimizdə işlənən və daha çox dini anlayışlarla bağlı olan ayrı-ayrı ərəb sözlərinin əvəzində onların əski türkçədə olan qarşılıqlarının verilməsidir. Məsələn: **Allah – izi, cəhənnəm – tamu, cənnət – uçmağ, rəsul – yalvac, təqsir – yazuq, şərq – gündoğuşuq, qüdrətli – uğan, Xaliq – Turutqan, xalq – budun, işarə (əlamət) – bəlgü, peyğəmbər – savcı, Qiyamət günü – Qopmaqlıq günü, katib – bitici, müqəddəs – qutluq, cəza – yenüt, kasıblıq – çigəylik, xidmət – tapuğ, sahib – əyə** və s. Qeyd edək ki, bu sözlərin çoxu “Kitabi-Dədə Qorqud”da və orta əsrlərə aid anadilli başqa yazılı abidələrimizdə də işlənmişdir. Sözügedən Quran əlyazmasında tərcümənin mətninin ərəbcə mətnin altında verilməsi, ilk növbədə Qurani-Kərimin məzmun və formasına görə möcüzəli sayılması ilə bağlıdır. Bu İlahi kitabın dili möcüzəli sayıldığı üçün onun ayrıca olaraq başqa dillərə tərcüməsi uzun zaman yasaq edilmişdir. Buna görə də Qurani-Kərimin qədim əlyazmalarında türk və ya fars dillərinə edilən tərcümələr ərəbcə mətnin altında – söz və ifadələrin aşağısında yazılmışdır. Sətiraltı tərcümə adı ilə tanınan bu növ Quran tərcümələrindən ən qədimi fars dilindədir – X yüzilliyə aiddir. Qeyd edək ki, Qurani-Kərimin Tür-

kiyə və İranda nəşr olunan ayrı-ayrı çağdaş tərcümələrində də bu prinsipə – tərcümə ilə yanaşı, ərəbcə mətnin də verilməsinə əməl edilir.

Quranın dilimizə sətiraltı tərcüməsi olan daha bir neçə əlyazması da XV–XVI yüzilliklərin yadigarıdır.

XIV yüzilliyə aid “Sirətün-Nəbi” (Peyğəmbərlərin həyatı) və “Fütuhüş-Şam” (Şamın – Dəməşqin fəthi) adlı Azərbaycan əsərləri də ərəb dilindən çevrilmişdir. Hər iki tərcümənin mü-tərcimi ərzurumlu Mustafa Yusif oğlu Qazı Zərirdir. Anadan-gəlmə kor olduğu üçün Zərir (gözsüz) təxəllüsünü seçən bu istedadlı şair-tərcüməçi qeyri-adi hafizəsi sayəsində İslamı və müxtəlif dini elmləri mükəmməl öyrənmiş və qazi rütbəsinə yüksəlmişdir. Qazı Zərir 1377-ci ildə Misirə gedərək, burada türk sultanı Məlik Mənsur Əlinin xidmətində olmuş və sultanın xahişi ilə “Sirətün-Nəbi” əsərini ərəbcədən türkcəyə çevirmiş-dir. “Sirətün-Nəbi” VIII əsr ərəb alimi İbn İshaqın nəsr və nəzmlə yazdığı əsəridir – sonuncu Peyğəmbərin (s.) həyatından bəhs edir. Zərir irihəcmli bu əsəri olduğu kimi nəsr və nəzmlə tərcümə edərək onu 1388-ci ildə tamamlamışdır.

Sadə və axıcı bir dillə tərcümə olunmuş “Sirətün-Nəbi” dil tarixi üçün zəngin qaynaqlardan biridir.

Zərir 1393-cü ildə Hələb şəhərinə gedərək burada yerli hakim olan Əmir Çulpanın xahişi ilə “Fütuhüş-Şam” əsərini ərəbcədən ana dilinə çevirir. IX əsr ərəb tarixçisi Vaqidinin yazdığı üçcildlik “Fütuhüş-Şam” kitabı İslam tarixinə aid məş-hur əsərlərdən sayılır. Nəsrə yazılmış bu əsərin tərcüməsi də dilinin sadəliyi ilə seçilir. Görkəmli türk alimi Fuad Köprülü hər iki tərcüməni Azərbaycan türkcəsinə aid edir. Başqa bir ta-nınmış türk alimi Banarlı da Qazı Zəririn XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi sayır. Zəririn “Yusif və Züleyxa” adlı orijinal poema-məsnəvisi də məlumdur. Şairin bu əsəri həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda nəşr edilmişdir. (Bakı nəşrinin tərtibçiləri C.Qəhrəmanov və dosent Ş.Xəlilov-dur). Zəririn tərcümə əsərləri isə hələ də əlyazma şəklində qal-maqladır.

Orta əsrlərdə ərəb dilindən tərcümə olunmuş məşhur tərcümə əsərlərindən biri də “Xəridətül-əcaib” (Qəribəliklər mirvarisi) adlı yazılı tərcümə abidəsidir. Tarixi coğrafiyaya aid bu əsəri Siracəddin Ömər ibn əl-Vərdi 1419-cu ildə ərəb dilində yazmış, Mahmud Şirvani adlı bir Azərbaycan mütərcimi isə onu 1562-ci ildə Azərbaycan türkcəsinə çevirmişdir.

Tarixi coğrafiyaya aid bu dəyərli tərcümənin qədim bir əlyazması Sankt-Peterburq şəhərində saxlanılır. Maraqlıdır ki, əlyazmanın əvvəlindəki qoşa səhifələrdə verilmiş dünya xəritəsində Azərbaycan (“Adərbayqan” şəklindədir) ölkəsinə də rast gəlirik. Mahmud Şirvani tərcüməyə yazdığı ön sözdə bu kitabı Osman şah İbn İsgəndər Paşa üçün türk dilinə çevirdiyini, ömrünü qürbətdə keçirdiyini, tərcüməyə girişrkən səksən yaşında olduğunu aşağıdakı misralarda belə ifadə edir:

*Gecə-gündüz keçirdim ruzigarı,
Edib Yəqubi-Kənan kibi zari.
Bu gözüm yaşını silmədi kimsə,
Dərdimin yarəsın bilmədi kimsə.
Qərib oldu ki, sinnim ola mötad,
Bu müddət içrə bir gün olmadım şad...
Bu ləfzi-gövhərü silki-cəvahir
Ki, həştad olmuş idi sinni-axir.
Bahari-ömrin irmiş idi şitəsi,
Səfid olmuş idi saçımın qarası.*

“Xəridətül-əcaib” tərcüməsində müxtəlif dənizlərdə və quruda yaşayan qəribə heyvanlardan və bitkilərdən, onların faydalarından danışılır. İrihəcmli bu nəsr tərcüməsində Azərbaycanın Marağa, Ərdəbil, Bərdə, Beyləqan şəhərləri haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Burada müxtəlif Şərq ölkələrində, o sıradan Türkiyə və Azərbaycanda bitən ayrı-ayrı ağac, bitki və tərəvəzlərin müalicəvi əhəmiyyəti ilə bağlı yazılar böyük maraq doğurur. Tərcümənin müxtəlif yerlərində Mahmud Şirvaninin öz qələmindən çıxmış şeir parçaları da verilmişdir.

Mahmud Şirvaninin ərəb dilindən çevirdiyi “Tarixi-İbn-Kəsir” adlı tərcümə əsəri də var. Qaynaqlarda Mahmud Şirvaninin həm də dövrünün tanınmış həkimlərindən biri olduğu göstərilir.

Poetik əsərlərin tərcüməsi

Orta əsrlərə aid Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatında poetik əsərlərin tərcüməsi xüsusi yer tutur. Nəzmlə edilən Azərbaycan bədii tərcümə əsərlərinin çoxu orta çağlarda poeziya, şeir dili sayılan fars dilindəndir. Daha çox XV–XVI yüzilliklərə aid həmin tərcümələr bir sıra xüsusiyyətləri ilə onların farsca orijinallarından seçilir. Məhz buna görə də klassik poetik tərcümələrimiz haqqında söz açmazdan öncə orta əsrlərin tərcümə ənənələri üzərində, qısaca da olsa, dayanmağı məqsədəuyğun sayırıq.

Klassik Azərbaycan yazılı ədəbiyyatı ərəb ədəbiyyatından bəhrələndiyi kimi (əruz vəznini, klassik şeir janrlarını yada salmaq kifayətdir), orta əsrlərin tərcümə sənəti də ərəb tərcüməçilik ənənələri ilə sıx surətdə bağlıdır. Ərəb xilafətinin möhkəmləndiyi dövrlərdə, xüsusilə də IX yüzillikdə ərəb dünyasında tərcümə sənəti geniş yayılır: elmin müxtəlif sahələrinə aid yunan dilində olan kitablar ərəbcəyə çevrilir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dahi Nizami Gəncəvi də “Xəmsə”də bu məsələyə – yunancadan edilən tərcümələrə toxunur. Bu dövrün ərəb tərcümə sənətində iki başlıca ənənə olmuşdur: hərfilik və sərbəstlik. Birinci tərcümə ənənəsinə görə, tərcüməçilər yunan dilində olan mətnləri söz-söz çevirmiş və başlıca diqqəti hər bir sözün ayrılıqda daşdığı mənanın verilməsinə yönəlmişlər. İkinci tərcümə üsuluna görə isə tərcüməçilər çevirdikləri mətnin tərcüməsində tam sərbəst idilər. Onlar hətta çevirdikləri mətnə müdaxilə edir, onun dilini daha təmtəraqlı, bədii və ifadəli etməyə çalışır, bir sıra hallarda vacib saymadıqları hissələri ixtisar edir, ən başlıcası isə, tərcüməni öz fikirləri, duyğu və düşüncələri ilə genişləndirirdilər. İkinci növ tərcümələr bu xüsusiyyətlərinə görə bəzən öz orijinallarından köklü surətdə seçilir,

bu da təbii ki, çağdaş araşdırıcılar üçün müəyyən çətinliklər tərədir. Nəticədə eyni bir əsər bəzən tərcümə sayılır, bəzən də orijinal kimi təqdim olunur. Ərəb tərcümə ədəbiyyatına xas olan bu tərcümə ənənə üsulları eynilə klassik Azərbaycan tərcümə əsərlərində də özünü göstərir. Birinci növ tərcümələrə – hərfi tərcümələrə nümunə olaraq Sədinin “Gülüstan” və “Bustan” əsərlərinin, Caminin “Yusif və Züleyxa” məsnəvisinin XV–XVI yüzilliklərdə və daha sonrakı dövrlərdə dilimizə edilmiş sətiraltı tərcümələrini göstərmək olar. Bu tərcümə örnəkləri daha çox ədəbi dil tarixinin ətraflı araşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

“Gülşəni-raz”

Orta əsrlər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatında ikinci növ tərcümələr – sərbəst-yaradıcı tərcümələr daha geniş yayılmışdır. Vəli Şirazinin 1426-cı ildə tamamladığı “Gülşəni-raz” tərcüməsi klassik bədii tərcümə sənətimizin bu növünün parlaq və gözəl nümunələrindən biri sayıla bilər. Məlum olduğu kimi, “Gülşəni-raz” görkəmli Azərbaycan filosofu, şairi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320) fars dilində yazdığı məşhur əsə-

ridir. Şəbüstəri 1317-ci ildə yazdığı bu əsərində on beş sualla ona müraciət etmiş Xorasan alimlərinə şeirlə cavab yazaraq “arif”, “həqq”, “ənəlhəqq”, “büt”, “zünnar”, “şəm”, “şərab”, “itaət”, “təfəkkür” və s. kimi sufi anlayışlarının yığcam şərhini vermişdir. Şəbüstərinin bu əsəri yazıldığı dövrdən başlayaraq Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında geniş şöhrət qazanmış, ona çoxlu şərhələr yazılmışdır. XIX yüzillikdən başlayaraq “Gülşəni-raz” bir sıra Qərbi Avropa dillərində də nəşr olunmuşdur. Şəbüstərinin bu dəyərli əsəri yalnız bu yaxınlarda ana dilimizə tərcümə edilmişdir (*mütərcim bu sətirlərin müəllifidir – bax: “Şeyx Mahmud Şəbüstəri. “Gülşəni-raz”. Bakı, Nurlan, 2005*).

Vəli Şirazi XV yüzilliyin görkəmli sufi şairlərindən biri olmuşdur. “Gülşəni-raz” tərcüməsindən başqa, onun sufi məzmunlu lirik şeirləri də vardır. Qeyd edək ki, türk alimləri onun adını Əlvən Şirazi kimi qeyd edirlər. Bizim istifadəmizdə olan əlyazmada isə tərcüməçinin adı Vəli Şirazi kimi yazılmışdır.

Orta əsrlər tərcümə ənənəsinə uyğun olaraq, Vəli Şirazi “Gülşəni-raz” tərcüməsini özünün yazdığı ön sözlə başlayaraq, burada kitabın tərcümə səbəbini və tarixini göstərir.

Ön sözdə özü haqqında da qısaca məlumat verən Vəli Şirazi tərcümə sənətini yüksək dəyərləndirərək tərcüməsini orijinala bərabər tutur. Şair-tərcüməçiyə görə onun bu tərcüməsi ilə sələfinin əsəri arasındakı fərq fikrin, mənanın ifadə olunduğu dildədir:

***Sibahət kəsb eylədim sələfdən,
Çıxardım işbu dürri bir sədəfdən.
Budur bu hüqqədə dürri-ədənədir,
Həsən nə tonda olursa, Həsəndir.***

“Gülşəni-raz” tərcüməsi ilə onun farsca əslinin müqayisəsi göstərir ki, Vəli Şirazi ustadı saydığı Şəbüstərinin əsərinin giriş hissəsindən başlayaraq, onun əksər yerlərini tam dəqiqliklə çevirməklə yanaşı, bir çox hallarda tərcüməyə əlavələr də et-

mişdir. Tərcüməçi, bir qayda olaraq, orijinalın hər başlığının həm əvvəlini, həm də sonunu öz sözləri ilə genişləndirmişdir. Şirazinin öz duyğu və düşüncələrinin məhsulu olan bu əlavələr bilavasitə mövzu ilə bağlıdır və bir növ farsca qaynağı tamamlayır. Məsələ burasındadır ki, Şəbüstəridə fəlsəfi anlayışların yozumu – şərhı çox yığcam şəkildədir. Məhz buna görə də Şirazinin tərcüməyə artırdığı əlavələri mətnin daha geniş izahı və daha yaxşı qavranılması üçün xidmət edir. Bundan əlavə, tərcüməçi başqa qaynaqlardan da bəhrələnərək, onlardan da tərcüməsinə əlavə etmişdir. Bütün bu əlavələr hesabına tərcümənin həcmi onun farsca əsli ilə müqayisədə ikiqatdan da artıq olmuşdur. Belə ki, Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”ı cəmi 1000 beytə yaxın olduğu halda, Şirazinin tərcüməsindəki beytlərin sayı 2500-dən çoxdur.

Tərcümə üzərindəki müşahidələr göstərir ki, Vəli Şirazi istər təsəvvüf, istər klassik Şərq ədəbiyyatını, istərsə də şifahi xalq yaradıcılığını dərinlən mənimsəmiş, ana dilinin zəngin söz yaradıcılığından uğurla bəhrələnmişdir. Bu qiymətli tərcümə nümunəsi istər sufi ədəbiyyatının, istərsə dil tarixinin araşdırılması üçün zəngin qaynaqlardan biridir. “Gülşəni-raz” tərcüməsini ilk dəfə olaraq bu sətirlərin müəllifi geniş araşdırma ilə nəşr etdirmişdir (*bax: Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi, Bakı, Nurlan, 2004*).

“Əsrarnamə”

Orta əsrlər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının dəyərli nümunələrindən biri də Əhmədi Təbrizi adlı şair-mütərcimin 1478-ci ildə Təbrizdə tamamladığı “Əsrarnamə” tərcüməsidir. “Gülşəni-raz” tərcüməsindən fərqli olaraq, “Əsrarnamə” tərcüməsi Azərbaycanda çoxdan tanınır və onun bir əlyazmasını professor C.Qəhrəmanov 1964-cü ildə fotofaksimile şəklində geniş qrammatik öçerklə birgə nəşr etdirmişdir. “Əsrarnamə” tərcüməsi klassik Azərbaycan tərcümə sənətinin başlıca səciyyəvi

xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən əvəzsiz yazılı qaynaqdır. Tərcümə və dil tariximizin bu dəyərli yadigarı haqqında indiyədək müxtəlif fikirlər olmuşdur. “Əsrarnamə”ni görkəmli sufi şairi Fəriəddin Əttarın (ölüm tarixi 1230-cu il) eyniadlı əsərinin tərcüməsi hesab edən alimlərlə yanaşı, onu tam müstəqil, orijinal əsər sayan tədqiqatçılar da olmuşdur.

İlk baxışda Əhmədi “Əsrarnamə”sinin Əttarın fars dilində yazdığı eyniadlı əsərinin tərcüməsi olması elə bir şübhə doğurmur. Çünki Əttarın bu əsəri sufilərdən bəhs edən mənzum hekayətlər toplusu olduğu kimi, Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsi də sufi şeyxləri haqqında olan mənzum hekayətlərdən ibarətdir. Fərqli yalnız onların sayındadır: Əttarın “Əsrarnamə”sində yüzdən artıq mənzum hekayət, Əhmədinin tərcüməsində isə cəmi qırx mənzum hekayət vardır. Bundan əlavə Əhmədi kitabın sonunda açıq-aşkar bildirir ki, “Əsrarnamə”ni Əttardan tərcümə etmişdir.

Bununla belə, hər iki əsərin mətnlərinin müqayisəsi göstərdi ki, Əhmədinin tərcüməsində olan mənzum hekayətlərdən yalnız ikisinin əsləi Əttarın “Əsrarnamə”sində vardır. Azərbaycan türkcəsində olan “Əsrarnamə”dəki hekayətlərin Əttarın əlimizdə olan başqa əsərləri ilə müqayisəsi belə bir maraqlı faktı üzə çıxardı. Əhmədi “Əsrarnamə”sində olan qırx hekayətdən iyirmi altısı Əttarın “Müsibətnamə” əsərindən, biri isə şairin “İlahinamə” adlı üçüncü bir əsərindən götürülmüşdür. Əhmədinin “Əsrarnamə” tərcüməsindəki qalan on bir hekayətin də bizim istifadəmizdə olmayan, Əttarın başqa əsərlərindən olması ehtimalı mümkündür. Həmin hekayətlərin başqa qaynaqlardan götürülməsini və ya Əhmədinin öz qələmindən çıxmasını da istisna etmək olmaz.

Qeyd edək ki, orta əsrlərə aid bəzi tərcümə əsərlərində müxtəlif əsərlərdən, o sıradan ayrı-ayrı şairlərin kitablarından bəhrələnmək halları da müşahidə olunur. “Əsrarnamə” tərcüməsində və Əttarın sözügedən əsərlərində olan mənzum hekayətlərin müqayisəsi göstərir ki, Əhmədi bir tərəfdən ustadına

sadiq qalmağa, farsca mətni olduğu kimi çevirməyə çalışırsa, başqa bir tərəfdən də tam sərbəstliyə yol verir, tərcüməyə öz əlavələrini artırır. Tərcümədəki mənzum hekayətlərin bir çoxunda Əhmədi klassik tərcümə sənətinin sərbəst-yaradıcı qolunun nümayəndəsi kimi çıxış edir. Bu qəbildən olan hekayətlərin tərcümə xüsusiyyətləri göstərir ki, Əhmədinin başlıca tərcümə prinsipi Öttarın kiçik həcmli, yığcam hekayətlərinin məzmununu tərcümədə daha geniş şəkildə, əlavələr və artırmalarla vermək olmuşdur. Şirazi kimi, Əhmədi də tərcüməyə artırdığı əlavələri ilə hadisələrin daha geniş və əhatəli təsvirinə, məzmunun tam və ətraflı açıqlanmasına can atmışdır.

XVI yüzillikdə Azərbaycanda tərcümə sənəti

XVI yüzillikdə Azərbaycanda tərcümə sənəti daha geniş inkişaf etmişdir. Bu əsrə aid tərcümə nümunələri sayca çoxluğu ilə yanaşı, mövzu və forma baxımından rəngarəngliyi ilə də seçilir. Onların içərisində həm nəzmlə, həm də nəslrlə edilmiş tərcümələr də vardır.

XVI əsrə aid tərcümə nümunələrimizin tam olmayan siyahısı belədir: Füzulinin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi və “Hədiqə-tüs-süəda” adlı sərbəst tərcüməsi, Həzini adlı şair-tərcüməçinin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi, Nişatinin “Şühədanamə” və “Şeyx Səfi təzkirəsi” adlı tərcümələri, Bəvazicinin “Kəvamilut-təbir” tərcüməsi, Məqsudinin “Möcüznamə” tərcüməsi.

XVI əsrin Azərbaycan poetik tərcümələri içərisində Füzulinin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi xüsusi yer tutur. Füzulinin qırx qitədən ibarət “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) fars dilində qitə (dördlük) şəklində yazdığı “Çəhel-hədis” əsərindən çevrilmişdir. Məhəmməd peyğəmbərin (s.) qırx məşhur hədisi əsasında qələmə alınmış bu qitələri Füzuli böyük ustalıq və sənətkarlıqla ana dilinə tərcümə etmişdir.

Tərcüməyə nəslrlə yazdığı kiçik girişdə Füzuli bu “qırx gövhər danəsini” “ümumfeyz üçün” ana dilinə çevirdiyini qeyd edir.

Füzulinin tərcüməsi ilə farsca əslinin müqayisəsi dahi şairimizin tərcümə sənətinə böyük məsuliyyətlə yanaşdığını, Caminin qitələrini olduqca dəqiq şəkildə çevirməyə can atdığını üzə çıxarır.

Son vaxtlar aşkara çıxardığımız Həzininin “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi də nəzmlədir. 1524-cü ildə tamamlanmış bu tərcümənin əsl Məhəmməd Üsfürününin ərəb dilində nəslrlə yazdığı “Şərhi-hədisi ərbəin” əsəridir. Həzini “Hədisi-ərbəin” tərcüməsində əvvəlcə hədisin özünü (ərəbcə), sonra isə onun məzmununa uyğun bir-iki kiçik mənzum hekayət verir. Böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan bu hekayətlər Məhəmməd peyğəmbərin (s.), Fatimənin (ə.), imam Əli (ə.), xəlifə Ömər (r.), və tərkidünya sufilərin həyatı ilə bağlı hadisələrdən götürülmüşdür.

Məsnəvi şəklində qələmə alınmış “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi orta yüzilliklərin başqa tərcümələri kimi sadə və anlaşılıqlı bir dildədir.

Orta əsrlərə aid nəsr tərcümələri

Orta əsrlərə aid Azərbaycan tərcümə əsərləri sırasında nəsr tərcümələrinin özünəməxsus yeri vardır. Məlum olduğu kimi, milli Azərbaycan bədii nəsrinə nəzmə nisbətən sonralar yaranmış və az yayılmışdır. Bundan əlavə nəzmə nisbətən nəsr-də dil öz imkanlarından daha geniş şəkildə istifadə edə bilər. Bu baxımdan XVI yüzilliyə aid Azərbaycan nəsr tərcümələri istər bədii nəsrimizin, istərsə də yazılı ədəbi dil tarixinin araşdırılması baxımından dəyərli qaynaqlardır. Bu dövrün nəsr tərcümələrindən ikisi XVI əsrin istedadlı Azərbaycan mütərcimi şirazlı Məhəmməd ibn Hüseyn Nişatinin qələmindən çıxmışdır. Bunlar “Şühədanamə” və “Şeyx Səfi təzkirəsi” adlı irihəcmli nəsr əsərləridir. Nişati bu tərcümə əsərlərindən birincisini – “Şühədanamə”ni 1539-cu ildə tamamlamışdır.

“Şühədanamə” dövrünün məşhur ilahiyyatçısı, alimi və yazıçısı Hüseyn Vaiz Kaşifinin “Rövzətüş-şühəda” (Şəhidlər bağçası) əsərindən tərcümə olunmuşdur. Orta yüzilliklərdə, xüsusilə də XVI əsrdə geniş şöhrət qazanmış “Rövzətüş-şühəda” dini məzmun daşıyır. Əsər əsasən imam Hüseynin (ə.) Kərbəla müsibətinə həsr olunsa da, onda başı bəlalar çəkmiş peyğəmbərlərin (ə.), sonuncu peyğəmbərin (s.), Həzrət Fatimə (ə.), imam Əli (ə.) və imam Həsənin (ə.) həyatı ilə bağlı faciəli hadisələrə də müəyyən yer ayrılmışdır. “Şühədanamə”nin mütərcimin öz əli ilə yazılmış və dünyada yeganə əlyazması Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır.

Tərcümə ilə onun əslinin müqayisəsi göstərir ki, Nişati farsca mətnə tam sadıq qalmağa, əsəri mümkün qədər dəqiq çevirməyə can atmışdır. Nişatinin özünün yazdığı kimi, o, “Rövzətüş-şühəda”-nı fars dilini bilməyən “türk oymaqlarının” sakinləri üçün ana dilinə çevirmişdir. Məhz buna görə də, mütərcim yüksək dəbdəbəli üslubda yazılmış “Rövzətüş-şühəda”-nı bütün həmvətənlərinin başa düşəcəyi, anlaşılıq bir dillə tərcümə et-

məyə çalışmışdır. Tərcüməçi bu məqsədlə ana dilinin zəngin ifadə vasitələrindən, şirin və duzlu Təbriz ləhcəsindən götür-düyü məhəlli sözlərdən böyük ustalıqla istifadə etmişdir. Nişati “Şühədanamə”də hətta bu gün belə ədəbi dilimizdə işlənən bir çox ərəb-fars sözlərinin türkcə qarşılıqlarını işlətməmişdir. Məsələn: **arzu – dilək, qatil – qanlı, qəbilə – oymaq, qədim – əski, düşmən – yağlı, zəhər – ağrı, əmr – buyuruq, məktub – bitik, mübarək – qutlu, nəhayət – sonuc, payız – güz, sifət – bəniz, şahid – tanıtıq** və s.

Kaşifinin “Rövzətüş-şühəda” əsərinin məşhurluğuna və mötəbərliyinə baxmayaraq, Nişati tərcümədə müəyyən sərbəstliyə də yol vermişdir. Belə ki, o, orijinaldakı müəyyən kiçik epizodları və 300 beytə yaxın şeir parçasını tərcümə etməmiş, buraxmışdır. Nişati tərcüməyə özü yazdığı 36 beytlik ayrı-ayrı şeir parçaları da əlavə etmişdir. Bununla belə, orta əsrlərin mənzum tərcümələri ilə müqayisədə “Şühədanamə” ilə onun əslı arasındakı bu cür fərqlər çox kiçik görünür. Bu hal orta əsrlərin başqa nəsr tərcümələrində də müşahidə olunur.

Nişatinin ikinci tərcümə əsəri – “Şeyx Səfi təzkirəsi” Səfəvilərin ulu babası Şeyx Səfiəddinin (ölüm tarixi 1344-cü il) həyatından bəhs edir. Tərcümənin farsca əslini – “Səfvətüş-səfa” əsərini də Azərbaycan yazıçısı İbn əl-Bəzzaz Ərdəbili (XIV əsr) qələmə almışdır. 1542-ci ildə tamamlanmış “Şeyx Səfi təzkirəsi”nin Nişatinin öz əli ilə yazdığı əlyazması günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Vaxtilə Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsinin vəqf malı olan bu əlyazma XIX yüzillikdə çar Rusiyasına gətirilmiş və hazırda Sankt-Peterburqdakı Saltıkov-Şedrin adına Kütləvi Kitabxanada saxlanılır. Bu qiymətli yazılı abidə də ədəbi dilimizin, tarix və etnoqrafiyanın araşdırılması baxımından əvəzsiz və zəngin qaynaqdır. Ömrünü Şiraz şəhərində keçirmiş Nişati həm də XVI yüzilliyin məşhur xətt ustalarından biri olmuşdur. Onun əli ilə köçürülmüş bir neçə əlyazma dünyanın məşhur muzey və kitabxanalarını bəzəyir. “Şeyx Səfi təzkirəsi” ilk dəfə olaraq 2006-cı ildə nəşr olunmuşdur (*tərtibçilər: M.Nağısoylu, S.Cabbarlı, R.Şeyxzamanlı*).

XVI əsrin dəyərli nəsr nümunələrindən biri də “Kəvamilüt-təbir” (“Ən mükəmməl yuxuyozma”) adlı yazılı abidədir. Yuxuyozmaya həsr olunmuş bu dəyərli kitabın da istər farsçası, istərsə də türkcəyə tərcüməsi iki həmvətənimizin qələmindən çıxmışdır. Əsərin farsca əslini XII əsrin ensiklopedik alimi Hübeyş Tiflisi yazmış, türkcəyə tərcüməsini isə Bağdad yaxınlığındakı Bəvazic qəsəbəsindən olan Əbdülhadi bin Xızır Bəvazici 1547-ci ildə tamamlamışdır. Mütərcimin öz əli ilə yazdığı “Kəvamilüt-təbir” əlyazması da M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Yuxuyozmanın tarixini, mahiyyətini öyrənmək baxımından olduqca dəyərli olan bu əlyazmada yuxuda görülən əşyaların əlifba sırası ilə geniş yozumu ilə verilmişdir.

Bəvazici “Kəvamilüt-təbir”də Tiflisinin əsərindən (“Kamilut-təbir” adlanır) başqa, mövzu ilə bağlı bir sıra qaynaqlardan da istifadə edərək, həqiqətən, ən mükəmməl yuxuyozma kitabını ortaya qoymuşdur.

Tərcümə Azərbaycanın tarixi etnoqrafiyasını öyrənmək baxımından da dəyərli mənbədir. Kitabda tərcüməçinin mövzu ilə bağlı topladığı kiçik hekayətlər də verilmişdir. Tərcümədə işlənmiş bir sıra nadir türk mənşəli sözlər də diqqəti cəlb edir. Bu qiymətli tərcümə abidəsi də orta yüzilliklərin bir sıra tərcümə örnəkləri kimi çap olunmamışdır.

Tərcümə sənəti bədii yaradıcılığın xüsusi növüdür

Orta yüzilliklərin tərcümə ustaları, göründüyü kimi, tərcümə sənətinə bədii yaradıcılığın xüsusi bir növü kimi yanaşmış və çevirdikləri əsər üzərində əsl yaradıcılıq işləri aparmışlar. Məhz belə bir münasibətin nəticəsidir ki, bu dövrün mütərcimlərinin bir çoxu özlərini “nazim” (şair, nəzmə çəkən), “müsənnif” (müəllif, yazıçı) kimi təqdim etmişdir. Klassik Azərbaycan tərcümə əsərlərinin çoxu üçün səciyyəvi olan bu cəhət xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Orta çağların tərcümə ustaları ərəb və fars dillərindən tərcümə zamanı söz yaradıcılığı sahəsində sözün həqiqi mənasın-

da axtarırlar aparmıř, bir çox əcnəbi sözlərin qarřılıqlarını tapmıř, yaratmıř və beləliklə də, yazılı ədəbi dilimizin təmizliyi və zənginləşdirilməsi işinə xidmət etmişlər. Klassik tərcümə örnəklərinin dil xüsusiyyətləri baxımından zənginliyi və sadəliyi, ana dilinə məxsus sözlərin bolluđu onların eyni dövrə aid anadilli orijinal əsərləri ilə müqayisəsində xüsusilə qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu dövrün Azərbaycan tərcüməçilərinin işlətdiyi bir sıra türk sözləri bu gün də ana dilimizin rəngarəngliyi və təmizliyi baxımından yararlı ola bilər.

Beləliklə, orta əsrlərə aid Azərbaycan türkcəsinə tərcümələr haqqındakı bu qeydlərimiz belə bir fikri vurğulamağa əsas verir ki, ilkin tərcümə örnəklərimiz ədəbiyyat və ədəbi dil tarixinin, xüsusilə də ədəbi əlaqələr tarixinin, bütövlükdə götürdükdə mədəniyyət tariximizin hərtərəfli öyrənilməsi baxımından əvəzsiz dəyərli qaynaqlardır.

***

Məruzəçinin çıxışından sonra mövzu ətrafında maraqlı fikir mübadiləsi oldu.

Biz zəngin bir xəzinə ilə tanış olduq

Professor Camal MUSTAFAYEV:

–Bu gün mən həqiqi mənada zövq aldım. Möhsün müəllim doğrudan da çox zəngin bir xəzinənin ađzını açdı. Orta əsrlər mövzusu mənə bir az yaxındır. Mən o dövrün ictimai fikir tarixinin, fəlsəfəsinin tədqiqatçısıyam.

Möhsün müəllim öz məruzəsini həmişə səlisliyinə, gözəlliyinə ehtiramla yanaşdığımız bir dildə bizə təqdim etdi, bizi böyük bir xəzinə ilə tanış etdi. O, burada təkcə Əlyazmalar İnstitutunun

əməkdaşı kimi deyil, həm də ədəbiyyatımızın yaxşı bir nümayəndəsi kimi çıxış etdi. Mən istərdim ki, bu, həmin sahədə çalışan mütəxəssislər arasında bir ənənəyə çevrilsin. Arzum budur ki, bizim "Elm və sənət məclisi"miz gələcəkdə də öz işini bu axarda davam etdirdirsin.

Mərsiyə ədəbiyyatı diqqətdən kənar qalıb

Rəsul İSMAYILZADƏ:

– Bu mövzu mənim üçün də çox maraqlı idi. Mənə elə gəlir ki, biz bu məsələnin müzakirəsini gələcəkdə də davam etdirməliyik. Mənim bir neçə qeydim var. Onları sizinlə paylaşmaq istəyirəm. Birinci qeydim Füzulinin "Hədiqətüs-süəda"sı haqqındadır. Mən deyə bilmərəm ki, Füzuli onu "Rövzətüş-şühəda"dən tərcümə edib. Hətta təzkirəçilər bunu tərcümə adlandırsalar da, mənə elə gəlir ki, səhv ediblər. Çünki bizim ədəbiyyatda eyni mövzuya müxtəlif müəlliflər müraciət ediblər. Füzulinin dili ilə "Rövzətüş-şühəda"nın dilini müqayisə etsək görürük ki, Füzulinin dili fəlsəfi-bədii bir dildir, "Rövzətüş-Şühəda"nın dili isə çox sadə və anlaşılıqdır.

İkinci qeydim isə ondan ibarətdir ki, tədqiqatçılarımız Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolunu unudublar. Azərbaycan ədəbiyyatında aşiq ədəbiyyatı folklorla birlikdə çox geniş öyrənilib. Divan ədəbiyyatımız da yaxşı tədqiq olunub. Ancaq həm aşiq ədəbiyyatından, həm də divan ədəbiyyatından yüksək-də olan mərsiyə ədəbiyyatı diqqətdən kənar qalıb.

Əgər Füzulinin şah əsərini seçsək, bu, həm mövzu, həm də sənətkarlıq baxımından "Hədiqətüs-süəda" olardı. Bunları üzə çıxarmaq lazımdır. Məruzəçi bir cümlə də işlətdi ki, bəzi əsərlərimiz farsca yazılıb, sonradan türkcəyə çevirilib. Mən burada bir düzəliş etmək istərdim ki, bizim bir sıra həmvətənlərimiz türkcə yazmışlar, sonra öz azərbaycanlılarımız həmin əsərləri farscaya

və ya ərəbcəyə tərcümə etmişlər. Məsələn, Füzuli ilə həməsr olan Molla Əhməd Müqəddəs Ərdəbilinin bəlkə də Azərbaycan nəsrinin yeganə nümunəsi olan “Əbayül-İslam” əsəri türkçə yazılmışdır. Sonra Həzini Şirvani onu ərəbcəyə, bir qədər keçmiş isə təbrizli bir alim farsçaya tərcümə etmişdir.

Aşıq ədəbiyyatı daha dərin köklərə malikdir

Güllü YOLOĞLU, filologiya elmləri namizədi:

– Burada çox yaxşı müzakirə oldu. Füzulinin adı çəkilən əsərinin orijinal və ya tərcümə olduğu barədə söhbət getdi. Mən özüm üçün aydınlaşdırmaq istərdim ki, bu doğrudan da tərcümədir, yoxsa öz əsəridir? Çünki burada bu əsərin daha fəlsəfi olduğu və daha gözəl nəzmlə işləndiyi vurğulandı. Mənə elə gəlir ki, bu, Füzulinin gücündən asılı idi.

Burada bir söhbət də oldu ki, aşıq ədəbiyyatından, xalq ədəbiyyatından daha yüksək bir ədəbiyyat var – bu da mərsiyə ədəbiyyatıdır. Mərsiyə ədəbiyyatının o qədər də qədim olmadığı məlumdur. Aşıq ədəbiyyatının, xalq ədəbiyyatının isə nə qədər dərin köklərə malik olduğu məlumdur. Mərsiyə ədəbiyyatı

xalqı ifadə etmir. Ona görə mən istərdim ki, bu məsələləri qarışdırmayaq.

Xəzər Universitetinin müəllimi, biologiya elmləri namizədi İsmət Əhmədov, dosent Tofiq Abasquliyev, fəlsəfə elmləri namizədi Eldar Şahgəldiyev, Baba Bayramlı, Humanitar və sosial elmlər fakültəsinin birinci kurs tələbələri Turanə Əliyeva, Yeganə Əşrəfova və başqaları mövzu ətrafında müzakirələrdə iştirak edərək öz fikirlərini söylədilər, onları maraqlandıran suallara cavab aldılar.

Hərənin öz yeri var

Profesor Hamlet İSAXANLI:

– Burada bir sıra əsərlərin tərcümə, yoxsa orijinal olduğu barədə mübahisə yarandı. Xüsusi halda Füzulinin “Hədiqətüs-süəda”sı Hüseyn Vaiz Kaşifinin “Rövzətüş-şühəda”sından tərcümədir, yoxsa Füzulinin orijinal əsəridir? Möhsün müəllimin də qeyd etdiyi kimi, tərcüməyə baxış, münasibət hər zaman bir cür olub və zaman keçdikcə dəyişib. Orta əsrlərdə tərcümə ifadəsi,

tərcüməçinin sərbəstliyi bugünkündən fərqli olub. Burada bir başqa məsələ Şərq və Qərb arasındakı müəyyən fərqlərdən doğur. Belə ki, xüsusilə Nizamidən sonra Şərqdə dəfələrlə “Leyli və Məcnun” mövzusunə qayıdılıb. Ümumi süjet xətti saxlanılıb. Yəni Şərqdə eyni mövzunu bir neçə, onlarla müəllifin işləməsi qəbul edilən bir haldır. Burada artıq müəllifin öz yaradıcılıq yolundan, üslubundan, işin öhdəsindən necə gəlməsindən və əsəri yazdığı dildən söhbət gedə bilər. Qərbdə isə bir mövzu ciddi şəkildə bir dəfə işlənir. Məsələn, “Romeo və Cülyetta”, “Hamlet” və s. bir dəfə yazılıb. Şekspirdən sonra digər yazıçılar bu mövzuya bir daha müraciət etməyiblər. Qərbdə hesab olunub ki, hər müəllif öz mövzusunə gətirməlidir, yeni mövzu işləməlidir, yazılmış olanı yenidən yazmaq qəbul olunmayıb, hörmətli iş sayılmayıb. Amma bu əsərlər Şərqdə yazılmış olsaydı, inanıram ki, bu mövzuya dəfələrlə qayıdılardı. Odur ki, Füzulinin adıçəkilən əsərinin və bənzər orijinal-tərcümə məsələlərinin ətrafında belə bir mübahisənin olması təbiidir.

Burada tərcümənin necəliyindən, səviyyəsindən söhbət gedə bilər. O mənada bu “Hədiqətüs-süəda” gözəldir, səviyyəlidir, orijinaldan təsirli və dəyərlidir, çünki Füzulinin tərcüməsidir, yaradıcı tərcümədir.

Həmin məsələni mərsiyə haqqında da deyə bilərik. Burada mərsiyə musiqisindən söhbət getdi. Mərsiyəni din uğrunda şəhidlərə aid etsək, digər ağılar, ölüm və faciələr haqqında əsərlər, bayatılar mərsiyə deyil.

Üzeyir bəy öz xatirələrində operanın necə yaranması ilə bağlı yazır ki, Aşura günü şəbeh çıxarmaq Qərb əhlinin “oratoriya” dedikləri bir növ dini tamaşadır, iştirak edən şəxslər oratoriyaadakı kimi öz rollarını avazla oxuyur, muğam oxuyana bənzəyirlər. Milli operamızın əmələ gəlməsində şəbeh ən birinci nümunə olub. Formaca Avropa, iştirakçılarının oxuma üsulu isə şəbehdən gəlir. Sadəcə dəstgahlardan və orkestrdən istifadə etməyimiz operalarımızı şəbehdən fərqləndirib.

Şübhsiz, “Leyli və Məcnun” operası dahiyənə bir əsərdir. Sadəcə, Üzeyir bəy Şərq musiqi formasına Avropa donu geyindirdi və bu çox gözəl alındı. Ona görə heç nəyi aşağı-lamaq lazım deyil. Hərənin öz yeri olub və öz yeri var.

Möhsün müəllim məclisimizi o qədər maraqlı etdi ki, qurtarmaq istəmirik. Gəlin qurtaraq ki, sonra bu cür yeni məclislər davam etsin.

Sağ olun!

* * *

Sonda “Elm və sənət məclisi”nin növbəti toplantısında müzakirəyə çıxarılaçaq mövzular müzakirə olundu.

ALTINCI
MƏCLİS

2007-ci il fevralın 13-də Xəzər Universitetində fəaliyyət göstərən “Elm və sənət məclisi”nin 6-cı toplantısı oldu. “Türk dünyası bu gün. Azsaylı türk soyları” mövzusunun müzakirəsinə həsr olunmuş məclisdə bu dəfə də müxtəlif elm və təhsil müəssisələrindən dəvət olunmuş mütəxəssislər, müəllimlər və tələbələr iştirak edirdilər.

Məclisi giriş sözü ilə universitetin rektoru, professor Hamlet İsaخانlı açdı.

Azsayli xalqlarin öyrənilməsi, tədqiq edilməsi qeyri-adi dərəcədə vacibdir

Professor Hamlet İsxanlı:

– Hörmətli müəllimlər, tələbələr və qonaqlar!

“Elm və sənət” məclisinin 6-cı toplantısına xoş gəlmisiniz. Bugünkü mövzumuz “Türk dünyası bu gün. Azsaylı türk soyları”dır.

Mövzuya keçməzdən əvvəl mən bir sual qoyub, ona müəyyən cavab verməyə çalışacam.

Bir dəfə jurnallardan birinə müsahibə verərkən Eynşteyndən soruşurlar ki, nisbilik nəzəriyyəsi kimi qeyri-adi nəzəriyyəni necə

oldu ki, başqası yox, məhz siz kəşf etdiniz? Əlbəttə, bu, çox mənalı sualdır. Çünki Eynşteynin bu nəzəriyyəni kəşf etdiyi dövrdə dünyada fizika elmində ondan daha savadlı və daha dərin hesab olunan təcrübəli alimlər çox idi. Zamanın görkəmli fizikləri arasında Eynşteyndən yaşlılar, onun yaşlıları və cavanlar vardı. Amma bu nəzəriyyəni Eynşteyn kəşf etdi. Belə böyük kəşflər həmişə bir adamın bəxtinə düşür.

Həmin suala Eynşteyn yarızarafat, yarıciddi belə cavab verib: “Nisbilik nəzəriyyəsi qeyri-adi nəzəriyyədir. Qeyri-adi nəzəriyyələr qeyri-adi və çox sadə suallardan başlayır. Mən digər yaşlılarım kimi böyümədim, yəni yaşıma artsa da, özüm uşaq qaldım. Ona görə də öz-özümə həmişə uşaq sualları verirdim. Belə suallardan birinə cavab axtararkən yeni yanaşma, yeni baxış meydana çıxdı və mən bu nəzəriyyəni qura bildim”.

Doğrudan da, təbiətşünaslıqda məsələnin qoyuluşu və həlli çox zaman sadə görünən, əslində isə dərin mənə daşıyan suallardan başlayır. Ümumiyyətlə, sual qoyub ona cavab axtarmaq fərdin və cəmiyyətin axtarış və yaradıcılığının əsasında dayanır. “Türk dünyası bu gün. Azsaylı türk soyları” mövzusunda söhbət gedəndə sual yaranır ki, bu azsaylı türk xalqları niyə dünyanın hər yerinə səpələnib? Onlar niyə azsaylı olublar?

Dünyanın bugünkü mənzərəsinə baxsaq, eyni dildə və ya çox yaxın dillərdə danışan xalqların dünyaya çox səpələndiyini görürük. Bu xalqlar bir-birindən çox uzaq məsafələrdə, çox fərqli coğrafi mühit və ərazilərdə yaşayırlar. Əlbəttə, bunun başlıca səbəbi xalqların köçüdür. Bu köçlər könüllü də olub, məcburi də; iqtisadi, hərbi və siyasi səbəblər rol oynayıb. Məsələn, bizə çox yaxın olan tarixə – XV əsrə, yəni 500 il əvvələ baxsaq görürük ki, o dövrlə müqayisədə dünyanın bugünkü etnik-siyasi mənzərəsi qeyri-adi dərəcədə fərqlidir. Səbəb isə odur ki, XV əsrdə “avropalı”, “ağ adam” “ağ irq” və “xristian” sözləri təxminən eyni şey demək idi. Cüzi istisnalarla bunların hamısı Avropada toplaşmışdı. Avropa özü isə avropalıların gözündə böyük dünyanın kiçik bir əyaləti kimi görünürdü (təbii ki, bu belə idi).

Amma qısa müddətdə, hardasa 100 il ərzində mənzərə kəskin dəyişdi və ispanlar dünyanın bir hissəsini tutdular. Onların arxasınca və onlarla paralel birinci növbədə portuqallar (portuqaliyalılar, portəkizcə danışanlar) da Cənubi Amerikada və Asiya, Afrikada axtarışa, qərarlaşmağa başladılar. İndi Cənubi Amerika əsasən ispan və portəkizdillidir; məsələn, bilirsiniz ki, Braziliya portəkizdillidir (bu iki dil bir-birinə çox yaxın və qohumdur.). Sonra ingilislər məsələyə qarışdılar. Onlar Asiya qitəsinə getdilər, Hindistanı, Avstraliyanı, eyni zamanda, Şimali Amerikanı tutdular. Sonra isə fransızlar Şimali Amerikada bir qədər, Afrikada daha çox uğur qazandılar, onlar Asiyada çox fəallıq göstərə bilmədilər. Yəni 16-cı əsrdən etibarən Avropadan başlayan bu köçlər dünyanın mənzərəsini tam dəyişdi. Əslində həmin dövrdə – 15-16-cı əsrlərdə avropalılardan həm

siyasi-hərbi, həm də elmi cəhətdən daha güclü olan dövlətlər var idi. Məsələn, Çin. İndi də elmi düşüncəni məşğul edən suallardan biri budur ki, bu işləri nə üçün Çin görmədi? Çin həmin dövrdə, doğrudan da, özünün elmi-mədəni inkişaf səviyyəsinə görə çox qabaqda idi.

Sonra isə bənzər sual yaranır ki, bəs Osmanlılar nə üçün bu işi görə bilmədilər? Çünki Çin qədər olmasa da, Osmanlılarda da hərbi qüdrət, iqtisadi inkişaf var idi və bir qədər əvvəl dünya elminin mərkəzi olan İslam sivilizasiyasının davamçısı hesab olunurdu. Amma bu işi avropalılar gördü, yəni dünyanı onlar tutdular.

Burada bir şey demək lazımdır ki, qədimdə qurulan imperiyaların əksəriyyəti quru, torpaq imperiyası olub. Onların həyatında və fəthlərində dəniz rol oynamayıb, onlar torpaq imperiyası olublar, tutduqları əraziləri piyada, arabalarla və at üstündə fəth ediblər. Bu, Ellin və İran imperiyasında da, romalılarda da belə olub, türklərin qədim əcdadları olan hunlarda da. Hətta Çin və Osmanlıda da belə olub. Baxmayaraq ki, Osmanlı Aralıq dənizi ətrafında idi, gəmiçiliyi inkişaf etdirirdi. Sultan Süleyman Qanuni zamanında türk donanması “dənizlər sultanı” Xeyrəddin Barbarossanın başçılığı ilə Aralıq dənizində xeyli uğur qazanmışdı. Çinlilər də gəmiçiliyi xeyli inkişaf etdirmişdi, onların Yaxın Şərqlə gəmi səfərləri etdikləri məlumdur, amma onlar dəniz imperiyası olmadılar. Yəni onların əsas məqsədi torpaq idi – öz torpaqları və yaxın ərazilər. Amma ingilislər, fransızlar və ispanlar dəniz imperiyası oldular. Bu imperiyaların quru, torpaq imperiyasından fərqi o idi ki, dəniz imperiyaları gəmi ilə dünyanın o biri başına rahat gedə bilirdilər. Üstəlik onlar uzaq ölkələri, dənizlərin o tərəfindəki torpaqları fəth etmək həvəsinə düşmüşdülər, uzaq ölkələrdən qızıl gətirmək istəyirdilər. Təbii ki, bu, quru yolla mümkün deyildi. Ona görə Amerika avropalıların oldu, Asiyanın böyük hissəsini avropalılar dəniz yolu ilə gedib zəbt etdilər, Avstraliyanı da onlar tutdular. Bu gün ingilis dilinin dünyanın hər nöqtəsində yayılmasının

başlıca səbəblərindən biri, yəqin ki, birincisi o zamankı fəthlər və köçlərdir.

Beləliklə, nə üçün Çin deyil, Osmanlı deyil, avropalılar dənizlərlə dünyanı tutdular? Bu kimi suallara cavab çox çətin-dir. Amma öz-özümə düşünərkən, bu suallar barədə fikirləşəndə ağıma bir şey gəlir. Çin və Osmanlının, buraya Rusiyanı da daxil etmək olar, çox tərəfi dəniz və okean olsa da, onlar dəniz imperiyası ola bilmədilər. Ola bilsin ki, səbəb onların dənizə az ehtiyac duymaları idi, çünki məkanları, yəni öz torpaqları kifayət qədər böyük idi. Çinin Tibet və Sakit okean arasında uzanan enli və böyük məkanı var idi, Osmanlının da torpağı böyük idi, Rusiyanın isə ərazisinin ucu-bucağı yox kimiydi. Bu imperiyaların okeanla, sularla uzaqlara gedib nələrisə kəşf etməyə çox can atmaması səbəblərindən biri, bəlkə ən mühümü, öz torpaqlarının böyük olması ola bilər.

Amma türklər ən qədim zamanlardan başlayaraq son vaxtlara – bir neçə əsr bundan əvvələ qədər dünyanın bu başından o başına at belində səyahət elədilər, döyüşə-döyüşə keçdilər, bəzən də dinc yolla köçdülər. Bu hadisə, tarixçilərin dediyinə görə, ilk dəfə bizim eramın II əsrinin ortalarında –150-ci illərdə başladı. Həmin Hunlar Orta Asiyadan Mancuriyaya qədər uzanan torpaqlarda, Çinin şimalında dövlət qurmuşdular. Miladdan öncə 2-ci əsrdə əfsanəvi (və gerçək) Hun hökmdarı Mao-tun (Mete) və onun oğlunun zamanında Hun dövləti zamanın ən güclü imperiyası idi. Onlar səyahət etməyə, köç etməyə başladılar, yavaş-yavaş Ural, Volqa və Don çaylarına, Karpata doğru və düz Fransaya qədər getdilər. Mancuriya ilə Fransa arasında köç edən, döyüşən hunlar, eləcə də onların davamçısı hesab olunan Türk Xaqanlığı nə Sakit okeana, nə də Atlantik okeanına çıxmədılar. Bilirsiniz ki, məşhur Attila, onun Hun imperiyası son nöqtədə Orleanda – Paris yaxınlığında döyüşdü və qayıdıb Romanı sıxışdırmağa başladı. Bunlar qədim türklər idilər. Hərçənd ki, Hun dövlətinin təbəələri və döyüşçüləri tək türkdillilər deyildi, fin-uqordilli xalqlar və qotların bir hissəsi də Hun dövlətinə daxil idi (mümkündür ki, digər xalqlar da, məsələn, proto-slavyanlar).

Şərq və Qərb hunları, onların qohumluğu və s. kimi məsələlərə toxunmağa burada vaxtımız yoxdur.

Sonra Türk Xaqanlığı və Göytürklər, Uyğurlar, Sabirlər (Suvar) və Bolqarlar, Xəzərlər, Peçeneqlər (Beçənəklər), Qıpçaqlar (Onlara Rusiyada Polovtsı deyirdilər) gəldilər. Cənubdan isə Qaraxanlılar, Qəznəvilər, Səlcuqlar, Xarəzmlilər, Türkmənlər – bizim əcdadlarımız – Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, qismən Səfəvilər, Çingiz xanın monqol–tatar–türk imperiyası (indiki Rusiyanın Avropa hissəsində monqollar qıpçaqlara qarışıb get-gedə türkdilli oldular), Teymurləng imperiyası, Hindistanda Böyük Monqollar adlı Türklərin qurduğu imperiya və nəhayət, Osmanlılar. Bu türklər, yəni hər imperiya get-gedə daha çox qərbə gedirdi. Təbii ki, sonra imperiyalar dağıldı, xalqlar isə səpələndilər, hər yerdə izləri qaldı. Hər yerə səpələnmiş bu xalqların çox hissəsini biz yaxşı tanımırıq, çünki onlar azsaylıdırlar. Amma müəyyən mənada onlar da bizim əcdadlarımızdırlar. Onlar Rusiyada, Çində, Əfqanıstanda, Balkanlarda, İraqda... azlıqda yaşayırlar.

Sadə bir məntiq var: azsaylı xalqlarla az, çoxsaylı xalqlarla isə çox tədqiqatçı məşğul olur. Amma azsaylı xalqların öyrənilməsi, tədqiq edilməsi qeyri-adi dərəcədə vacibdir. Çünki biz uzaq tariximizə səfər eləyirik. Çünki dil, mədəniyyət və dini inanclar baxımından bugünə gəlib çatmayan çox şeyləri orada görə bilirik. Məsələn, şamanizmi başa düşmək çox çətindir. Amma biz Buryat–Monqol tərəflərə gedib oradakı insanlarla söhbət eləsək bunu daha yaxşı başa düşərik. Bu sahədə tədqiqat aparan bir alimimiz var: tarix elmləri doktoru (və filologiya elmləri namizədi) Güllü xanım Yoloğlu. Güllü xanım tədqiqatlarını təkcə kitabxanalarda araşdırmalar aparmaqla məhdudlaşdırmayıb, ömrünün xeyli hissəsini yollarda (Yoloğlu, Yolqızı kimi) keçirərək azsaylı türk xalqları ilə birbaşa təmasda olub, onların yaşadıkları əraziləri gəzib, insanlarla ünsiyyətdə olub, yerində tədqiqat aparıb.

Məruzə üçün sözü Güllü xanıma verirəm.

Güllü YOLOĞLU

Əslən Azərbaycanın Qazax rayonunun Canallı kəndindən olan Güllü Yoloğlu 1963-cü il mayın 5-də Zaqatala rayonunun Meşəoba kəndində müəllim ailəsində dünyaya gəlib.

1980-ci ildə Qazax şəhərindəki Səməd Vurğun adına orta məktəbi bitirib.

1985-ci ildə M.F.Axundov adına Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutunda (indiki Bakı Slavyan Universitəsinə) ali təhsilini başa vurub, bir müddət burada, sonra "Futuroloq" fasiləsiz təhsil kompleksində çalışıb.

1992-ci ildə "Azərbaycan-Moldova ədəbi əlaqələri (1940-1980)" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə layiq görülüb.

2006-cı ildə "Türk xalqlarının mərasimləri (tıva, xakas və qaqaz türklərinin materialları əsasında etnoqrafik tədqiqat)" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək tarix elmləri doktoru alimlik dərəcəsi alıb.

5 kitabın, 350-dən artıq elmi və elmi-publisistik məqalənin müəllifidir. Sibirdən Balkanlaradək Türk ellərini gəzərək maraqlı araşdırmalar aparıb.

Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin, Yazıçılar Birliyinin üzvü, Ankaradakı Atatürk Kültür Mərkəzinin müxbir üzvüdür. Bir sıra mükafatların laureatıdır.

Hazırda Azərbaycan MEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda çalışır.

Azərbaycan Radiosunda "Soyumuz, soykökümüz", "Yurd yeri" verilişlərinin müəllifi və aparıcısıdır.

Türk soylarının izi ilə

Güllü YOLOĞLU:

– Günümüzdə Türk Dünyasının geniş coğrafiyası, dini, sosial və ictimai-siyasi durumu, adət-ənənə və mərasimləri ilə bağlı araşdırmalar aparmaq məqsədilə Quzey İraqa, Makedoniyaya, Rumıniyaya, Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətinə, Türkiyəyə, Xakasiyaya, Dağlıq Altaya, Tıvaya, Qazaxıstana, Özbəkistana, Karakalpakıstana, İrana, Moldovaya (Qaqaz yerinə), Ukraynaya, Başkortostana və digər yerlərə 1982-ci ildən başlayaraq bugünə qədər davam edən səfərlərim, şəxsi müşahidələrim, araşdırmalarım, gördüklərim türk xalqlarının bugünü və mənəvi birliyi ilə bağlı bəzi mülahizələr söyləməyə əsas verir.

Bu gün etnik mənsubiyyətindən, dinindən asılı olmayaraq bütün ölkələr güclü bildikləri, özlərini yanında güvənli saydıqları dövlətlərlə yaxınlaşmağın vacibliyini dərk edirlər.

Əlbəttə ki, bununla yanaşı etnik kökə qayıdış prosesi də nəzərdən qaçırılmaz. Məsələn, Rusiyada gedən “velikoros” siyasəti, “slavyan üçlüyü” ideyası dediklərimizə sübutdur. Doğrudur, Ukrayna hələ bu “böyük” siyasətə qol qoymur və bu üzdən də Rusiya hələlik güclü ABŞ-ın qarşısında təklənmiş, zəif görünməmək və bölgələrdə nüfuzunu, nəzarət imkanlarını itirməmək üçün Ermənistan, Qazaxıstan, Tacikistan, Qırğızıstan, Çin kimi qeyri-slavyan dövlətləri də yanında görmək istəyir. O ki qaldı türk dövlətlərindən bəzilərinin Rusiya və Çinlə birlikdə fəaliyyət göstərmək istəmələrinə, bu, təbii hal kimi qəbul olunmalıdır. Çünki Türkiyə və Azərbaycan kimi böyük türk dövlətləri coğrafi ərazilərinin verdiyi imkanlara və

dünyanın iqtisadi siyasətində tutduqları mövqelərə uyğun olaraq Avropa Birliyinə üzv olmaq istəyirlər... Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan kimi türk dövlətləri Avropa Birliyi arzusundan ərazicə də çox uzaqdırlar. O halda onların da dövlət başçıları başqa qurum və dövlətlərlə birləşərək gələcəkdə ölkələrinin iqtisadi və siyasi güvənliyini təmin etmək məcburiyyətində qalırlar.

O ki qaldı Türkmənistana, bu türk respublikası hələ 27 oktyabr 1991-ci ildə, yəni müstəqillik qazandıqdan sonra tamamilə başqa yol tutdu, MDB-yə daxil olmadı, 12 dekabr 1995-ci ildə 185 dövlətin səs birliylə BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən rəsmi olaraq “əbədi neytral dövlət” statusu aldı. Onu da qeyd edək ki, İsveçrə və Avstriya özlərini neytral dövlət elan etsələr də, BMT-nin Baş Assambleyası bu dövlətlərin heç birinin neytrallığını rəsmi qaydada tanımamışdır.

Türk xalqlarına yalnız dini prizmadan yanaşma tədqiqatçıları bu məhdud çərçivədən kənara çıxmağa qoymur, dünyada digər dinlərə qulluq edən bir çox türk mənşəli xalqların varlığı nəzərə alınmır. Günümüzdə tıvalar lamaizmə, karay türkləri karaizmə (musəviliyə), xakaslar, qaqauzlar, çuvaşlar və b. rəsmi din kimi xristianlığın pravoslav qoluna, Macarıstan türkləri katolikliyə, Azərbaycan türkləri, özbəklər, türkmənlər və b. isə İslama beyət edirlər. Bütün bunlara baxmayaraq türklər öz əski adət-ənənələrini, dinlərini, dillərini, qam-ğam fəlsəfəsini daha yaxşı qoruyub saxlaya bilmişlər. Bəzən rəsmi sənədlərdə öz milliyyətini dəyişdirənlər də olur. Lakin bununla onlar nə xarici görkəmlərini, nə də mənsub olduqları xalqın digər səciyyəvi xüsusiyyətlərini özlərindən uzaqlaşdırma bilmirlər. Dinə gəldikdə isə uşaq xristian ailəsində doğulub sonradan istədiyi, inandığı dini qəbul edə bilər və ya əksinə. Yəni hər hansı bir xalqa mənsubluq anadangəlmə, hər hansı bir dinə mənsubluq isə sonradan yaranmadır. İlk türklərin yarandığı vaxt məlum deyil, ancaq onların xristianlığı, İslamı, buddizmi, musəviliyi qəbul etdikləri barədə tarixdə kifayət qədər yazılı mənbələr var.

Latin qrafikalı əlifbaya keçid məsələsi

Hələ Mirzə Fətəli Axundovun irəli sürdüyü latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsi artıq XX əsrin ikinci onilliyində bir sıra türk boyları arasında özünə yer almışdır. Sibirin türk boyları – yakutlar (saxalar), Minusin (Min suğ) tatarları (xakaslar) və Dağlıq Altay türkləri 1917-ci ilin mart ayında keçirdikləri vilayət qurultayında dərslıklərin çap olunması üçün latın qrafıkası

əsasında yaradılmış beynəlxalq fonetik transkripsiyaya keçmək qərarına gəlirlər. Bu qurultaydan sonra saxa alimi S.Novqorodov latın qrafikalı saxa əlifbası üzərində çalışır. Həmin ilin sentyabr ayında o, V.İonovun düzəltdiyi əlifba kitabını bu əlifbaya çevirir və Yakutsk şəhərində yeni latın qrafikalı əlifba ilə “Saxalı suruk-biçik” əlifba kitabını nəşr etdirir. Təkcə 1917-1930-cu illər arasında S.Novqorodovun transkripsiyası əsasında 200-dən çox kitab çap olunmuşdur. Onların 30-a qədəri dərslık və dərs vəsaiti idi...

1920-ci ilin noyabrında isə Kazanda müsəlman xalqların jurnalistlərinin konfransı keçirildi. Burada tatarların latın şriftini qəbul etmələri qərara alındı. Pərakəndə şəkilə latın qrafikalı əlifbaya keçmə, nəhayət, kütləvi xarakter aldı. XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən türk xalqları bir-birinin ardınca bu əlifbaya keçirlər. Bu prosesə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən məlum qurultay daha da təkan verdi. Beləliklə, tatarlar 1927-ci ildən 1939-cu ilədək, Kırım tatarları 1923-dən 1938-dək, qazaxlar 1929-dan 1940-dək, azərbaycanlılar 1929-dan 1939-dək, xakaslar 1929-dan 1938-dək, saxalar 1917-dən 1939-dək, tıvalar

1930-dan 1941-dək və s. latın qrafikalı əlifba ilə yazıb oxumaq imkanı əldə etdilər.

1922-ci ildə Azərbaycan SSR MİK-in sədri yeni latın qrafikalı əlifbanın qəbul olunması haqqında məlumat verdi. Lenin bunu “Şərqdə böyük inqilab” adlandırsa da, belə bir inqilabın onun planlarının həyata keçirilməsi yolunda bir əngəl olduğunu da aydın görürdü. Sonralar latın qrafikalı əlifbanın kirillə əvəz olunmasının Leninə heç bir əlaqəsi olmadığını söyləyənlər də tapıldı. Lakin başqırd alimi, siyasətçisi Əhməd Zəki Vəlidovun (sonralar Əhməd Zəki Vəlidı Toğan) Leninə yazdığı məktublar göstərir ki, bu proses birbaşa “rəhbər”in başladığı siyasətlə əlaqədardır, onun davamı və acı nəticəsidir. Bu gün vahid latın qrafikalı əlifba qəbul etmək əvəzinə hər türk boyu yenə də ayrıca əlifba yaradır. Bunun da nəticəsində sovet dövründə kirillə yazılanların oxunulmasında yaranan çətinliklər yenə də davam edir. Fikrimcə, dilçi alimlərimiz toplaşaraq birgə məsləhət, müzakirə keçirməli, ortaq məxrəcə gəlməli idilər. Ortaq müzakirələr digər sahələrə, o cümlədən ortaq tarixi, yazılı abidələrimizə, dilimizə də aid olmalıdır. Belə olmadığı üçün 2000-ci ildə Türkmənstanda, Qazaxıstanda “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının 1500, Azərbaycanda 1300 illiyi qeyd edildi...

Ortaq türk dili ideyası

Uzun illərdən bəri ortaq türk dili yaradılması bir problem kimi tədqiqatçıları narahat edir. Bu məsələ xakas alimi N.Katanovu hələ XIX əsrin sonlarından maraqlandırır. Dostu Arseniy Yarılova yazdığı məktubunda o deyirdi: “...mən bütün türk ləhcələri lüğəti tərtib etməyə başlamışam. İndiyə qədər sözlərin sayı 60 000-ə çatdırılıb. Hələ 15 illik iş var. XX yüzillikdə çapına başlayacağam”. Həmin lüğətin əlyazması hazırda Tataristanın Dövlət Arxivində saxlanılır...Ortaq türk dili ilə bağlı 1997-ci il iyun ayının 10-da Başkörtostanın paytaxtı Ufa (Öfö) şəhərində bizim də iştirakçısı olduğumuz Türkoloqların

Beynəlxalq qresində tanınmış tədqiqatçı Ə.Tenişev öz çıxışında orta q türk dili məsələlərinə toxunaraq demişdir: “Orta q türk dili üçün süni dil yaratmaq əvəzinə türk xalqlarından birinin dilini ünsiyyət vasitəsi kimi seçmək daha doğru olardı. Bunun üçün həmin türk xalqının dünyada tanınması, iqtisadi inkişafı, əhəlinin sayı, dilinin bir sıra xarici ölkələrdə öyrədilməsi, həmin ölkənin dünya miqyasında nüfuzu və s. nəzərə alınmalıdır”. Ə.Tenişev ad çəkməsə də, söhbətin Türkiyə türkcəsindən getdiyi hamıya aydın idi...

Ortaqlıq prosesini ləngidən subyektiv və obyektiv səbəblər

Lakin prosesi ləngidən bir sıra subyektiv səbəblərlə yanaşı obyektiv səbəblər də var. Bunlardan biri də Rusiya sərhədləri içərisində öz tarixi torpaqlarında yaşayan türk boylarının durumudur. Tatarıstan latın qrafikalı əlifbaya keçmək istərəkən Moskva bu istəyin digər türk xalqlarına da yayılacağından, ölkədə sayca az qalan rusların özlərindən artıq olan tatarların nəzarətdən çıxacağından ehtiyat edərək Dumada Rusiyada yaşayan xalqlar üçün vahid kiril əlifbası məsələsini qoydu. Beləliklə, bu ölkədə yaşayan az və çoxsaylı türk boylarının (çuvaşların, tatarların, xakasların, saxaların, Altay türklərinin, tivaların, şorların, dolqanların, başqırdların və b.) əli-qolu bağlandı. Hər hansı bir türk boyunun bu məsələyə qarşı çıxmasının isə müsbət nəticə verəcəyinə inam azdır. Çeçenistanın nümunəsi müəyyən qədər bu xalqlarda Moskvaya qarşı çıxmaq həvəsini öldürmüşdür.

O ki qaldı Tatarıstana... Tatarıstan həmişə olduğu kimi bu gün də Rusiya içərisində bir barıt çəlləyinə bənzəyir. Bütün ölkə içərisinə yayılmış tatarların sayı və təsir gücü də vahimə yaradır. Məhz buna görədir ki, “parçala, hökm et” prinsipi bu gün mərkəz üçün daha da aktualdır.

Məlumdur ki, Sibir ərazisində, xüsusilə də Qərbi Sibirdə çoxlu sayda tatarlar yaşayır. Onlar evlərində tatar dilinin bir neçə ləhcəsində danışır, məktəbdə isə Kazan tatarcası adlandırdıqları dildə təhsil alırlar. Artıq 1990-cı illərin sonlarından özlərini “sibirtarlar” adlandıran həmin tatarlar Kazana qarşı çıxır, dillərindəki fərqlərin bir dilin ayrı-ayrı ləhcələri olduğu fikrini qəbul etməyərək onu ayrıca bir dil kimi qələmə verir və Kazanda Kazan tatarcasında çapdan çıxan dərsliklərdən imtina edərək öz ləhcələrində dərsliklərin çap olunması və mədəni muxtariyyət uğrunda çıxışlar edirlər. Bu prosesin başında da çox təəssüf ki, Valeyev, Tomilov və b. kimi ziyalılar dururlar.

Tatarların daxildən parçalanması bəs deyilmiş kimi, başqırdlarla tatarların qarşı-qarşıya qoyulması və yaradılmış süni “bəhanə və səbəblərin” şişirdilməsi və qızıqdırılmasını da müşahidə edirik. Bu məsələ xüsusilə Başkörtostanda yaşayan tatar və başqırdlar arasında daha ciddi şəkil alır.

Türk xalqlarının qardaşlıq ideyası

Əski Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra vaxtilə Çar Rusiyasının, sonralar isə onun sələfi olan SSRİ-nin (əslində isə Rusiyanın) tərkibində olan zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik torpaqlar əldən çıxdı. Bununla həm də siyasi strateji əhəmiyyətə malik bölgələrə nəzarət imkanı aradan qalxdı. Özünü müstəqil respublika elan etmiş ölkələr müstəqil daxili və xarici siyasət yeridir, Rusiya üçün arzuolunmaz ölkələrin siyasi və iqtisadi mövqeyinin həmin bölgələrdə möhkəmlənməsinə şərait yaradırlar. Bu bölgələrdə mövqeyi zəifləyən şimal qonşumuz fürsəti əldən vermək istəməyərək istənilən xırda anlaşılmazlığı böyük problemə çevirməyə hazır vəziyyətdədir.

Belə anlaşılmazlıqlardan biri ara-sıra Qazaxıstanla Özbəkistan arasında yaranır. Özbəklər Qazaxıstanın cənub rayonlarında, xüsusilə də Şımkent (Çimkənd) və Türküstanda alış-veriş üstünlük verir, bununla da ölkədən milli və xarici valyutanın Qazaxıstana axmasına səbəb olurlar. Bu səbəbdən də ara-sıra Özbəkistan tərəf Kaplanbek və Çernyayevka keçid məntəqələrində müəyyən məhdudiyətlər qoymaq məcburiyyətində qalır. Rusiya kütləvi informasiya vasitələri bunu böyük problem kimi qələmə verir. Hətta Rusiya tərəf özünün sülhməramlı qüvvələrinin bu iki qardaş respublikanın sərhəddində yerləşdirmə kimi yersiz təklifdən də çəkinmir.

Bu bölgədəki daha bir mübahisə qaynağı Qazaxıstanın ruhani mərkəzi sayılan, Xoca Əhməd Yasəvinin türbəsi yerləşən Türküstan şəhəridir. Burada özbəklərin də sayı az deyil. Tarixi hadisələri, xüsusilə də Əmir Teymur dövrünü əldə əsas tutanlar Türküstanın Özbəkistana verilməsi tələbi ilə çıxış edirlər. Bu cür yersiz və mənasız tələblərlə çıxış edənlər pusquda dayananların, bölgədə qarışıqlıq törədərək öz hərbi qüvvələrini orada yerləşdirmək istəyənlərin dəyirmanına su tökülür...

Günümüzdə iqtisadi maraqların siyasətdə üstünlük təşkil etməsi mənəvi əlaqələri müəyyən qədər arxa plana keçirmişdir.

Bir çox hallarda eyni etnosun nümayəndələri müxtəlif qütblərdə yerləşən siyasi və iqtisadi birliklərə qoşulurlar. İqtisadi maraqlar bəzi konfliktlərə gətirib çıxarır. Lakin mənəvi dünyamızın sağlam tutulması türk xalqlarının qardaşlıq ideyasının bugünün ağır sınaqlarından da çıxacağına ümid etməyə əsas verir.

Dünya tarixində çox xalqların taleyinə sürgünlük hökmü yazılmışdır. Onların əksəriyyəti ya Rusiya İmperiyasına qonşu, ya da ki, işğal edib “özününküləşdirdiyi” ərazilərdəki türklərdir. Rusiya imperiyası tək müharibə yolu ilə deyil, digər siyasətlə də xalqları, torpaqları işğal etmişdir. Bu, alman zabitləri ilə əlaqədə günahlandırılan və 1944-cü ilin may ayının 18-də Orta Asiyaya, Urala və Volqa çayının yuxarı bölgələrinə sürgün edilən 200 minə yaxın Kırım türkü, 1943-cü ilin sonu 1944-cü ilin əvvəllərində “sosialist qanunlarını pozduqlarına görə” Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün olunan qaraçaylar və malkarlılar, 1944-cü il noyabrın 14-də yenə də Orta Asiya və Qazaxıstana sürgün olunan 115 mindən çox Axıska türküdür.

Balkanlarda hunların, bulqarların, avarların, peçeneqlərin və kumanların torunları yaşayır. Onların sayı Osmanlı dönəmində daha da artdı. Bunlara Bolqarıstan türkləri, pomaklar, boşnaklar, Kosova, Makedoniya türkləri, torbeşlər, Sancaq türkləri, Rumıniyadakı türk-tatar toplumu daxildir. Macarıstanda da kumanlar yaşayırlar.

Ən böyük təzyiçə bu gün Rusiya içərisində yaşayan türklər məruz qalmışdır. Çar Rusiyasının azsaylı xalqların dilinin, folklorunun, coğrafiyasının öyrənilməsi də elmi maraqdansa, daha çox məhz siyasi, iqtisadi maraqla bağlı idi. “Elmi məqsədlər” üçün yaradılan ekspedisiyaların tərkibində keşiş, yerölçən və silahlı dəstələr göndərilir, yerli əhalinin xristianlaşdırılması, kilsələrin tikilməsi, dini məktəblərin yaradılması sürətləndirilir, yerlilər öz yurd-yuvalarından sıxışdırılır, onların torpaqdan istifadə edə bilmədiklərini bəhanə edərək, ən yaxşı torpaqlar rus kəndlilərinə verilir.

Ruslar Sibirin dərinliklərinə doğru nə qədər irəliləyirdilər-sə, yerli əhali də bir o qədər geriyə çəkiliirdi. Nəticədə bu gün Xakasiyanın əhalisinin cəmi 9 faizini xakaslar, 80 faizini ruslar, qalan hissəsini isə digər xalqların nümayəndələri təşkil edir.

Bütün qadınlara Mariya, kişilərə isə Vladimir adı verilir

Pravoslav keşişlər silahlı kazak dəstələrinin köməyiylə şamanist xakasları 1876-cı il iyul ayının 15-də Asxıs çayının kənarına gətirir, başlarını su ilə islatdıqdan sonra bütün qadın və qızlara Mariya, kişilərə isə Vladİmir adı verirlər.

Bu tarixi hadisəni 1937-ci il qurbanlarından olan xakas yazıçısı V.Kobyakov (1906-1937) özünün “Vatiz” (1935) satirik hekayəsində təsvir edir və yazır ki, Çanday hələ balaca olanda, qonşu kəndə pristav və kazakların müşayiəti ilə keşiş gəldi və onun sakinlərini vatiz etdi. Yerli kamla (şamanla) keşiş arasındakı mübarizə zamanı keşiş çaxır qazanına düşdü.

Hekayənin ikinci hissəsi “Xarol yox, Vladİmir” adlanır. Burada Çanday xatırlayır ki, atlı kazaklar camaatı yüz-yüz bölərək çaya qovurdular. Bayram paltarlarını geyinmiş xakaslar əvvəl-əvvəl heç nə anlamayaraq çox qorxurlar ki, birdən onları çayda boğarlar. Çaya çatanda, keşiş tərçüməçinin vasitəsilə camaata başlarını islatmağı əmr edir. Sonra da hərəyə bir xaç verib bununla da mərasimin başa çatdığını deyir. Çandayın atası Xarol evə dönəndə, deyir: “İndi mənim adım Xarol yox, Vladimirdir. Sən də Çanday deyil, Vladimirsən, Vladimir Vladimir oğlu”.

Göründüyü kimi, Çar Rusiyasının xristianlığı yeritdiyi bütün ərazilərdə olduğu kimi, burada da uşaqlar (ilk vaxtlarda böyüklər də) xaç suyuna salınır, onlara xristian adları verilirdi. Məsələn, müqəddəs Nikolay günündə vatiz olunan, yəni xaç suyuna salınan bütün uşaqlar kimi, keşiş gələcəkdə tanınmış alim olan Poraya da “Nikolay” adını vermişdi. Poranın böyük və ki-

çik qardaşlarının da adları Nikolay olduğundan məktəb dəftərləri dəyişik düşməsin deyə, o, sonralar dəftərlərinin üstündə yazdı: “Nikolay Katanov 2”.

Ailədə doğulan üç oğlan uşağının üçünə də keşiş tərəfindən Nikolay adının verilməsi və ailələrin belə hallara boyun əymələri xristianlığın zor gücünə, məcburən yeridilməsinə daha bir sübutdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, bu gün Sibir türkləri şamanizmi bir din kimi dirçəldirlər. Tuvanın (Tıvanın) paytaxtı Kızıl şəhərindəki “Düngür” şaman cəmiyyətində tıva xamnarı fəaliyyət göstərirlər.

Sonra Güllü Yoloğlu nümayiş etdirdiyi slaydlarla bağlı maraqlı məlumatlar verdi və axırda dedi:

– Bununla da mən qalan vaxtı müzakirə və suallara ayırmaq üçün çıxışımı başa çatdırıram. Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

Qədim şamanlıqdan bu günə

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Çox sağ olun, Güllü xanım. Doğrudan da, türkdilli xalqlar çoxdur və onların bir hissəsi – azsaylıdırlar, ayrı-ayrılıqda çox yerə səpələniblər, Avrasiyada yayılıblar.

Mən bir sual vermək istərdim. Məsələn, Hunlarda, Attilanın dəstəsində şamanlar çox böyük yer tutub. Hətta elmdə uzun müddət mübahisələr gedib ki, onların dili nə olub?

Şərqdə, Çinin qonşuluğunda Hun dövləti dağılanda arxasınca türklər, uyğurlar çıxdı. Çin salnamələrində yazılır ki, türklərin dili Hun dilidir, türklər hunların bir qoludur. Amma Avropaya gələn Hunlar çox dəyişdi. Onlar yolda fin-uqor tayfaları ilə birləşdilər, sonra Ural və Volqa (İtil), Don, Dunay çaylarını keçib, qotlarla, qədim slavyanlarla birləşdilər. Yazılı abidələr az qaldığından çox mübahisələr doğdu ki, onların dili nədir? Amma hər halda isbat olundu ki, bunların xeyli hissəsinin dili türk dili olub. Onu da isbat eləyən cəhətlərdən biri yenə də Hun

imperiyası dağılanda onun yerində türkdilli çox dövlətlərin əmələ gəlməsi olub, digər cəhət isə adlar olub – şəxs adları və qəbilə, tayfa adları. Məsələn, Attilanın özünün adının mənşəyi bu günə qədər də müxtəlif ziddiyyətli fikirlər doğub. Amma Attilanın uşaqlarının adı Dəniz, İllak və İrnak, atasının adı Muncuq, əmisinin adı Oybarsdı. Yəni kifayət qədər xalis türk adları olub.

Attilanın sarayında da şamanlar olub. Onların adında “kam” sonluğu var. Məsələn, adlardan biri “Eşkam”dır. Şamanların əsas vəzifələrindən biri gələcəyi görmək, proqnoz vermək olubdur. Yəni Attila onları saxlayırmış ki, desinlər hansı ölkəyə gedib uğur qazanmaq olar, onlar gələcəyi görsün, yuxuları yoxsunlar və s. Şamanlar daha çox bu məsələlərə xidmət edirdilər. Müasir şamanlarda da bu varmı, yoxsa bu cəhətlər aradan çıxıbmi?

Güllü YOLOĞLU:

– 1998-ci ildə Tıva Respublikasında olanda tıva türkləri mənə dedilər ki, burada prezidentin hakimiyyətə gəlməsində şamanların böyük rolu olduğuna görə prezident onlara böyük hörmət-izzət göstərərək “Düngür” şaman cəmiyyətinə prezident aparatının arxa tərəfində yer vermişdir. Yəni bilirik ki, Tıva ərazisində lamaizm hakim dairələrə yaxın olmuşdur. Əvvəlcə rəsmi dairələrdə qəbul olunmuş, sonralar XVII əsrdə xalqın tarixində formal da olsa qəbul olunmuşdur. Rəsmi dinin lamaiz olmasına baxmayaraq, orada hörmətli qonaqlar kimi bizi məhz şamanların cəmiyyətinə apardılar. Bu da dövlət başçısının şamanları daha üstün tutduğunu göstərirdi. Yəni müasir siyasətdə şamanlar öz rollarını yerinə yetirirlər.

Burada bir haşiyə də çıxmaq istəyirəm. Xakasiya Dil, Tarix və Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru Valentina Tuqujekova ilə Abakan şəhərində görüşəndə bildirdi ki, cəmi iki aydır məni bu vəzifəyə təyin ediblər, amma çox qorxuram. Səbəbini

soruşanda dedi ki, məndən əvvəl bu vəzifəyə təyin olunan üç nəfərin hər biri il tamam olmamış vəfat edib, ona görə mən də qorxuram. Orasını da qeyd elədi ki, onlardan əvvəlki direktor çox yaşlı imiş, özü çıxmaq istəməsə də onu məcburən işdən çıxarıblar. İşdən çıxarıldıqdan sonra isə o, buna dözməyib, ürəyi partlayaraq ölüb, indi də institutun gözətçisi hər axşam pilləkənlərdə ayaq səsləri eşidir.

Həmin ərəfədə Tıva Respublikasında Xöömey festivalı keçirilirdi. Bu, musiqi aləti olmadan eyni anda boğazdan 2-3 səs çıxarmaqdır, özü də çox ağır bir işdir. Hətta Amerika alimləri, həkimləri də bununla maraqlanaraq onların boğazlarına xüsusi aparat qoymaqla eyni vaxtda bu cür müxtəlif səslər çıxarmağın səbəbini öyrənməyə çalışıblar.

Ekspedisiyamla əlaqədar oraya bir qədər tez getdiyimdən şaman cəmiyyətində də olmuşdum. Valentina Tuqujekovanı da şaman cəmiyyətinə apardım ki, bəlkə dərdinə bir çarə buluna. Burada hansı şamana yaxınlaşdıqsa, bizi dinlədikdən sonra dedilər, bu, bizlik deyil. Sonda məsləhət gördülər ki, Uluq xam Kançır-oolun yanına gedin. O, bizi dinlədikdən sonra dedi ki, birinci ölən direktorun ruhu naşı keşişin ucbatından Tanrı dərğahına yola salınmayıb. Onun burada qalmış ruhu xətər yetirir. Bu ruhu Tanrı dərğahına yola salmaq lazımdır ki, belə hadisələr təkrar olunmasın.

Belə olan halda Tuqujekova xahiş etdi ki, Uluq xam Kançır-ool onunla Xakasiyaya getsin. Şaman isə ABŞ-da dünya şamanları ilə bağlı bir tədbir keçiriləcəyini, ora gedəndə yolüstü Xakasiyada instituta baş çəkəcəyinə söz verdi.

Mən sonralar V.Tuqujekova ilə əlaqə saxladım. O, bu gün də həmin vəzifədə çalışır.

Orasını da qeyd etmək istəyirəm ki, orada hər kəs “mən şamanam” deyib ortaya çıxa bilməz. “Düngür” şaman cəmiyyəti onların qabiliyyətini özlərinin xüsusi qaydaları ilə yoxladıqdan sonra arayış əsasında fəaliyyətlərinə icazə verir. Qabiliyyəti olmayanların fəaliyyət göstərmələrinə isə icazə verilmir.

Dosent Tofiq ABASQULİYEV:

– Əvvəlcə qeyd etmək istəyirəm ki, son iki məclisimizdə müzakirə olunan mövzular da, məsələlərin qoyuluşu və məzmunu da çox maraqlıdır. Buna görə həm professor Hamlet İsa-xanlıya, həm də bugünkü məruzəşi Güllü xanım Yoloğluya minnətdarlıq edirəm.

Düzdür, sizin çıxışınız bir qədər çoxcəhətli və dağınıq idi, ayrı cür də mümkün deyildi. Çalışdınız ki, hər şeyə toxunasınız. Ancaq toxunduğunuz məsələlərin hər biri ayrıca məruzənin mövzusu ola bilər. Bununla belə, bir-iki məqama aydınlıq gətirilməsini istərdim.

Güllü xanım, əvvəla bilmək istərdim, necə oldu ki, bu mövzu ilə maraqlandınız, sizi bu sahədə tədqiqata sövq edən nə olub? Qadın üçün bu qədər səfərlərə çıxmaq, araşdırmalar aparmaq çətin deyilmi?

İkincisi, siz məruzənizdə dediniz ki, xakaslar 9 faiz təşkil edir. Yaxşı olardı ki, aydınlıq gətirəsiniz, onlar haranın və yaxud hansı əhalinin 9 faizini təşkil edirlər?

Məni bir məsələ də düşündürür, məlumdur ki, “qurd” türklərdə totem sayılır. Amma digər məsələlərdə, rəvayətlərdə qurd sözü bəzən başqa mənalarda da çox işlədilir. Məsələn, “qurd yağı” deyirlər. Qurd yağı ilə qurdun totem olması nə qədər uyğun gəlir? Bunların bir-biri ilə nə kimi əlaqəsi ola bilər? Siz bunlarla maraqlanmısınız mı?

Dördüncü sualım türk birliyindəki iğtişəşlərlə bağlıdır. Niyə türk xalqları tarix boyu bir-birilə mübarizə aparıblar? Tarixin hansı qatına baxsaq, bu kimi hallarla rastlaşa bilərik.

Güllü YOLOĞLU:

– Suallarınıza görə təşəkkür edirəm.

Birinci sualınıza cavab olaraq deyim ki, hələ orta məktəbdə oxuyanda – Sovet dövründə “Azərbaycan pioneri” qəzeti çap olunurdu. Orada Azərbaycan da daxil on beş sovet respublikasından olan məktəblilər ünvanlarını yazır, bir-biriləri ilə məktublaşırdılar. Mən də onların arasında idim. Beşinci sinifdən Moldaviyanın (indiki Moldova), Özbəkistanın, Tacikistanın, Ukraynanın, Litva və Latviyanın, Rusiyanın bir sıra məktəbliləri ilə məktublaşırdıq. Hər kəs öz dili, adət-ənənəsi haqqında yazır, bayramlarımızda açıqçalar yollayırdıq. Belə məktublaşmaların birində Moldovadan mənə qaqauzlar barədə yazmışdılar.

Dünyada maraqlı xalqların olduğunu öyrəndim və günlərin bir günü akademik D.Lixaçovun televiziya ilə bir çıxışında “Gəlin, azsaylı xalqları öyrənək. Vaxt gələcək, onlar muzey eksponatlarına çevriləcəklər” sözlərini eşitdim. Bu çıxış mənə bir təkan oldu və artıq tələbə ikən qaqauzlardan başlayaraq azsaylı türk soylarını öyrənməyə başladım.

Beləcə, yavaş-yavaş məndə bu sahəyə maraq artdı və sonralar tale elə gətirdi ki, bu sahə ilə məşğul olmağa başladım.

İkinci sualınızla bağlı isə deyim ki, ruslaşdırma siyasətinin nəticəsində Xakasiyada ruslar çoxluq təşkil edirlər. Burada digər millətlər də yaşayırlar. Xakaslar isə çox azdır, yəni cəmi 9 faiz təşkil edirlər. Burada azərbaycanlılar da yaşayırlar. Onlar da 9 faizdir.

Üçüncü sualınızla bağlı isə demək istəyirəm ki, türklər doğrudan da qurdun bir sıra müsbət keyfiyyətlərinə görə ona hörmətlə yanaşırlar. Qurd başı türk bayraqlarında daim savaş meydanlarında dalğalanmışdır.

İlin müəyyən günlərində qaqauzlarda “Canavar yortuları” (bayramları) keçirilir. İnanclara görə, həmin gün kəsici alətlərdən istifadə etmək, paltar tikmək olmaz. Qurd ağzı bağlamaq isə qurdun sürüyə hücumlarının qarşısını almaq məqsədi güdür. Ancaq, qurd yağı deyəndə, o qurd, yəni canavar deyil, ölü cəsdə əmələ gələn qurd nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, hər hansı bir heyvan, yaxud insan öləndə onun üstündə çoxlu qurdlar əmələ gəlir. O qurdlar bir-birlərini yeyirlər. Axıra ən güclü qurd qalır. Mən bildiyimə görə, həmin qurdların yağından istifadə edirlər.

Dördüncü sualınızın cavabına – türk birliyinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, bu gün iqtisadi maraqlar mənəvi maraqları üstələyir.

Tarix boyu ən güclü, iddialı dövlətləri türklər qurub. Geniş coğrafi əraziyə hakim olmaları, döyüşçü, akıncı təbiətləri daim tarix boyu üz-üzə gəlmələrinə səbəb olub. Əvvəllər əsas məşğuliyyət sahələrinin, yəni heyvandarlığın tələbilə daim yeni-yeni otlaq sahələr əldə etmək üçün geniş ərazilərə ehtiyacı olan bir türk boyu digərinin otlaq sahələrinə ələ keçirirdisə, sonralar bir dövlət olaraq özünü təsdiq, gücünü başqalarına qəbul etdirmək məqsədilə də savaşa qatılmışlar.

Orta əsrlərdə türk türklə çox rahatlıqla vuruşurdu

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Bu məsələyə mən də münasibət bildirmək istəyirəm. Adətən hər xalq öz tarixini öyrənəndə deyir ki, biz daha güclü ola bilərdik, təəssüf ki, olmadıq. Səbəb odur ki (biz belə düşü-nürük ki), tarixdə özümüz özümüzlə vuruşmuşuq. İş burasındadır ki, qədimdə və orta əsrlərdə bütün xalqlarda belə olub. Yəni elə bir xalq yoxdur ki, özü özü ilə vuruşmasın, parçalanmasın. Bütün parçalanmaların da səbəbi vətəndaş müharibələri olub. Bu, slavyanlarda, ruslarda da belə olub. Rusiyanın tarixinə baxsaq görərik ki, ayrı-ayrı knyazlıqlar bir-biri ilə vuruşublar. Onlar həmişə qıpçaqları və ya peçeneqləri köməyə çağıraraq bir-birləri ilə vuruşublar.

Bu, ərəblərdə də, türklərdə də belə olub. Məsələn, Böyük Türk Xaqanlığının dağılması səbəblərindən biri, bəlkə də birincisi vətəndaş müharibəsi olub. Hakimiyyətə biri gəlməliydi, amma zor gücünə digəri gəldi. Nəticədə vuruşmağa başladılar və parçalandılar.

Yəni patriotizm, “mən bu xalqın oğluyam” kimi sözlər təzə, XIX əsrdən sonra Avropadan gələn fikirdir. Tarixə nəzər salanda görərik ki, əvvəllər insanlar xalq, dövlət həsrətində deyil, yer, ərəzi qohum-qardaş, tayfa həsrətində olublar.

Yeri gəlmişkən, mən bir misal gətirmək istəyirəm. XI əsrdə gürcü çarı II David (Ağmaşenebeli, Qurucu ləqəbli) bir az güclənmək, Kartlidə hakimiyyəti ələ almaq, həm də Şirvan və müsəlmanlarla yaxşı vuruşmaq üçün qıpçaqları dəvət elədi. Özü gedib Sarıqan (Şarağan) oğlu Ətrəkin (ruslar Atrak deyirlər) başçılığı ilə gələn 40 min qıpçağı Dəryal keçidində qarşıladı (deyəsən 1118-ci ildə). Bu, Vladİmir Manomaxın qıpçaqlarla vuruşduğu vaxt idi. Qıpçaqların bir qismi Kaxetdə, bir qismi də indiki Azərbaycanın qərbindəki ərəzilərdə yerləşərək gürcülərə

qulluq etməyə başladılar, döyüşlərdə iştirak etdilər. Bu səbəbdən də gürcülər gücləndilər.

Rus salnamələrinin verdiyi məlumata görə, Ətrəkin kiçik qardaşı Sırçan öz məmləkətində – Qıbçaq çöllərində, Dəşti-Qıpçakda qalmışdı. Vladimir Manomax öldükdən sonra (1125-ci il) o düşündü ki, qardaşı Ətrəki geri qaytarmaq lazımdır. Özünün müğənnisinə xüsusi tapşırıq verərək Kartliyə göndərdi. Ona dedi: “Ətrəkin yanına gedib, bizim mahnıları oxu. Sən mahnı oxuyan zaman o, buralar üçün darıxmalıdır. Darıxdığını görəndə de ki, qardaşın səni gözləyir. Mümkündür ki, orada onun vəziyyəti yaxşıdır və mahnı ona təsir etməsin. O zaman bu yovşanı ona ver qoxulasın. Yovşan ona təsir edəcək, bu yerlərin qoxusunu alanda oralarda dayana bilməyəcək”.

Doğrudan da, Kartlidə Ətrəkin vəziyyəti yaxşı idi, yəni oturaq həyat keçirirdi, onlara yaxşı baxırdılar. (Hərdən Şirvanşahlar dəvət eləyəndə gedib onlara da kömək edərək qazanırdılar. Düzdür, bir az sonra ara qarışmışdı. Bir dəfə Şamaxını mühasirəyə alanda gürcülərlə qıpçaqlar arasında inciklik və savaşa da çıxıb.) Nə isə... Müğənni gəlib ona vəziyyəti danışır, deyir Manomax ölüb, qardaşının da vəziyyəti yaxşıdır, sən də qayıtmağını istəyir. Yeri gəlmişkən deyək ki, bunlar məşhur nəsil olublar. Ətrəkin oğlu Korçak sonralar “İqor polku haqqında dastan”ın qəhrəmanı oldu. Bilirsiniz ki, İqoru Korçak məğlub elədi.

Müğənni mahnını oxuyur, Ətrək təsirlənsə də, deyir ki, burada yerim yaxşıdır, getmirəm. Bu zaman müğənni yovşanı ona verir: “Bunu da qardaşın göndərib ki, qoxulayasan, bizim yerlərin yovşanıdır”. Ətrəkin kefi pozulur: “Bu yad yerlərdə sultan olmaqdan, ac da olsam öz yerimiz buradan yaxşıdır”, – deyə Ətrək öz dəstəsi ilə geri qayıdır.

Orta əsrlərdə türk türklə çox rahatlıqla vuruşurdu. Məsələn, biri rusların tərəfində, o biri türkdilli bir xalqın tərəfində. Biri İran, o biri Bizans tərəfdə və s. Məlumdur ki, bizanslar pe-

çeneqləri məğlub etməkdən ötrü qıpçaqları dəvət elədilər. Onlar da peçeneqləri darmadağın edib geri qayıtdılar.

Nə üçün milli birlik, milli kimlik, həmrəylik türk xalqlarında və ərəblərdə zəif, məsələn, ingilislərdə daha güclüdür? Sadəcə, ingilislər daha inkişaf etmiş millətdir. İnkişaf olanda birlik də asan olur. İnkişaf olmayan yerdə isə birlik çətinləşir. Çünki geridə qalanda yaşamaq, çörək qazanmaq, həsəd hissləri daha güclü olur.

Qıpçaq ermənilər

İsmət ƏHMƏDOV:

– Güllü xanım, tarixdə ermənilərlə türklərin əlaqəsi, onların yaxınlığı, bəzən dil və din cəhətdən bir-birinə yaxınlaşması necə olub?

Güllü YOLOĞLU:

– Bu suala 2004-cü ildə Ermənistanın Qazaxıstanda səfiri olan Eduard Xurşudyanın sözləri ilə cavab vermək istərdim. Xurşudyan “qıpçaq ermənilər” və “erməni-qıpçaq dilindən” danışaraq bu dilin əsasən Kırım yarımadasında yaşayanlarla bağlı olduğunu söylədi. Onun sözlərinə görə, “bu dil (*yəni türk dilinin qıpçaq ləhcəsi - G.Y.*) burada xalqlararası ünsiyyət vasitəsinə çevrilir, ticarət dili olur”. Daha sonra ermənilər səlcuqlulardan qaçaraq şimala Reç Pospolitaya gedirlər. “Burada bu dili mükəmməl bilən bax, həmin bu türkdilli ermənilər erməni yazısını həmin bu türk dilinə uyğunlaşdırdılar. Çünki, bildiyiniz kimi, bir çox türk dillərinin yazısı yox idi. Onlar bu əlifbaya keçirlər, İncili tərcümə edirlər, yəni liturqiya (dini mərasim) türk dilində aparılır, akt kitabları türk dilində yazılır, erməni məhkəmə kitabı “Mxıtara Qoşa” tərcümə olunur. Onlarda özünüidarə sistemi, öz məhkəmələri olduğu üçün onlara öz kodeksləri

lazım idi. Bu məhkəmə kitabını tərcümə edərkən onlar faktiki olaraq türk dilini qeydə alırdılar”.

O ki qaldı qıpçaq ermənilərə, əlbəttə ki, VII əsrə – “Qurani-Kərim” nazil olana və yayılana qədər tarixin özü qədər qədim olan türklər bir çox dinlərə (şamanizm, musəvilik, xristianlıq və onun müxtəlif fırqələri) tapınmışlar və artıq qeyd elədiyimiz kimi, günümüzdə də lamaist, şamanist, xristian, musəvi türklər var. Rəsmi olaraq 301-ci ildə xristianlığı qəbul edən ermənilərin kilsəsi V əsrdə müqəddəs üçlüyü qəbul etməyərək Tanrının təkliyini müdafiə etdi və Romadan ayrılaraq monofizit kilsə olaraq müstəqil fəaliyyət göstərməyə başladı. Şamanizmdə də yiyələrin başında ulu Tanrının durduğu məlumdur. Əslində ilkin xristianlığın əsasında da Tanrının yaradan olduğu, hər şeyin əsasını qoyduğu, hər şeyə qadir olduğu, ən ali qüvvə olduğu durur. Nə İoannın açıqlamasında, nə Pavelin sözlərində müqəddəs üçlüyə işarə yoxdur. Bəlkə elə buna görə, bir çox şamanist türklər ilkin xristianlığı qəbul etmiş və sonradan müqəddəs üçlüyü qəbul etməyərək Tanrının təkliyini müdafiə edən erməni kilsəsi ilə əlaqə saxlamış, ortodoks kilsələrdən uzaq durmuşlar. Ulu Tanrının ulu yaradan olduğu fikri monofizit kilsənin fikirlərinə yaxın olduğundan bu dini qəbul etmişdilər...

325-ci ildə Nikeyada, 381-ci ildə Konstantinopolda (indiki İstanbulda) müqəddəs üçlük məsələsi ortaya çıxır ki, bunun da bir sıra səbəbləri vardı...

Bundan sonra Tanrının təkliyini qəbul edənlərlə Tanrını üçlüyün şəxsində qəbul edənlər arasında mübarizə başladı. Bu mübarizədə azlıq təşkil edən monofizit kilsəsinin tərəfdarları birləşərək özlərini müdafiə etmək məcburiyyətində qaldılar. Artıq Romadan üz döndərən monofizit kilsə və onun tərəfdarları (onların arasında haylar da, türklər də vardı) dini mətnlərin, İncilin tərcüməsi üçün yeni əlifba arayışında idilər. Bu vaxt köməyə yenə də türklərin əski əlifbası gəldi. Xristian türklərin vasitəsilə bu gün Mesropun adına çıxılan əlifba yaradıldı və erməni əlifbası adı ilə türkcə mətnlər yazıldı, köçürüldü. Bu gün Ma-

tenadaranda, Xurşudyanın da dediyi kimi, erməni əlifbası ilə yazılmış bir çox qıpçaq mətnləri var. Hələ bu Mesropun da etnik mənşəyi məlum deyil. Çox mümkündür ki, o, kilsə adı Mesrop olan türk də olsun.

Diqqətimizi başqa bir məsələ də çəkir. Bəzi tarixçilər ermənilərin Nuh əleyhissəlamın oğlu Yafəsin nəvəsi Haykın soyundan gəldiklərini söyləyirlər.

Ermənilərin özlərinə “hay” demələri də bu fikri təsdiqləyir. O zaman Xurşudyanın sözlərindən belə bir fikir ortaya çıxarmı ki, ermənilik xristianlığın monofizit qoluna mənsubluğu bildirən bir termdir? Məsələn, Litvanın Türkiyədəki və Azərbaycanı sabiq səfiri, karaim türklərindən olan xanım Qalina Kobeskeytəyə görə, karaizmə qulluq edən hər kəs, hətta bir ərəb də, bir rus da, bir türk də karaim ola bilər. Yəni karaimlik bir etnosla bağlılığı deyil, dini mənsubiyyəti bildirir.

Beləliklə, Haykın soyundan gələn bir ovuc hayın bu gün bu qədər artıb törəməsi mümkün deyil. “Erməni türklər”, “erməni-qıpçaq dili” deyincə, biz xristianlığın təkallahlığı müdafiə edən qoluna mənsub türkləri, bu dildə yazıb yaranan, əlifba tərtib edən, bizanslılardan fərqli adları, soyadları olan monofizit xristian türkləri nəzərdə tutmalıyıq.

Azlıqda olan, sonralar İslam dini və xristianlıq tərəfindən təqiblərə məruz qalan bu toplum özünümüdafiə üsuluna əl ataraq din ətrafında daha da sıx birləşdi. Əlbəttə ki, onların bir çoxu sonralar İslamı qəbul etsələr də, hayların arasında əriyərək assimilyasiyaya uğrayanlar da oldu. Belə olduğu halda bugünkü hayların dilindəki türk sözlərinin, keçirdikləri mərasimlərin, adət-ənənələrinin, musiqilərinin və musiqi alətlərinin, milli mətbəxlərinin türklərinkinə bənzəməsində təəccüblü bir şey yoxdur.

Hazırda hayların öz əlifbalarını, dillərini, dinlərini bu qədər qoruya bilmələrinin əsas səbəbi də din ətrafında sıx birləşmələri, ərimək, dönmək təhlükəsindən qorxmalarıdır.

Həkim QƏNİ, şair:

– Güllü xanım, bugünkü məzmunlu məruzəyə görə sizə minnətdarlıq edirəm. Siz bir mütəxəssis kimi gözəl məruzə etdiniz və biz sizdən çox şey ala bildik.

Mərasim zamanı şamanlar başqa aorada olurlar

Nailə RAMAZANLI, Azərbaycan MEA-nın Folklor İnstitutunun əməkdaşı:

– Şamanizm mövzusunun davamı kimi maraqlı bir hadisəni xatırlayıram.

İki il bundan əvvəl Monqolustanda festival keçirilirdi. Mənim sənət yoldaşım, tanınmış saz ifaçısı Mübariz müəllim ora dəvət almışdı. Ondan xahiş etmişdim ki, onların adət-ənənələri ilə bağlı videoçəkilişlər gətirsin. Mübariz məllim qayıdanda heç nə gətirməmişdi. Səbəbini isə belə izah etdi ki, onlar axşamçağı tonqal ətrafında keçirdikləri mərasimi çəkmək istəyəndə dərhal mənim əlimdən kameranı alıb sındırdılar ki, sən şamanın gücünü əlindən alırsan. Şamanı çəkmək olmaz.

Üstəlik, o deyir ki, həmin məqamda mənim əlimdən sanki alov çıxırdı, ancaq mən heç nə olmayıbmiş kimi dayanmışdım. Amma fikir verirdim ki, mənimlə birlikdə mənimlə Azərbaycandan ora gedənlər qeyri-adi şəkildə kənardan mənə baxırlar. Sonradan onlar mənə dedilər ki, sənin əllərinin üstündə alov kimi şey görünürdü. Mərasim bitənə kimi mən əlimə heç nə ala bilmədim.

Həmin mərasim zamanı şamanlar tamamilə başqa aorada olurlar.

Burada nə çox müsbət, nə də çox mənfi cəhət axtaraq

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Geniş məzmunlu məruzəsinə görə Güllü xanıma, məruzə ətrafındakı qızgın müzakirələrə görə isə hamınıza təşəkkür edirəm. Burada xalq və din məsələləri müzakirə olundu.

Mən təkrar edirəm ki, türk xalqı kimi sayca böyük və ərazicə geniş yayılmış xalq dünyada məlum olan dinlərin əksəriyyətinə çox asanlıqla qəbul ediblər, bir dindən digərinə də çox rahat keçiblər. Burada nə elə bir çox müsbət, nə də çox mənfi cəhət axtarmaq lazım deyil. Məsələn, ən inkişaf etmiş türklərdən biri olan uyğurlar qısa vaxt ərzində buddizmi də qəbul ediblər, monoxeizmi də, xristianlığı da. Sonra İslamı qəbul ediblər. Yaxud Xəzər türklərinin xaqanları bilirsiniz ki, yəhudiliyi qəbul ediblər. Bu sonuncu qeyri-adi bir şey idi. Türklər yəhudiliyi – iudaizmi dünyəvi din etmək istəyirdilər, amma alınmadı. Tarixçilər deyirlər ki, o imperiyanın çökməsinin səbəblərindən biri bu idi ki, üst təbəqə – xaqanlar yəhudiliyi qəbul eləmişdilər, aşağı təbəqənin isə böyük qismi öz tanrı (tenqri, göy – səma) inancında idi, digərləri qismən müsəlmanlaşmışdı, bir qismi xristian idi.

Mən bir daha bugünkü maraqlı tədbirdə fəal iştirak etdiyinizə görə hamınıza minnətdarlığımı bildirirəm.

* * *

Maraqlı fikir mübadiləsi və elmi diskussiya şəraitində keçən tədbirdə Tofiq Abasquliyev, Rəsul İsmayılzadə, Eldar Şahgəldiyev və başqaları mövzu ilə bağlı öz mülahizələrini bildirdilər.

Məruzəçilər iştirakçıları maraqlandıran sualları da cavablandırdılar.

YEDDİNCİ MƏCLİS

2007-ci il fevralın 27-də Xəzər Universitəsində fəaliyyət göstərən “Elm və sənət məclisi”nin 7-ci toplantısı oldu. “Hürufiliyin mahiyyəti və rəmzləri” mövzusunun müzakirəsinə həsr olunmuş məclisdə bu dəfə də müxtəlif elm və təhsil müəssisələrindən dəvət olunmuş mütəxəssislər, müəllimlər və tələbələr iştirak edirdilər.

Məclisi giriş sözü ilə universitənin rektoru, professor Hamlet İsaخانlı açdı.

Mücərrəd düşüncənin ilk təzahürləri hərflər, əlifbalar, rəqəmlər və hesab olub

Hamlet İsaخانlı:

– Əziz dostlar, “Elm və Sənət Məclisi”nin yeddinci toplantısına xoş gəlmisiniz.

Bugünkü mövzumuz “Hü-rufiliyin mahiyyəti və rəmzləri”dir. Azərbaycanda oxuyub-yazan adamların bəlkə də hamısı, təbii ki, mən bu sahədə tədqiqat aparən mütəxəssisləri nəzərdə tutmuram, hürufiliyi daha çox Nəsimi ilə bağlı söhbətlərdən bilir. Ola bilsin ki, çoxumuz məsələnin mahiyyətinə o qədər də varmırıq. Bugünkü müzakirənin əsas məqsədi məhz hürufiliyin mahiyyəti, onun tarixi və rəmzləri barədə söhbət açmaqdır.

Hansı bir ciddi ideya olur-olsun, onun kökləri tarixin du-manlı qatlarına gedib çıxır. Bu fikir, bu iş nədən başlayıb, bu işlə ilk dəfə kim məşğul olub? – Bu suallara dəqiq cavab vermək olmur. Xüsusən, dini-mistik cərəyanların, müəyyən rəmzlərin (hərflərin, rəqəmlərin) vasitəsilə cürbəcür siyasi, dini, fəlsəfi məktəblərin əmələ gəlməsi, doğrudan da, tarixin dərin qatlarındadır. Təbii ki, tarixin bizə məlum olan dərin, amma izi bizə gəlib çatan qatlarını nəzərdə tuturuq.

Mücərrəd düşüncənin ilk təzahürləri, ilk məhsulları içində hərflər və heroqliflər, əlifbalar, rəqəmlər və hesab mühüm yer tutub. Yəni insan konkret predmetlərin dilində deyil, simvol-ların, mücərrəd xarakter daşıyan qeyri-maddi anlayışların di-lində təbiətin və cəmiyyətin mahiyyətini dərk eləməyə çalışıb.

Bu zaman həmin hərflərin, fiqurların və rəqəmlərin qeyri-adi - gücə, qüdrətə malik olduğu inancına qapılmış və onları o qədər ideallaşdırmağa başlamışdır ki, bəzən predmetlərin mahiyyəti, təbiəti unudulub arxa plana keçmiş, təməl anlayış olaraq rəmzlər ortaya çıxmışdır.

Məsələn, 7 rəqəmini götürək. Əslində bu, adi rəqəmlərdən biridir, digər rəqəmlərdən ciddi bir şeylə fərqlənmir. Amma insanlar təbiəti müşahidə edərkən 7 rəqəminin maraqlı təzahürlərini görüblər. Görüblər ki, hər 7 gündən bir ayın şəkli dəyişir (həftə belə əmələ gəlib). Göydəki 7 səma cisminin (o zaman məlum olan 5 planet, Günəş və Ay) bir yerdə durmayaraq gəzişdiyini görüblər (bilirsiniz ki, planet – gəzəyən deməkdir)., Qədim insanlara görə ulduzlar tərپənməz olub göy qübbəsinə taxılmışdı, bu səbəbdən 7 gəzəyən səma cisimləri qeyri-adi idi. Kiçik Ayı bürcünü müşahidə edəndə də 7 rəqəmi meydana çıxıb – 7 ulduz, ucdakı qütb ulduzu olmaqla. Yaxud, asanca görünür ki, göyqurşağında 7 rəng var. Müasir fizika orada çoxlu rəng olduğunu sübut etsə də, gözümüz onlardan yalnız 7-ni görür.

Bu kimi müşahidələr insanları 7 rəqəminin ilahi, möcüzəli olduğuna inandırır, nəticədə 7-ni hər şeyə, maddi və mənəvi dünyaya bağlayıblar, 7 rəqəmi ilə oynamağa və yaşamağa başlayıblar. Deyirdilər ki, 7 iqlim var. Ancaq qəti surətdə demək lazımdır ki, iqlim 7 deyil. Deyiblər ki, (indi də dilimizdə qalıb) göyün 7 qatı var. Hətta gözəllərdən danışanda da “7 gözəl”dən söhbət açıblar...

Rəqəmlər mistik xarakter daşıyıb və bu, eyni şəkildə, hərflərə də aiddir. Elm və din tarixində məşhur olan bu cür cərəyanlar eramızdan (miladdan) 3 min il əvvəl Qədim Misirdə mühüm yer tutub. Burada Hermetizm və ya Hermesçilik xüsusi qeyd olunmalıdır. Misirlilərin Hermesini yunanlar “Hermes Trimegistus” (Üçqat böyük Hermes) adlandırmışlar. Bu dini-mistik inanca görə, həqiqəti bilmək istəyən insanlar ağır sınaqdan keçməlidir. Yunanlar yazır ki, bu sınaq meydanı yer altında xüsusi gizli mağaralardan ibarət olub. Burada qeyri-adi dərəcə-

də mürəkkəb sınaqlardan keçənlərə (atəşdən və şəhvət sınağından keçmək, məzarda qalmaq...) kahinlər axırcı otaqda divarında müqəddəs heroqliflər və müqəddəs rəqəmlərlə yazılmış 22 sirri açdılar. Bu sirri bilənlər artıq ruhun ölməzliyini başa düşür və belə deyək ki, onların ruhu (ışıq) yerdən ayrılır və göyə yüksəlməyə başlayırdı. Yer – bu ölümlü məkan birinci, Saturn isə axırcı – yeddinci təbəqədir –ölümsüzlükdür. Aralıqda ruh digər planetlərdə saflaşsa-saflaşsa kamilləşərək növbəti pilləyə yüksəlir. Yəni misirli kahinlər rəmzlərlə – heroqliflər və rəqəmlərlə ilahiləşdirilmiş dini-mistik bir nəzəriyyə yaratmışdılar. Əslində yunan sözü olan “heroqlif” köhnə Misir dilindən yunancaya tərcümədir və “müqəddəs şəkil” deməkdir – “hireo” – müqəddəs, “glyphikos” – oyma. Düşüncəni ifadə edə bilən bu ideogramlar içində səs ifadə edən 24 hərf də vardı.

Misirliyə hərf və rəqəmləri (ümumiyyətlə, riyaziyyatı) müqəddəsləşdirmişdilər. Doğrudan da əgər düşüncəni, məntiqi, hesabi, hissi, ehtirası bu hərf və rəqəmlər vasitəsilə ifadə etmək mümkün olurdusa, bu, insanlara qərribə görünməli idi. Bu hadisə bu gün hətta bizə də qərribə görünürsə, elmin və tənqidi düşüncənin o qədər də inkişaf etmədiyi həmin dövrdə daha qərribə görünməli və mistisizmin geniş yayılmasına səbəb olmalı idi.

Hermesçiliyə aid kopt, yunan və latınca yazılmış kitablar xristianlığa da təsir etmişdi. Ərəb dilinə də tərcümə edilib yayılmışdı. Bu cərəyan Yunanıstanda xüsusən pifaqorçuluqda öz əksini tapdı.

Ümumiyyətlə, yunan alimləri Fales və Pifaqor – onların ikisi də riyaziyyatçı, təbiətşünas və filosof idi – Misiri, Babilistanı və Hindistanı gəzib gəlmişdilər. Pifaqor Falesdən xeyli cavan olub, Fales miladdan öncə 6-cı əsrin ortalarında 70 yaş ətrafında ölmüş, Pifaqor isə 6-cı əsrin sonlarında yenə 70 yaş ətrafında ölmüşdür. Pifaqor təqribən 20 il Misirdə yaşamış, kahinlərdən dərs almış, o cümlədən, həndəsə öyrənmişdi. O, “hermesçi” fikirləri də mənimsəmiş, qayıdıb gələndə Yunanıstanda bir dini-mistik və elmi məktəb qurmuşdu. Hərçənd ki, onun özü

bu barədə heç nə yazmayıb (ümumiyyətlə, Pifaqor öz məktəbində yalnız danışdı, heç nə yazmırdı). Onun haqqında məlumat ancaq yunan filosoflarından Aristotel və digərlərinin yazılarında qalıb. Bu məlumatlar da ziddiyyətlərlə doludur: nəyin Pifaqora və nəyin onun tələbələrinə məxsus olduğunu tam müəyyən etmək olmur. Amma pifaqorçuluq deyilən cərəyanın canı, əsas mənası rəqəmlərin “hər şey” olması idi. Pifaqor dünyanı rəqəmlərdə görürdü. O, maddi dünyanı yox, rəqəmləri vacib sayırdı. Hər şeyi rəqəmlər vasitəsi ilə izah eləməyə çalışırdı. O, dörd rəqəmi əsas hesab edirdi: 1, 2, 3, 4. Bu dörd rəqəmi toplayanda 10 alınır ki, bu da onluq sistemin əsasında dayanır. Eyni zamanda o, bu 4 rəqəmi 4 ünsürlə – torpaq, od, hava və su ilə əlaqələndirirdi. Sonra isə bu dörd rəqəmi 4 ölçü ilə bağlamışdı: nöqtə, xətt, səth və həcm-cisim.

Pifaqor qeyri-adi kəşflər də etmişdi. Riyaziyyatla musiqi arasındakı dərin əlaqənin tapılması onun ən mühüm kəşflərdən biridir. O, göstərirdi ki, biri o birindən iki dəfə uzun olan iki simdən qısa simin səslənməsi uzun simin səslənməsindən bir oktava yuxarıdır. Eləcə də, əgər simlərin bir-birinə nisbəti tam ədədlər vasitəsi ilə ifadə olunursa, orada bir uyğunluq, ahəng, gözəl səslənmə alınır. Müasir musiqi nəzəriyyəsinə buna harmoniya deyilir. Yəni notların birinin digərinə nisbətən səs uzunluğunun nisbəti məlumdur – bunların hamısı adi kəsr ədədlərdir (musiqi dilində: oktava intervalı 2:1, kvinta 3:2, kvarta intervalı isə 4:3 nisbətindədir). Pifaqor bunu kəşf etməklə rəqəmlərin möcüzəsini nümayiş etdirirdi.

Pifaqor kainatı da rəqəmlər vasitəsi ilə təsvir eləməyə başladı və kainatın belə bir modelini qurdu:

Birincisi, planetlər Yerdən nə qədər uzaqdırsa, o qədər də sürətlə fırlanır. Yəni yerdən uzaq olduqca fırlanma sürəti də böyükdür.

İkincisi, planetlər səs çıxara-çıxara, mahnı oxuya-oxuya gəzirlər, bu sferaların musiqisidir, harmoniyasıdır.

Təcrübədən məlumdur ki, sapandın qolu nə qədər uzun olsa və onu nə qədər çox fırlatsaq, o qədər də çox səs çıxar. Pifaqor fikirləşirdi ki, planetlər də səs çıxarırlar və bu səs onların Yerdən məsafəsi ilə əlaqəlidir. Yəni planetləri də idarə eləyən qüvvə, mahiyyət riyaziyyatdır. (Musiqi özü də riyaziyyatın bölməsi hesab edilirdi).

Pifaqorun dövründə dörd elm – buna kvadrium deyirdilər – hesab, həndəsə, musiqi və astronomiya birləşərək bir elm olmuşdu. Əslində isə astronomiya və musiqinin mənası və mahiyyəti həndəsə və hesaba bağlanmışdı. Yəni hər şey rəqəmlərdə təzahür edir, fəqur və rəqəmlərlə izah olunurdu. Pifaqor bura əxlaq, siyasət və dini də daxil edir və bunların hamısına matemalar, yəni elm deyirdi. “Matematika” sözü də bundan əmələ gəlib, “Matematika” sözünü elmə Pifaqor gətirib. Deyilənə görə, Yerin kürə şəklində olduğunu da ilk dəfə (?) Pifaqor söyləyib. Belə bir fikir də var ki, “fəlsəfə” terminini də ilk dəfə Pifaqor işlədib. Pifaqor siyasətə də qarışdı, İtaliyanın cənubunu öz təsiri altına aldı, sonra isə öz tələbələri ilə oranı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Pifaqorçulara görə mülk ortaq idi.

Görürük ki, qədim Yunanıstanda da rəmzlər, xüsusilə rəqəmlər qeyri-adi dərəcədə böyük rol oynamışdır. Platon bir az da irəli getdi. O deyirdi ki, hər şey – gözlə gördüyümüz dünya ideal-riyazi dünyanın, əsil dünyanın kölgəsidir, proyeksiyasıdır. Hər şey nəzəri cəhətdən qurulmalıdır, təcrübəyə əsaslanmaq ayıbdır. Hər şeyi məntiqi surətdə isbat etmək lazımdır.

Ali təhsil sistemimizdə fəlsəfəni bizə öyrəndə Platonu bir qədər Aristotelin kölgəsində saxlayırdılar. Amma riyaziyyat nöqtəyi-nəzərindən Platon çox böyük iş görüb. Platon nəzəri metodun, aksiomatik üsulun vacibliyini önə çəkdi, onun nə demək olduğunu anladı. Əgər Platon olmasaydı, Evklid də elə tezliklə olmazdı. Eramızdan üç əsr əvvəl Evklid aksiomatik əsaslı həndəsə qurdu, qeyri-adi dərəcədə gözəl isbatlar etdi. Bu, Platonçuluğun, Pifaqorçuluğun uğuru kimi də qiymətləndirilə

bilər. Əslində, dövr, zaman çox dəyişsə də, Kepler və Nyuton da bu Pifaqorçu –Platonçu cərəyanın davamçıları hesab oluna bilər.

Orta əsrlərdə hərflərlə rəqəmlər arasında bağlantı qurmaq və bu yolla şərhlər vermək geniş yayılmışdı. Yəhudilərin Kabbalizmi (Kabalaçılığı) buna əsaslanırdı. 22 İbrani hərfə qarşı təklilər –1-9, onluqlar – 10-90 və yüzliklər – 100-400, yəni 22 rəqəm qoyulurdu. Rəqəmlər üzərində oynamaqla sözlər, adlar şərh edilirdi. Rəqəmlər vasitəsilə hər sözü şərh edə bilirdilər. Bunun üstündə qırğınlar, davalar da olurdu; dini-mistik cərəyanlar əksər hallarda siyasi xarakter daşıyır, hakimiyyət, əlahid-dəlik iddiasına yol açırdı.

Hermetçiliklə bağlı kitablar ərəb dilinə tərcümə olunaraq İslam dünyasında yayıldı. 28 ərəb hərfinə qarşı 1-9 təklilər, 10-90 onluqlar, 100-900 yüzliklər və 1000 minlik qarşı qoyularaq “əbcəd hesabı” meydana çıxarıldı.

Məsələn, “Allah” sözünə əbcəd hesabında 66 qarşı qoyulurdu (A+L+L+H=1+30+30+5).

Başqa cür qarşıqoymalar isə fərqli, əlavə əbcəd hesablarına gətirib çıxarırdı. Bu ideyaların inkişafı və xüsusi məqsədə – dini mistikaya uyğunlaşdırılması sonrakı bir çox hadisələrə təkan verdi və bizə çox yaxın olan, bugünkü mövzumuz olan hürufizm kimi cərəyanların meydana çıxmasına imkan yaratdı.

Qeyd etdiyimiz kimi, azərbaycanlılar hürufilik dedikdə Nəsimini yada salırlar. Əslində isə bu cərəyanı yaradan və ilkin müddəalarını verən Fəzlullah Astrabadi (Nəimi), onu sistemləşdirən, nəzəriyyə halına salan isə onun tələbəsi (və qızının əri) Əli əl-Əla olmuşdur.

Nəsib Göyüşov bu sahədə xeyli iş görmüş tanınmış alimlərimizdəndir, Əlyazmalar İnstitutunda çalışır. Məruzə üçün sözü ona verirəm.

NƏSİB CÜMŞÜD oğlu GÖYÜŞOV

1970-ci ildə Bakı Dövlət Universitəsinin Şərqşünaslıq fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirib.

Filologiya elmləri namizədidir. 12 kitab və 100-dən çox məqalənin müəllifidir.

Elmi maraq çevrəsinə orta əsrlər yazılı abidələrinin elmi tədqiqi, kataloqlaşdırılması və nəşri, mühüm elmi-fəlsəfi kitabların azərbaycancaya tərcüməsi, təsəvvüf və irfan barədə elmi araşdırmalar, klassik ədəbi irsdə və bədii təfəkkürdə irfan dəyərlərinin yeri, İslam mədəniyyətində sənət dünyası və s. sahələr üzrə nəzəri təhlillər daxildir.

Hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun aparıcı elmi işçisidir.

Hürufiliyin qaynaqları çəşidli və zəngindir

Nəsim GÖYÜŞOV, filologiya elmləri namizədi:

Orta çağlarda İslam sivilizasiya məkanında önəmli yer tutan təsəvvüf və irfan olduqca nüfuzlu bir dini-ideoloji, ictimai-tarixi, əxlaqi-mənəvi və əqli-məfkurəvi cərəyan olmaqla təzadlı, mürəkkəb, çoxşaxəli və özünəməxsus inkişaf yolu keçmiş, həm rəsmi dini qurumlar və İslam elmləri, həm də başqa elmi-fəlsəfi baxış və təlimlərlə qarşılıqlı faydalanma, kəskin mübahisə və mücadilə şəraitində təkamül tapmış zəngin bir məktəbdir. Ayır-ayrı təlim və cərəyanlarla təsəvvüf arasında olan çəşidli

fikir ayrılığı və ixtilafın nəticəsində, bu yeni məktəb həm təriqətlər şəklində təşkilatlanma baxımından ayrıca qurumlar kimi geniş fəaliyyət şəbəkələri yaratmış, həm də öz baxışlarını Quran, hədis, təfsir, kəlam, fiqh və başqa dini etiqad qaynaqlarında təsbit olunmuş prinsip və dəyərlərlə, eyni zamanda əxlaqi-mənəvi, psixoloji-ictimai və elmi-fəlsəfi baxımdan əsaslandıraraq müstəqil nəzəri təlim və məktəb ortaya qoymuşdur.

Təsəvvüf və irfan elə İslamın klassik təkamül dönəmində təşəkkül tapmağa başlamış, həm rəsmi dini qurumların təbliğ etdiyi təlimlərlə, həm də o zaman geniş yayılmış peripatetik fəlsəfə və başqa elmlərlə ciddi mübahisəyə girişmiş, bir növ onlara rəqib və alternativ kimi çıxış etmişdir. Bu səbəbdən təsəvvüf və irfan çeşidli ittihamlarla üz bəzən olmaqla yanaşı, öz müxaliflərinə cavab vermək və baxışlarını müxtəlif yönərdən əsaslandırmaq üçün, qarşı tərəflərin bütün nəzəri əsaslarını və təbliğat üsulunu dərindən mənimsəməklə tam hazırlıqlı şəkildə və özünəməxsus məntiq və düşüncə tərzilə polemikaya girişmişdir. Elə buna görə, bəzi ifratçı təmayüllər istisna olmaqla, sonradan həm dini təsəvvüflər və ruhani təbəqəsi, həm də filosof və məntiqçilər bu cərəyanla barışmalı olmuş, nəticədə İslam dünyasında gerçəkliyə baxış üsulları dar təəssüb çərçivəsindən çıxaraq genişlənmiş, təsəvvüf və irfan isə həm dini etiqad məsələlərinin fərqli-ictimai, elmi-psixoloji, fəlsəfi və əxlaqi-mənəvi baxımdan daha aydın və tutarlı şəkildə şərhinə və əsaslandırılmasına, həm də elmi-fəlsəfi baxışların yeni istiqamətdə inkişaf və təkamülünə, həmçinin ədəbi prosesin yeni zəngin estetik dəyərlərlə dolu maraqlı və məzmunlu bir məcraya yönəlməsinə səbəb olmuşdur.

Hürufilik təsəvvüfdə böyük təriqətlərdən sayılmasa da, təzadlı və mübahisə ilə dolu baxışları ilə seçilən ifratçı bir fırqa kimi teymurilər dövründə yayılmış, lakin kəskin ittihamlarla üzləşdikdən sonra yaşamını davam etdirə bilməmişdir. Hürufiliyin qaynaqları çeşidli və zəngindir, onlar bütün qaynaqlardan aldıkları məlumatları öz məfkurəsinə uyğun yozmuş, bunun

üçün hər cür üsula əl atmış və hətta uydurmalara yol vermişlər. Hürufiliyin əsas qaynaqlarını belə xülasə etmək olar:

1. Yeni peyğəmbərlik iddiası və İslamın təzələnməsi fikri. Bu iddia öncə ərəb bölgəsində, sonra isə İran mühitində olmuşdur. Hürufilər Məhəmmədi (s) sonuncu peyğəmbər kimi qəbul etsələr də, dinin təzələnməsini Fəzlullahın adı ilə bağlamağa cəhd göstərmişlər. Fəzlullaha görə o, Adəm, İsa və Məhəmməd (s) kimi Allahın xəlifəsidir, aləmin nicat yolu onda birləşir. Quranda fəzlullah (Allahın fəzli) sözü çox işlənib (Bəqərə: 64; Nisa: 85; Maidə: 54). O, bundan istifadə edərək Allahın onda təcəssüm etdiyini iddia edib. Hürufiliyə görə, ərəb hərfləri 28-dir, 4 fars hərfi ona əlavə olunaraq mükəmməl olur. Quran Məhəmmədin dili və ərəb qövmünə aiddir, fars dili isə Allahın üstünlük bəxş etdiyi başqa bir qövmün dilidir. Hürufilər hətta Cumyə surəsinin 3-cü ayəsindəki «sonra gələnlər» (axərin) sözü-nə istinad edərək İrandlıların nəzərdə tutulduğunu iddia etmişlər.

2. Bu təlim şiə və mehdiçilik hərəkatından daha çox faydalanmışdır. İslam tarixində rəsmi dini-siyasi qurumla müxalifətdə olan şiə cərəyanları (batiniyyə, qərmətilər, nəsiriyə və Mehdi tərəfdarları) öz ideyalarını gizli şəkildə yaymış və təqib olunmuşlar. Hürufilər Adəmə ilahi sifətin verilməsi ideyasını nəsiriyə fırqəsindən əxz etmişlər. Onlar Mehdiinin İranda zühur edəcəyini iddia edərək onun Fəzlullah simasında gələcəyini söyləmişlər. Onların nəzərində Mehdi ilahi mahiyyətə malikdir. Hürufilər Əli (ə) haqqında qeyri-adi etiqada malik idilər. Onların iddiasına görə o, Allahın substansiyası ilə təmasda olmuşdur. Həzrəti-Əli Adəmin məzhəri və nöqtə sahibidir, «əlif»dən «ya»yə kimi bütün hərflərin qaynağı nöqtədir. Əli (ə) bütün peyğəmbərlərlə gizli gəlmiş, Məhəmmədlə (s) əyan olmuşdur. Övliyaların sərvəri olan Əli (ə) 28 və 32 hərfin sirridir. Onlar hətta Həzrəti-Əlini Allahın sifətləri ilə tərifləmişlər.

Hürufilər xristianlıqdan və Məsih obrazından çox faydalanmışlar. Fəzlullahın ilk vəhy qanağı Yuhənnanın «İncil»i olmuşdur: «Əvvəlcə söz var idi, söz Allahın yanında idi, söz

Allah idi». Fəzlullaha görə Məsih Allahın kəlməsi, özü isə göylərə çəkilmiş İsanın yenidən zühurudur; yəhudilər və xaçpərəstlər bu zühura inanırdılar, lakin Məsih zühur etmədi və Fəzlullah onu əvəzlədi [8]. Bu təlimə əsasən Allahı tanımağın əsası sözdür, söz mənadan qabaqdır.

4. Hürüfilər yəhudi etiqadından çıxış edərək «Allah insanı öz surətində yaratdı» hədisini əsaslandırılmış, neoplatonizmə istinad edərək mahiyyəti şeylərdən öncə bilmiş, öz astronomik, kosmoloji və fəlsəfi baxışlarını qismən «Əxvanüs-səfa» və ismilili təlimindən bəhrələnərək əsaslandırmışlar. Onlar hərflərin və rəqəmlərin rəmzi yozumunda çeşidli qaynaqlara əsaslanaraq onları özünəməxsus bir tərzdə təqdim etmişlər.

5. Hürufilik təsəvvüfdə Hüseyn Mənsur Həllacın ideyalarından daha çox faydalansa da, ondan fərqli mülahizələri ilə etiraza səbəb olmuşdur. Bu firqə böyük sufi filosofu, vəhdəti-vücuda təliminin banisi Mühyiddin İbn Ərəbinin düşüncələrindən faydalanmaqla yanaşı öz ifratçı yozumu ilə bütpərəst panteizmə meyillənmiş, İbn Ərəbinin kamil insan, nübüvvət (peyğəmbərlik), vilayət barədə konsepsiyasını isə öz ruhuna uyğun dəyişdirmişdir.

Rəqəmlər üzərində oyun

Hürüfilər öz müddəalarını nəzəri baxımdan əsaslandırmaq üçün məharətlə rəqəmlər üzərində oynamışlar ki, bunların bir qismini nəzərə çatdırmaq yerinə düşər:

1. Fəzlullah öz adındakı «zad» hərfinin əbcəd hesabı ilə 800-ə bərabər olmasından bəhrələnərək yeni əsrdə İslamın təzələnməsi zərurətini irəli sürdü.

2. Ərəb hərflərinin sayı 28-dir, buraya 4 fars hərfi əlavə olunur və yazı təkmilləşir. İnsanda da öncə 28 diş, sonra isə daha 4 diş çıxır.

3. Dünya 6 gündə xəlq olunur və aləm 4 ünsürdən ibarətdir. $6 \times 4 = 24 + 4$ fars hərfi = 28. Bu da ərəb hərflərinin

sayına və ayın mənzillərinə bərabərdir. Başqa hesaba görə, 7 (həftənin günləri) x 24 saat = 28 (ərəb hərfləri) x 6 (xilqətin günlərinin sayı).

4. Hədisə görə mələklər Adəmin torpağını 40 günə yoğurmuşlar. Sufilər buna görə çillədə 40 gün xəlvətə çəkilirlər. 40 gün x 24 saat = 960. Bu rəqəmin başqa çözümləri belədir: 32 fars hərflərinin ümumi sayı x 16 (4 fars hərfi x 4 ünsür) = 512; 28 ərəb hərfi x 16 = 448; 512 + 448 = 960.

5. Fəzlullah insan surətindəki yeddi xəttə (baş tükü, iki qaş, dörd sıra kirpik) və yeddi deşiyə (iki qulaq, iki göz, iki burun və bir ağız) işarə edərək onu ay planetinin 28 mənzili ilə əlaqələndirmişdir. İki əldə olan barmaqların bəndi 28-dir.

6. Bürclərin 360 dərəcəsi vardır, bu rəqəm belə alınır: 32 (fars hərfləri) + 28 (ərəb hərfləri) = 60 x 6 (xilqətin günləri) = 360.

Hürufilərə görə Adəmin surəti və nitqi fələklərdə, ulduzlarda, göylərdə, behişt və cəhənnəmdə vardır.

7. Adi namaz 17 rükət + səfər namazı 11 rükət = 28 ərəb hərfi; adi namaz 17 rükət + cümə namazı 15 rükət = 32 fars hərfi. Kəbədə qara daş ətrafında 7 dəfə dövrətmə surətdə olan 7 xətlə bağlıdır. 28 dəfə dövrətmə (ərəb hərfləri) + 4 ünsür = 32 (Allahın kəlmələrinin rəmzi).

8. Fatihə surəsindəki ayələrin sayına «Bismillah» əlavə etməklə 7 rəqəmi alınır. Hürufilər bunu «kənz» (xəzinə) adlandırmışlar. Fatihə surəsi və iki dəfə nazil olan 7 ayə (səbül-məsani) xilqətin günlərinə dəlalət edir. Bu isə «kaf» və «nun» hərfləri birləşməsi ilə bərabər tutulur, belə ki, Allah dünyanı bu sözlə yaradıb.

9. Fəzlullahın belə bir fikri də vardır: «Bütün göy kitablarının sirləri əzəmətli Qurandadır, Quranda nə varsa Fatihə surəsində, burada nə varsa «Bismillah» sözündə, onda nə varsa «be» hərfində, bu hərfdə nə varsa, onun altındakı nöqtədədir. Mən həmin nöqtəyəm».

Bu sayaq rəqəmlərlə oynamaq hürufilikdə geniş yayılıb.

Hərflərin gizli rəmzi məna qatları

Hərflərin gizli rəmzi məna qatları öz kökü ilə Qur'ani-kərimdən qaynaqlanır, hürufilik sadəcə bu məsələni öz baxışları ilə uzlaşdırmağa girişmişdir. Hərflər elm və mərifətin ilk ünsürü kimi batini məzmununa malikdir. Bir sıra Qur'an ayələri məhz hərflərlə başlayır:

1. Əlif, Lam, Mim (Bəqərə, Ali-İmran, Ənkəbut, Rum, Loğman, Səcdə);

2. Ha, Mim (Mumin, Fussalət, Zuxruf, Duxan, Casiyə, Əhqaf, Şura);

3. Ta, Sin, Mim (Şüəra, Qəsəs);

4. Əlif, Lam, Re (İbrahim, Nici, Hud);

5. Kaf, Ha, Ya, Eyn, Sad (Məryəm);

6.1. Ha, Mim

6.2. Eyn, Sim, Qaf (Şura).

Bəzi surələrin adları hərflə verilir:

Ta Ha, Ya Sin, Sad, Qaf, Nun.

Bir sıra surələrdə hərflərin ardınca bildirilir ki, bunlar Qur'anın ayələridir (Yunus: 1, Yusif: 1, Nəml: 2). Hərflərin rəqəmlə ifadəsi və batini mənası barədə İbn Sina, Əbu Hamid Qəzali, Mühiddin İbn Ərəbi və başqaları müəyyən mülahizələr söyləmişlər.

Hərflər – rəmz və işarədir, Allah kəlamını və elmləri açıqlayan və çatdıran vasitədir. Ona görə hürufilərin hənbəli kimi hərfləri pərəstiş məqamına yüksəltmək cəhdləri hikmət sahibləri və ariflər tərəfindən məqbul sayılmamışdır. Hərflər və sözün zahirindən batiniyə keçməklə gerçəkliyi yetərincə tanımaq olar.

İnsanın təsvirində də hədəf zahirdən batinə keçiddir və bədii təxəyyüldə bu yöndə işlənən obrazlar heç də hürufilik ideologiyasının təbliği ilə bağlı deyildir. Hətta Nəsiminin bədii irsində müşahidə edilən bir sıra təsvir vasitələri və obrazlar arifanə yozum incəlikləri ilə seçilərək sırf hürufilik baxımından

yozulmur. Xətai və Füzuli şeirində insanın zahiri təsviri ilə bağlı işlənən rəmlər isə hürufilikdən kənar ümumi arifanə düşüncə tərzii ilə bağlıdır.

İslam mədəniyyətində xətt və yazının estetik yönümü və rəmzi yozumu hürufilikdən kənar bir məsələdir. Burada xətt ruhun həndəsəsi sayılır. Xətt və yazı insanın iç dünyasının və ruhunun ifadəçisidir.

Bütün hərflər və xətt nöqtədən başlayır, nöqtə varlığın və həqiqətin başlanğıcı olmaqla bütövlük, vəhdət və sonsuzluq rəmzidir. Nöqtə həm də qeyb aləminə işarədir. Kainatın yaranması Xalığın pərgarının dövrəməsi kimi təsəvvür edilir.

Bütün hərflər nöqtələrdən təşkil edilir və nöqtə vəhdət nişanəsi olaraq bütün varlıq aləminin qaynağıdır, yazı isə çoxsaylı varlıq nümunələrinin – yəni kəsərət aləminin təmsilçisidir. Nöqtə həm də sabitlik nişanəsidir.

Füzuli demişkən:

***Ey könl, çox seyr qılma, günbədi-dəvvar tək,
Sakin olmaq seyrdən yey, nöqtəyi-pərgar tək.***

Əlif ilkin hərf olmaqla rəqəmlə bir ədədini ifadə edir və düzxətli şəkilə malikdir. Əlif varlığın başlanğıcı olmaqla bir Allaha işarədir. «Be» ikinci hərf olmaqla «bismillah» kəlməsindəki açılış hərfidir, onun altındakı nöqtə xilqətin başlanğıc nöqtəsi sayılır. «Be» hərfi maili halda olur, bu isə əlifə (Allahın birliyinə) səcdə rəmzidir. «Vav» (və) hərfi vəhdət ilə kəsərət aləmi arasında əlaqə yaradır. İnsan özü bütün həqiqətlərin yazılı toplusu və yığcam nüsxəsi hesab olunur. İbn Ərəbiyə görə kainatda nə varsa insanda xülasə olunur. Ona görə insanın zahiri təsvirində batini rəmzi yozumlar axtarmışlar. Ağzın zərifliyi və danışq qabiliyyəti «mim» hərfi ilə, gözlər «sad» və ya «eyn» hərfi ilə, xal – nöqtə ilə, qədd və qamət – əlif hərfi ilə verilir. Hərflərin rəmzi yozumları beктаşilik fırqəsində də müşahidə edilir:

Əlif – yeganə həqiqət
Ta – tələb (haqqın tələbi)
Re – riyazət (nəfsi qoruma)
Ye – yol, təriqət
Qaf – qənaət və haqqa yaxınlıq
Te – təslim (haqqa təslim olmaq)
Lam – pak ilahi bilgi
Ha – ilahiyə işarə
Huvə – O (Allah)
Əlif ilk hərf olaraq bir Allaha və yeganə həqiqətə işarədir.

Yunus Əmrə dörd səmavi kitabın bir əlifdə ifadə olunduğunu söyləyir:

***Dörd kitabın mənası,
Bir “Əlif”də cəm olub.***

«*Mim*» hərfi Məhəmmədin (s) nuruna işarədir, onun rəqəmlə ifadəsi 40-dır. İslam fəlsəfəsinə görə, varlıq aləmi külli əqldən insana qədər təkamül prosesində 40 mərhələ keçir. Sufi və dərvişlər çillədə 40 gün xəlvətə dalaraq öz batınını haqqa yaxınlaşdırırlar.

Quranda qələm və yazı müqəddəsləşdirilir və and yeri sayılır (*Qələm: 1; Ələq: 4-5*). Qələm Allahın yaratdığı nur və ya külli əql ilə bərabər tutulur. Qələm elm və həqiqətləri bəyan və təsvir edir. Göydə və Yerdə nə varsa Kitabda yazılıb (*Hud: 6; Hədu: 22*). Qələmlə yanaşı lövhə də vardır, birincisi Allahın kodlaşmış yığcam elminə, lövhə isə geniş elminə işarədir. Bilik və düşüncənin ifadəsində hərf və sözlər önəmli yer tutur.

Nəsimi:

***Əqli-küll, ərşü kürsi, lövhü qələm
Çar ünsürlə asimandır söz.***

Füzuli:

*Lövhü qələmi müzəyyən etdin,
Kürsi ilə ərşi rövşən etdin.*

Hərf elmin ilk ünsürü olduğu üçün önəmli rəmzdır və batini mənaya malikdir. Xilqətin yaranışının əsasında Allahın «Ol!» əmri dayanır (*Bəqərə: 117; Ali-İmran: 47; Ənam: 73; Nəhl: 40*) ki, bu da «kaf» ilə «nun» hərf birləşməsi ilə ifadə olunur:

Nəsimi:

*Kafu nundan vücuda gəldi cahan,
Əgər anlar isən əyandır söz.*

Füzuli:

*Gər kaf ilə nundan oldu aləm,
Aya, nədən oldu kafu nun həm?*

Xətt və yazı naxış-bəzək işlərində və memarlıqda, xüsusilə məscid və ziyarətgahlarda geniş işlənir, çünki o, diqqəti geniş fəzaya, sonsuz kosmoloji düzənə və müqəddəs mələkut aləminə – Haqq ilə mənəvi-ruhi ünsiyyət məqamına yönəldir.

Təsəvvüf və irfanın bir sıra ideallarının əks-sədası

Hürufilikdə təsəvvüf və irfanın bir sıra ümumi ideallarının əks-sədası eşidilir və bu daha çox bədii-estetik özünüifadə tərzində özünü göstərir ki, buraya dünya düzəni, vəhdəti-vücut və insan amili daxildir.

İrfanda belə bir dünya düzəni vardır: yeganə həqiqi varlıq Haqqdır, ondan savayı nə varsa aləm sayılır. Ən uca, hisslərin və ağılın yetişə bilmədiyi varlıq mərtəbəsi Lahut adlanır, bura

Allahın vahid substansiya və əhdiyyət mərtəbəsidir. Haqqın ilk dəfə yaratdığı xilqət külli əql, qələm və ya nur adlanır. Buna Haqqın elm və vəhdaniyyət mərtəbəsi deyilir.

Aləm iki qisimdən ibarətdir:

1. Qeyb, batin və vəhdət aləmi (əmr aləmi).
2. Şəhadət, zahir və kəsrət aləmi (xəlq aləmi).

Birinci aləm mütləq qeyb və ruhlar dünyasından ibarətdir.

Ruhlar aləmi özü iki qismə bölünür:

1. Cəbərut aləmi (külli nəfs və ağıl).
2. Mələkut aləmi (mısal aləmi).

Mülk adlanan ikinci aləm də iki qismə ayrılır:

1. Ülvi aləm (Göy aləmi – Ərş, Kürsi, fələklər, planetlər və ulduzlar).

2. Süfli (aşağı) aləm – cismani yer aləmi, dörd ünsür və üç törəmə varlıq (bərk maddə, bitki, heyvan).

Ən sonuncu xilqət insandır, ancaq insanın maddi varlığı mülk aləminə. Ruhu isə mələkuta aid edilir. Ariflərə görə öncə metafizik anlam olan külli əql və ya Məhəmmədin nuru, sonra isə bütün kainatda olan varlıqlar bu nurdan yaranır. Burada kamil insan məsələsi ortaya qoyulur: insan varlığın ən mükəmməl nüsxəsidir, ruhuna və ali sifətlərinə görə haqqdır, cisminə görə xəlqdir. Bütün varlıqların toplusu onda xülasə olunub. İbn Ərəbiyə görə həqiqət birdir, onun batini Lahut (İlahi), zahiri isə nasutdur (insan). Kamil insan haqqın kamil surəti, ilahi sifətlərin aynasıdır. Qur'ana görə insan Haqqa ən yaxın xilqət olmaqla Allahın yer üzərindəki xəlifəsidir. Hədisə görə kainat və fələklər kamil insana xətir yaranıb.

Bu təlimə görə, varlıq dairəsi iki qövsdən ibarətdir: *birincisi* – enmə qövsü (nüzul və ya tənəzzül) ki, Lahutdan başlayaraq nasutla (insanla) bitir. *İkincisi* əks istiqamətdə olan yüksəliş qövsüdür (süud və ya üruc) ki, insandan başlayaraq Haqq ilə bitir. Kainatın və bütün varlıq mərtəbələrinin yaranması və aşkar olması təcəlli məfhumu ilə verilir. İlkin təcəlli substansi-

yadan başlayır və nur yaranır, sonrakı mərhələdə isə başqa varlıqlar yaranır. Zərrəciklərdən tutmuş kəhkəşana kimi bütün kainat Haqqın ad və sifətlərinin zahiri aləmdə təcəlli nişanəsi hesab edilir. Heç nə Haqqdan ayrı deyil, hər şey Onunla bağlıdır və bu dialektik münasibət vəhdəti-vücut təlimi əsasında qurulur: hər bir varlıq nümunəsində Haqqın calal (qüdrət) və camal sifətlərinin nişanəsi vardır. Hər bir şeyə substansiya baxı-

mından baxdıqda Haqqdır, zahiri aləmdəki təcəlli baxımından yanaşdıqda isə xəlqdır. Yəni xilqətdə Xalığın nişanələri olsa da, Xalqla bərabər tutula bilməz. Arif sənətkarlar bu incəliyi nəqqaş – nəqş qarşılışması ilə ifadə etmişlər. Allah dünyanı xəlf edən bir nəqqaşdır, bu naxışlı dünya nəqqaşından ayrı ola bilməz, ancaq naxış nəqqaşla bərabər olmaz.

Təsəvvüf və irfanda insan amili dünya düzənində önəmli yer tutduğuna görə, onun zahiri təsvirində batini rəmzi mənə qatları axtarmaq bir ənənə şəklində davam etmişdir. Bir sıra ariflər, o sıradan, Əhməd Qəzali (v. 520/1126), Eynülqüzzat Həmədani (492/1098-525/1131), Fəxrəddin İraqi (v. 688/1289), Ovħəddin Kirmani (v. 635/1237) məcazi gözəlliyi həqiqət üçün körpü bilmişlər. Onların nəzərində zahiri camal batini camala yetişmək üçün yol və vasitədir. Hürufilikdə camalpərəstlik həmin düşüncə tərzinin davamıdır. Burada üz həqiqətlərin təsvir və əks olunduğu bir səhifə dəyərincədir. Ancaq həqiqi ariflər camalpərəstliyi məqbul saymamışlar. Bundan başqa, məşhur sufi şairi Şah Qasım Ənvarı (757/1356-837/1433) hürufiliyə meyl göstərməkdə təqsirləndirmişlər ki, bu ittiham əsassızdır. İnsanın zahiri təsviri ilə bağlı rəmlər Şeyx Mahmud Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» məsnəvisində açıqlanmışdır.

Təsəvvüfdə insan təsviri ilə bağlı rəmzi deyimlər geniş işlənir və hətta təriqətə qoşulmayan ədiblər bədii özünüifadə üslubu kimi həmin rəmlərdən faydalanırlar. Üz-saç qarşılaşması ən çox işlənən bədii təsvir vasitələri sırasındandır.

Üz – qəlbin aynası və mahiyyətidir, saf və aydın olduğuna görə haqqın camal və lütf sifətinin təcəlli məskəni sayılır. Üz vəhdət rəmzidir. Saç isə qıvrım və qara rəngdə olub üzü – yəni vəhdəti örtür, onu pərdələyir. Saç dağınıq olmaqla maddi gerçəkliyin çeşidli təzahürlərini ifadə edir. Bu isə vəhdət müqabilində kəsrət rəmzidir. Saçın qıvrımı vəhdət yoluna çıxan aşiq üçün sınaq və tələ kimidir. Üz – iman, saç isə küfrün təmsilçisidir. Bu rəmlər hürufiliklə bağlı deyil:

Nəsimi:

*Rüxü zülfün bəyazilə səvadı,
Biri küfrü biri iman deyilmi?*

Xətai:

*Məscidə varmaq nə hacət, dedim, ey zahid mana,
Ruy ilə zülfün onun küfr ilə imandır mana.*

Füzuli:

Küfri-zülfün salalı rəxnələr imanımıza.

Nəsimi üzü «surəti-rəhman» bilir:

*«Üzünü surəti-rəhman oxurlar».
«Üzündə surəti-rəhmanı gördüm».*

Xətai:

*Kainati surəti-rəhmanə təfsir etməyə,
Ruhi-qüdsi surəti-rəhminə gəlmişlərdənüz.*

Qurana görə haqqın vəchindən (substansiyasından) başqa nə varsa həlak olacaq (*əl-Qəsəs: 88*).

Nəsimi:

*Əvvəlü axirdə üzündür, üzün,
Surəti-Allah ilə rəhmansınız.*

Üz bütün həqiqətlərin yazılmış olduğu müşəf – Quran ilə müqayisə edilir:

Nəsimi:

*Möcüzat əhli ki, yazısı ilə surətinə
Lövhi-məhfuz ilə Qur'an dedilər, gerçəkmiş.*

Xətai:

*Ta camalın müşəfin gördüm, aya nuri-ilah,
Zikri-eşqin dildə daim virdi-Qurandır mana.*

*Həqq bilir kim, rüxlərin şənində olmuşdur nazil,
Ayəti-müşəf ki, övraqi-kitab üstündədir.*

Füzuli:

*Müşəf demək xətalır ol səhifeyi-cəmalə,
Bu bir kitab sözüdür, fəhm edən əhli-halə.*

*Nə bilər oxumayan müşəfi-hüsnün şərhin,
Yerə göydən nə üçün endiyini Quranın.*

Quran həqiqətlərin yığcam şəkildə yazıldığı və əks olunduğu bir səhifədir. İnsan da öz mahiyyəti ilə Haqqın yaratdığı hər iki aləmi özündə cəmləşdirən yığcam bir nüsxə, Haqqı yetərincə tanıyan və təmsil edən kamil varlıq nümunəsidir. Dünyada olan bütün varlıq nümunələri və gözəlliklər Haqqın ayət və nişanələridir. Onun ən gözəl biçimdə (əhsənüt-təqvim) yaratdığı, ona öz ruhundan damızdırdığı, qəlbini özü üçün ayna etdiyi mükəmməl varlıq insandır. Haqqın bütün gözəlliklərinin şərhini bəsirət gözü ilə oxuyub anlamayan, əlbəttə, Quranın nə üçün endiyini bilməz.

Hürufilərin, özəlliklə də İmadəddin Nəsiminin bir örnək kimi sığındığı obrazlardan biri Hüseyin Mənsur Həllacdır. Bu böyük arif və haqq aşiqi öz ifratçı deyimlərinə, daha doğrusu, «ənəl-həqq» kəlməsinə görə dara çəkilib. Mənsur təsəvvüfün ilk qurbanı olmuş, öz düşüncə tərzinə görə ona yaxın olan Eynülqüzzat Həmədəni də eyni tale ilə üzləşmişdir. Mənsurun təliminə görə, insan nəfsini paklaşdırmaqla öz zahiri cismani varlığını Haqqın vücudunda fəna edir. Bu mərtəbədə onda

Haqqdan savayı heç nə qalmır, o bütün vücudu ilə Haqqın məzhərinə çevrilir. Mənsurun «ənəl-həqq» kəlməsi – «mən yoxam, məndə olan haqqdır» mənası daşıyır. Lakin onun rəqibləri onu üluhiyyət – yəni Allahlıq iddiasında ittiham etdilər. Ancaq böyük filosof və ariflər, Rumi və Xacə Nəsirəddin Tusi kimi şəxsiyyətlər ona bəraət qazandırdılar. Qeyd edək ki, arifanə məstlik halında deyilən vəcd dolu sözlər şəth adlanır. Nəsimi həmin şəth tipli sözlərini böyük şövqlə söyləmişdir:

*Sirri-ənəl-həqq söylərəm,
aləmdə pünhan gəlmişəm,
Həm həqq derəm, həqq məndədir,
həm xətimi-insan gəlmişəm.
Həm ayəti-rəhman mənəm,
həm rəhməti rəhman mənəm,
Həm vəhyi-mütləq söylərəm,
həm nuri-yəzdan gəlmişəm.*

* * *

*Mən mülki-cəhan, cəhan mənəm, mən.
Mən həqqə məkan, məkan mənəm, mən.*

*Mən surəti-mə'nidə həqqəm, həqq,
Mən həqqi-əyan, əyan mənəm, mən.*

*Mən zatü sifati-«kün fəkan»əm,
Mən ruh ilə can, can mənəm, mən.*

* * *

*Fənayi-mütləq olmuşam, həqq iləyəm, həqq olmuşam,
Kim ki, həqqi dilər budur çarəsi, üstə çarəsi.*

Önəmli məqamlar

Hürufiliyin mahiyyəti və rəmzlərini araşdırarkən bir sıra önəmli məqamlar diqqəti cəlb edir:

1. Hürufilik hərflərin rəmzi mənaları və gizli məfhumları barədə mülahizələrini Quran, hədis və başqa ilkin İslam qaynaqlarından alaraq öz məsləyinə uzlaşdırmışdır;

2. Bu firqə «Əxvanüs-səfa», ismailiyyə və ifratcıl şiə qollarından faydalanmış, Fəzlullahı peyğəmbər kimi təqdim etmişdir;

3. Bu firqədə yəhudilik, neoplatonizm və isəvilik təliminin təsiri vardır;

4. Hürufilik öz fəlsəfəsində Hüseyn mənsur Həllac və İbn Ərəbinin təlimindən yararlanmış, lakin onların bəzişlərini öz ruhuna uyğun yozmuşdur;

5. Bu firqə başqa təsəvvüf qolları kimi həm rəsmi dini qurumlarla müxalifətdə olmuş, həm də öz siyasi-ictimai mövqeyi ilə etiraza səbəb olmuşdur. Monqol və teymurilər dövrü xarici istilaya qarşı müqavimət gücü kimi çıxış etmişdir.

6. Hürufiliyə və o cümlədən Nəsimiyə vurulan ittihamların kökündə həm dini ixtilaf, həm də ideoloji rəqabət və müxalifətçilik dayanır;

7. Ədəbiyyatda işlənən zahiri insan təsviri ilə bağlı rəmzləri birbaşa hürufiliklə əlaqələndirmək düzgün deyil. Bunların çoxu irfanla bağlı ümumi bədii təxəyyül lövhələridir. Hətta Nəsiminin şeirlərində birbaşa hürufilikdən doğmayan ümumi bədii tablolar yetərincədir.

Əslində hürüfilik də, nöqtəvilik də, bəhailik də guya İslama söykənirdilər

Hamlet İSAXANLI:

–Çox sağ olun, Nəsim müəllim!

Mövzu çox genişdir, ona aid bütün sahələri məruzədə əhatə etmək çətindir. Amma müzakirə məhz deyilməmiş və ya mübahisəli tərəfləri ortaya çıxarmaq üçündür. Mən hürüfilik və onun banisi haqqında bir neçə kəlmə demək istəyirəm.

Sovet dövründə orta əsrlərdəki hər hansı siyasi və ya ədəbi cərəyanlardan danışanda, adətən onu ya bir xalq hərəkatı ilə əlaqələndirir, yaxud da xarici istilacılarla qarşı etiraz kimi təqdim edirdilər. Amma məlumdur ki, Fəzlullah (elmdə onu daha çox Astrabadi, Azərbaycanda isə Nəimi ləqəbi ilə tanıyırlar) qeyri-adi dərəcədə iddialı adam olub. Əslində, o, peyğəmbərlik yox, az qala Allahlıq və ya ən azı Allaha peyğəmbərdən daha yaxın olan fəvqəladə şəxs hesab edilmək iddiasında olub. “Cavidannamə”də deyir ki, “Məhəmməd peyğəmbər sonuncu peyğəmbərdir, peyğəmbərlərin möhürüdür. Amma mən peyğəmbər deyiləm”. Qədim dinlərdə və mifologiyalarda Allah (və ya allahlar) insan və müxtəlif heyvanlar və s. cildində zübur edə bilər (buna “hülul” deyilir). İslam bu fikri qəbul eləmir. Fəzlullah isə deyirdi ki, mən o insanam ki, məndə Allah görünür. “Peyğəmbərlər öyrənib anlayıb iman sahibi oldular, mən isə daxildən qopan kəşf ilə əyan oldum, seçildim”. Yəni o, özünü peyğəmbərlikdən yuxarı sayırdı.

Məlumdur ki, Fəzlullah başlanğıcda Xarəzmdə yaşayıb, sonra İsfahana gəlib və 40 yaşında Təbrizdə olanda elan edib ki, “mənə vəhy gəldi ki, hərflərdə gizli və dərin mənalar var”. Sonra o, bu mənaları açmağa girişərək yeni dini hərəkatın bina-sını qoydu, hürufiliyi təbliğə başladı. Buna qədər isə onun ən əsas işi yuxu yozmaq olub. Deyirdi ki, yuxuda mənə ilahi qüvvə verilir, açılmamış sirlər açılır. O, yuxularından birini danışa-

raq deyir: “Gördüm ki, göydəki ən parlaq ulduzdan bir şüa gəlib mənim sağ gözümə düşdü və mənim gözüüm həmin şüa ilə o ulduzu sordu. Mən ilahi gücü götürdüm və mənə dedilər ki, sən artıq quş dilini də bilirsən, elan eləməlisən ki, yeni dövr, yəni İslamın yeniləşməsi dövrü sənənlə başlanır”. Fəzlullahın çoxsaylı ardıcılıarı, müridləri əmələ gəldi.

Hürufilik də, ondan sonra gələn nöqtəvilik də, bəhailik də başlanğıcda guya İslama söykənirdilər. Əslində isə onlar ortodoksal İslamdan, Qurandan xeyli kənara çıxırdılar. Buna görə də, təqib olunurdular. Məncə, hürufilikdə, xalq hərəkəti olmaqdan çox, iddia, güc yığmaq, hakimiyyət uğrunda mübarizə, siyasət var idi. Bu, demək olar ki, bütün dini-mistik cərəyanlara xasdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Pifaqorun özü də böyük siyasətlə məşğul olub. O, İtaliyanın cənubunda müridlərini yığaraq o qəddər gücləndi ki, bu bölgə onun təsiri altına keçdi. Artıq camaat yerli hakimiyyətə yox, Pifaqora tabe olurdu. Ona görə də onu ordu vasitəsilə qovdular və o, şimala getdi.

İkincisi, onu demək istəyirəm ki, hürufilərin ilkin mənbəsi, bildiyimiz kimi, “Cavidannamə”dir. Tədqiqatçılar Fəzlullahın 4 əsəri olduğunu göstərirlər: “Cavidannamə”, “Məhəbbətnamə”, “Ərşnamə” və “Vəsiyyətnamə.” (Mütəxəssislərin fikrinə, o, sonuncunu 1394-cü ildə – öldürüldükdən əvvəl həbsxanada yazıb).

Fəzlullah özü tərəfindən sistemli nəzəriyyə qurulmayıb, onunku (“Cavidannamə”) daha çox hərf, söz oyunudur. Hürufilik nəzəriyyəsini quran isə Fəzlullahın birinci xəlifəsi sayılan Əli əl-Əla olub.

Fəzlullahın özü çox səyahət etməyib, Xarəzm və İranda, ömrünün sonunda isə Şirvanda yaşayıb. Tədqiqatların çoxu göstərir ki, Miranşah Teymurləngin tapşırığı ilə Fəzlullahı həbs və sonunda edam etdirib. Fəzlullahın Miranşaha nifrət edən ardıcılıarı Miranşah sözünün əvəzinə “Maranşah” (İlanların şahı) deyiblər.

Deyilənə görə, Fəzlullah Teymurləngə məktub göndərmiş ki, sən gəl hürufiliyi qəbul elə. Toxtamışın qızına isə elçi göndərmiş ki, əgər qızını mənə versən, sən də şöhrətlənərsən, mən də. Fəzlullahdan sonra Əli əl-Əla Qaraqoyunlulara yaxınlaşmış. Qara Yusifin (o, Miranşahı məğlub etmişdi) yanına gedib ki, bizim gözəl hərəkətimizi – hürufiliyi öz himayənə götür. Sonra isə Osmanlıya gedib. Bu dövrdə Bektaşilər içində hürufilik ideyaları yayılıb. Sonradan hürufilərin ən azı bir qismi bektəşilərə qarışıb. 1419-cu ildə Əli əl-Əla da öldürüldü. Məlumdur ki, Mehmet Fateh hürufiliyə meyl göstərmiş. Amma onun sarayında olanlar hürufiliyi yaxşı başa düşəndən sonra ora gələn hürufilərin hamısını asdırıblar.

Əli əl-Əlanın da 6 əsərini qeyd edirlər. Bunlardan ikisi nəsrə yazılıb və hürufiliyin əsasları haqqındadır, dördü isə poetik əsərdir.

Burada hürufiliyin təsirlərindən də söhbət açıldı. Nəsim müəllim çox yaxşı qeyd eləmiş ki, onlar bektəşiliyə yaxınlaşmışlar, müəyyən dərəcədə Bektaşilərə öz ideyalarını veriblər. Mən istərdim ki, nöqtəviliyi də yada salaq. Hürufiliyin içindən çıxan (Fəzlullahın tələbəsi Gilanlı Mahmud tərəfindən əsas qoyulan) nöqtəvilik hürufiliyin özündən daha geniş yayıldı. Nöqtəviliyin tərəfdarları Hindistanda böyük Əkbərin sarayına gediblər, onun “ilahi dini”ni yaratmağa kömək ediblər. Şah Abbas Qəzvinə nöqtəviləri həbs və qətl etdirdi. M.F.Axundzadənin “Aldanmış Kəvakib” əsərinin süjeti gerçək tarixi hadisələrdən götürülüb. Saray münəccimi Cəlaləddin Yəzdi “Şah 25-28 iyul 1594-cü ildə öldürüləcək” deyər fikir söyləyib. Buna əlac olaraq həbsdə olan nöqtəvi dərviş Yusifi Tərkiş-duz taxta çıxarılmış, təhlükəli günlər sovuşandan sonra kef çəkdiyi saraydan birbaşa edama aparılmışdır. Sonrakı dövrdə hürufilik özünü haralarda və nələrdə göstərdi? – bu barədə də müzakirə açsaq çox yaxşı olardı.

Hürufilik sufiliyin bir qoludur

Camal MUSTAFAYEV:

– Nəsib müəllim, çox sağ olun ki, gəlib bizim məclisimizdə çıxış etdiniz. Çoxlarımızı düşündürən maraqlı bir mövzuya toxundunuz. Ancaq açıq deyim, mövzu o qədər genişdir ki, onun mahiyyətinə varmaq iddiasında olmaq çətindir. Bir müəllifin sözünü xatırlatmaq istəyirəm. O, deyir: Sufiliyin mənasını açmaq iddiasında olan alim, görünür ki, özünün qüvvəsini artırılması ilə qiymətləndirir. Yəni bu, müsəlman dünyasından, İslam dünyasından keçən elə bir ümmandır ki, onun əhatəsinə ehtiva etməyə çalışmaq çox çətindir.

Hürufiliyə gəldikdə, bu, sufiliyin bir qoludur. Ancaq maraqlıdır, Nəsimi hürufiliyin çox görkəmli nümayəndəsi olsa da, onun şeirləri başdan-başa sufiliyin əleyhinədir. Hətta bəzən sufilər çox kəskin tənqid edib, onlara iradlar tutub. Çünki hürufilər ümumiyyətlə, Allah, kainat və insanı birlikdə götürürlər. Hürufilər, xüsusən də Nəsimi tək insanın sifətində Allahın tə-

cəssümünü ifadə etmək istəyirlər. Hətta dəfələrlə təkrar edir ki, insanın gözəlliyində Quranın özü təcəssüm edir. Bəs bunun qaynağı haradandır? Hamlet müəllim Misirin qədim yunanlar üçün, ümumiyyətlə, dünya elmi üçün qaynaq olmasını çox gözəl qeyd elədi.

Platonun “Fedon” adlı bir əsəri var, – o, əsərlərini dialoq şəklində yazırdı, burada o, vəhdətlə kəsirət arasında, yəni birliklə (vahid) çoxluq arasında əlaqəni kəşf etmək iddiasında olub. O deyirdi ki, adamları necə inandıraq ki, bu qədər sonsuz müxtəliflikdə bir vəhdət var. İstər idealizm olsun, istər materializm, istər də din olsun – hər hansı bir cərəyanda axtarış həmişə vəhdət axtarışıdır. Bu vəhdəti necə tapaq, necə ifadə eləyək? – çoxluq və birlik, yəni vahid.

Bilirsiniz ki, yunan filosofları həmişə fikir mübadiləsi aparıblar. Elə “dialoq” da ordan gəlir. O deyir ki, hərflərin düzülüşündə, onların ölçüsündə kainatın özünün mərtəbəsi var. Biz hərfləri kainata tətbiq eləyə bilərik. Necə ki, Pifaqor rəqəmlərlə kainatı izah eləyirdi, başqa bir alim də kainatın mərtəbəsi-ni hərflərin düzülüşündə görürdü.

Nəsib müəllimin də qeyd elədiyi kimi, Şərqdə bunun banisi, Fəzlullah Nəimi Astrabadidir. Onunla bağlı mənim məlumatım tamam başqa cürdür, sizinkindən fərqlənir. Fəzlullah çox universal bir alim olub. Xüsusən astronomiya sahəsində dövrünün görkəmli bir alimi kimi tanınıb. Amma o, Teymurləng istilasından sonra müxalifətə keçdiyindən Türkiyədə Sultan Murad birincinin vaxtında edam olunub. Söhbət ondan gedir ki, Sultan Muradın vaxtında Cənubi Azərbaycandan Fəzlullahın tərəfdarları Türkiyəyə keçdilər. Çünki təqib olunurdular, teymurilərə qarşı ciddi çəkildə müxalifətdə idilər. Fəzlullah ora gedəndə Sultan Murad əvvəlcə ona bir mədrəsə verdi və mədrəsəyə rəhbərlik etdi. Amma Sultan Muradın çox böyük etimad göstərməsinə baxmayaraq onlar onun əleyhinə işləməyə başladılar, hakimiyyət davası döydülər. Bunun motivləri elə Nəsiminin özündə də var. Buna görə də Fəzlullahı odda yandırdılar. Onun dövrün-

də Yan Qusu da yandırdılar. Yəni o zaman etiqada qarşı çıxan hər kəsi cəzalandırırdılar.

Nəsimidə çox vaxt onu başa düşməklə bağlı qeyri-elmi bir şərhə rastlaşırıq. O, belə deyir:

***Kimsə Nəsimi sözün kəşf edə bilməz,
Bu quş dilidir, Süleyman bilir ancaq.***

Digər şeirində isə deyir:

...Bu hüt-hüt dilidir, bunu Süleyman dəxi bilməz.

Deyirlər ki, Nəsimi dünyanı Allahın kölgəsi hesab edirdi. Deyəsən, Nəsimi müəllim belə dedi. Mən bununla barışmıram. Nəsimi çox dünyəvi, dünyanın bütün nemətlərinə vurğun bir şair olub. Elə ona görə də, insan gözəlliyini bu qədər ilahiləşdirib. Allahı insanla, insanı Allahla qovuşdurub. Bu qovuşmada bir vəhdət idealına qovuşmağa çalışıb. Quranda da belədir: kim ruhunu dərk edirsə, Allahını dərk edir. Bu o deməkdir ki, dünya, insan Allah ruhunun ehtiva etdiyi bir varlıqdır. Nəsimi deyir:

***Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam,
Gövhəri laməkan mənəm, kövni-məkana sığmazam.***

Zamana, məkana sığışmayan bir varlıq, qüvvə var ki, o da Allahdır. Allahı vəhdət qəbul eləyən sufilər axirətə inanmırdılar. İki dünya söhbəti gedəndə Yerlə göy, zahirlə batin nəzərdə tutulurdu, axirətdən söhbət getmirdi. İnsanın zahiri dünyası onun batini dünyasının daşıyıcısıdır.

Yaxud:

***Mənsur “ənəlhəq” söylədi,
Həqdir sözü, Həqq söylədi.***

Burada üç “həqq” var: “Mənsur “Ənəlhəq” söylədi” – dedi: “Mən Allaham”. “Həqdir sözü” – tamamilə doğru bir sözü, “Həqq söylədi” – Allahın özü söylədi. Nəsimi başqa bir yerdə də deyir ki, “Nəsimi, bunu sən deməyibsən, bunu Həqq deyib”. Yəni insanın içərisində ruh dilə gəlir. Ruh kamilləşəndə onun diliylə Allah danışır. Ona görə də, deyirlər ki, insanın öz ruhunu duymağı, öz ruhunu dərk eləməsi Rəbbini, dərk eləməsidir, Allahını dərk eləməsidir.

Mahiyyət odur ki, insan ilahi varlığı özü ilə bərabər ucaltmaqla, doğrudan da, dünyanın əşrəfi olduğunu dərk eləyir. İnsan dünyanın əşrəfi olduğunu yalnız onunla təsdiqləyir ki, o, yalnız ruhuyla yaradır, ruhuyla düşünür, ruhuyla Allaha qovuşur. Dini kitablarda da deyilir ki, Allah insanı özünə bənzər yaradıb, insan ruhun daşıyıcısıdır. Yəni insan bütün varlıqlar içində yeganə varlıqdır ki, ruhun daşıyıcısıdır. Onu özgə heç bir şeylə yaratmaq mümkün deyil. İnsanın Allaha bənzəməyi onun ruhi varlığındadır. Cismani varlıqla Allaha bənzəmək mümkün deyil.

Nəsiminin taleyinə gəldikdə demək lazımdır ki, o da Mənsur Həllac kimi edam olunub, dar ağacından asılıb.

Son dövrdə Avropada sufilerdən çox yazırlar. Hətta Avropada sufiliyi qəbul edənlər də var. Bizdə isə sufiliyi mövhumat səviyyəsinə endirənlər var. Mövhumat başqa şeydir, din, etiqad isə tamam başqa şeydir. Nəsiminin, Nəiminin ideali vicdanı Allah səviyyəsinə qaldırmaq, vicdanı paklaşdırmaq idi. İnsanın öz vicdanına etiqadı, öz vicdanına inamı elə Allaha inamla bərabərdir.

Hamlet İSAXANLI:

–Çox sağ olun, Camal müəllim.

“İslam ensiklopediyası”nda belə bir fikir var: “Hürufizmi bəzən sufizmin qolu hesab edirlər, çox zaman da onu pan-teizmlə eyniləşdirirlər. Bu belə deyil”.

Burada söhbət birinci növbədə Fəzlullahdan və Nəsimidən, onların dünyagörüşündən gədir. Nəsimini Fəzlullahın yalnız şa-

girdi, davamçısı kimi qiymətləndirmək mənə məsələyə çox mexaniki yanaşma olardı. Onların müəyyən görüşlərində də, baxışlarında da fərqlər ola bilər və fərqlər var. Çünki, hər nə qədər olur-olsun, Fəzlullahın yazı və hərəkətlərində özünün şəxsi iddiaları üzə çıxırdı. Yəni siyasi və dini iddiaları var idi və əsərlərində də, həyatında da, haqqında yazılanlarda da bunlara yer verilib. Sonralar onun ardıcılıarı və şagirdləri – xüsusilə Nəsimi və digər şairlər əslində hürufiliyi ideallaşdıraraq onu gözəlliyə, insan qəlbinin böyüklüyünə, insanın Allahla yaxınlığına gətirdilər. Bu, sonrakı ideallaşdırma dövrü idi. Nəsiminin idealları ilə Fəzlullahın idealları tamamilə eyni deyildi. Ona görə də, sizin Nəsimiyə aid dediyiniz gözəl fikirlərin, gətirdiyiniz misalların heç də hamısı, mümkündür ki, Fəzlullahda olanlar deyil.

Bu sözlərlə mən sadəcə müzakirə üçün ortaya fikir atıram.

Camal MUSTAFAYEV:

–Mənim məqsədim bu idi ki, hərflərin arxasında ilahi idealı, Allah idealını görə. Yəni bu ideal əlbəttə hər hansı fərdin, bütün varlıqların fəvqündə dayanır. Hərflərin arxasında Allah idealına yaxınlaşmağın və bu idealı özündə təcəssüm etdirməyin yolları dayanır. İkincisi, əlbəttə ki, hər hansı cərəyanın yaradıcısı və tərəfdarları olur. Bu tərəfdarların heç də hamısı onun şagirdləri deyillər. Bu tərəfdarın öz fikri, öz nəzəriyyəsi ola bilər. Nəsiminin öz nəzəriyyəsi var idi. doğrudur, hürufilik ona təsir eləmişdi, bunu heç kəs inkar edə bilməz. Amma Nəsimidə sufiliyin iki cərəyanı birləşmişdi.

Birincisi, deyirlər ki, panteizm yoxdur, amma orada panteizm var. Manixeizm də var. Əvvəla, belə başa düşmək lazımdır ki, manixeizm idealını sona qədər davam etdirmək, onu mütləq bir nəzəriyyə kimi qəbul etmək artıq panteizmə gətirib çıxarır.

Mənim burada dediklərim tam qaynaqlara əsaslanır.

Şahin MUSTAFAYEV:

–Camal müəllim Nəiminin Osmanlıda edam edilməsi ilə bağlı çox maraqlı məlumat verdi. Bununla bağlı mənbəni göstərsə, yaxşı olardı.

Camal MUSTAFAYEV:

– Deyim ki, mən Nəsimini ötən əsrin 60-cı illərinin sonundan tədqiq etməyə başlamışam. Faktı, elmi qaynaqlara söykənmədən heç nə demirəm. Mən özüm bu barədə məqalə yazaram.

Solmaz RÜSTƏMOVA-TOHİDİ:

– *Hürufilikdə Allahın insaniləşdirilməsinə İsa peyğəmbərin, xristianlığın təsiri olubmu?*

Nəsib GÖYÜŞOV:

–*Mən bu barədə qısa şəkildə dedim. Fəzlullahın özünün əsərlərində var ki, həm yəhudilərə, həm də xristianlara görə İsa Məsih zühur eləməlidir. O baş tutmadı, mən zühur elədim.*

Zühur eləmək ideyası İslamda da var. Məsələn, Mehdinin zühuru. Bunun da təsiri olub. Yəni o deyirdi ki, Məsih zühur etmədi, onun yerinə mən zühur elədim. Deməli, hər halda bu ideyalardan məlumathı olub.

Hamlet İSAXANLI:

–Ümumiyyətlə, müxtəlif dinlər bir-birindən o qədər faydalanıblar ki, bunu tam anlamaq və izləmək mümkün olmur. Güman var ki, Pifaqor öz dini-əxlaq məktəbini yaradanda “Üç qüdrət” deyilən Hindistan mənşəli fikirdən qidalanıb: Brahma, Vişnu və Şiva. Onların biri yaradır, biri qoruyur və biri dağıdır.

Hesab olunur ki, bu üçbaşlı, üçqanadlı ideya xristianlığın yaranmasında da rol oynayıb.

Hadisələr coğrafi baxımdan bir-birinə sıx bağlı olan ərazilərdə – Hindistan, Babilistan, Yunanıstan və Misirdə cərəyan etdiyindən insanlar gedib ideyanı mənimsəyib, götürüb gətirirdilər. Bu yerlərdə yaranan ideyaların bir-birinə təsir şübhəsizdir. Elə Fəzlullah da Quranla yanaşı Tövrat, İncil, Psalmları yaxşı bilib, “Cavidannamə”də onlardan iqtibaslar edib.

Şahin MUSTAFAYEV:

– *Mənim Nəsim müəllimə bir sualım var: Hürufiliyin şəiqliklə əlaqəsi varmı?*

Nəsim GÖYÜŞOV:

– İslamda bir peyğəmbərlik var – nübüvət, bir də vilayət. Peyğəmbərlərin missiyası Allahın xəbərlərini çatdırmaqdır. Rəsul, risalət isə qanun və kitab gətirən peyğəmbərlərə deyilir. Məhəmməd Peyğəmbər də onlardan biridir. Vilayət ideyasına görə, kimsə peyğəmbərdən sonra o dəyərləri çatdırmalı, onları təfsir etməlidir. Belə bir fikir var ki, peyğəmbər aşkar elmdir, amma vilayət gizli elmdir.

Nəiminin özünün kitabında var ki, sonuncu peyğəmbər Məhəmməd (s.ə.v.) açıq şəkildə zühur eləmişdi. Burada Mehdi-nin zühuru məsələsi də qoyulur və deyilir ki, Mehdi zühur eləməliydi, amma o, zühur eləmədi, onun yerinə mən zühur elədim. İstər Nəiminin, istərsə də Əli əl-Əlanın əsərlərində on iki imam məsələsi on iki bürəcə uyğun şəkildə qoyulur. Hətta bu əlaqələndirilir ki, xristianlıqda İsanın on iki apostolu var, bunların üstünə İsa və Məryəmi gələndə on dörd edir. On iki imam və Məhəmmədlə (s.ə.v.) Fatimə də on dörd edir. Yəni bunlar göstərir ki, bu təlimlərin təsiri olub.

***

“Elm və sənət” məclisi maraqlı elmi mübahisələr və qarşılıqlı fikir mübadiləsi şəraitində davam etdi. Tədbirdə digər mütəxəssislər də mövzu ilə əlaqədar öz düşüncələrini söylədilər.

Məclisi professor Hamlet İsaخانlı yekunlaşdırdı.

13
Mart
2007

**ELM VƏ SƏNƏT
MƏCLİSİ**

**SOVET-AMERİKA
QARŞDURMASI:
AZƏRBAYCAN BÖHRANİ
VƏ SOYUQ MÜHARİBƏ**

SAAT:
16:00

Xəzər
Universiteti
Bakı, Səfiyyəli küç.122

**SƏKKİZİNCİ
MƏCLİS**

2007-ci il martın 13-də Xəzər Universitetində fəaliyyət göstərən “Elm və sənət məclisi”nin 8-ci toplantısı oldu. “Sovet–Amerika qarşdurması: Azərbaycan böhranı və soyuq müharibə” mövzusunun müzakirəsinə həsr olunmuş məclisdə tanınmış tarixçi alimlər, müəllimlər, tələbələr və digər mütəxəssislər iştirak edirdilər.

Məclisi giriş sözü ilə Universitetin rektoru, professor Hamlet İsaخانlı açdı.

Qeyri-müəyyən Azərbaycan məsələsi

Professor Hamlet İSAXANLI:

–Əziz dostlar!

“Elm və sənət məclisi”nin səkkizinci toplantısına xoş gəlmisiniz!

Ola bilər ki, burada – məclisimizdə ilk dəfə iştirak edənlər var. Ona görə də məlumat verim ki, bizim məclis ötən ilin payızında fəaliyyətə başladı, ilk məclislər – görüşlər təşkil olundu. Bu görüşlərdə, elmi seminarlarda müəyyən elm-sənət sahəsi ilə bağlı mütəxəssislər gəlib burada məruzə edirlər. Biz iştirakçılar da həmin məsələlərlə bağlı müzakirələr aparırıq. Məruzələr, müzakirələr bizim “Xəzər Xəbər” jurnalında çap olunur. Üstəlik, hər 10 məclisin materiallarının ayrıca bir kitab şəklində nəşr olunmasını planlaşdırmışıq.

Burada – bugünkü məclisimizdə böyük əksəriyyət mütəxəssislərdir – elm və sənət adamlarıdır, amma tələbələr də var. Ona görə də tələbələrə aydın olması üçün giriş sözümü bir qədər uzatmaq istəyirəm.

Bugünkü məsələ çox sevdiyimiz Azərbaycanla, Azərbaycan xalqı ilə bağlıdır. *Azərbaycan məsələsi* bir az qeyri-müəyyən ifadədir. Çünki siyasi və coğrafi baxımdan iki Azərbaycan var – biri şimaldakı müstəqil Azərbaycan Respublikası, digəri isə İrənin tərkibindəki Azərbaycan. Bu iki ölkənin bugünü, gələcəyi, taleyi haqqında düşüncələrlə bağlı olan məsələyə “Azərbaycan məsələsi” deyirik. Azərbaycan məsələsinin ən qızgın vaxtı, ən çox ortaya çıxdığı bir dövr haqqında Cəmil müəllim - professor Cəmil Həsənli məruzə edəcək.

“Azərbaycan” sözü əsasən İrəndəki Azərbaycanla əlaqədar işlənilib

Amma mən istəyirəm ki, “Şimali Azərbaycan”, “Cənubi Azərbaycan” ifadələrinə aydınlıq gətirək. Çünki bu ifadələrə müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif insanlar arasında müxtəlif münasibətlər olub. Məsələn, burada bir xalis fars əyləşmiş olsa, onun “Cənubi Azərbaycan” ifadəsindən, çox güman ki, xoşu gəlməz. Səbəb aydındır – “Azərbaycan” sözü tarixdə əsasən İrəndəki Azərbaycanla əlaqədar işlənilib. Yəni ərəblər İrəni və Qafqazı tutanda İrənin şimal-qərb hissəsinə Azərbaycan deyirdilər. Şimala – bu taydakı Azərbaycana isə Ər-Ran (Arran) deyirdilər. Ərran (Aran) sözünün, Sara xanım Aşurbəylinin fikrincə, türk dilindən başqa dildə təbii izahı yoxdur. Amma bu tayda – Şimalda get-gedə başqa adlar da işlənməyə başladı: bir hissəyə Şirvan (orta əsrlərdə Şarvan) dedilər. Sonra Qarabağ, Muğan kimi kəlmələr də işləndi. Amma Qafqazda və ya şimalda Azərbaycan sözündən həm xalq, həm dövlət, həm dil adı kimi əsasən 20-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq daha çox istifadə edilməyə başladı. 19-cu əsrdə Şimala münasibətdə Azərbaycan sözü çox az hallarda işlənirdi.

1828-ci ildən – Rusiya-İrən müharibəsindən sonra, yəni azərbaycanlıların bir hissəsi – Qafqazda yaşayanlar rus təbəəsi olduqdan sonra Azərbaycan kəlməsi yavaş-yavaş buradakılara da aid edildi. Mirzə Kazım bəy 1851-ci ildə “Dərbəndnamə” və onun rusçaya tərcüməsi haqqında yazırdı: “*Derbendname*” – *na Aderbidjanskom yazıke*” – “*Dərbəndnamə*” Azərbaycan dilindədir”. Bir başqa yerdə isə Mirzə Kazım bəy: “*Aderbidjanskie tatarı*” – “*Azərbaycan tatarları*” sözünü işlədir. Yəni artıq Azərbaycan adını dilimizə və xalqımıza, o cümlədən Qafqazda yaşayanlara aid etməyə başlamışdılar.

Xiyabani yaratdığı dövlətin adını Azadistan qoymuşdu

Şimalda rəsmi ölkə adı olaraq Azərbaycan sözü 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradılarda istifadə olundu. Yəni coğrafi termin haçalandı və siyasiləşdi. Bu isə İran tərəfdə təəccüb və etiraz doğurdu – özü də İranda tək farslar arasında yox, Azərbaycan türkləri arasında da. Onlar deyirdilər ki, Azərbaycan bu tərəfdir, buranın adıdır, siz niyə bu addan istifadə etmisiniz, ora üçün başqa ad tapa bilmirdinizmi? Azərbaycan sözü ətrafında bu cür mübahisə və incikliklər oldu, bu narahatlığı anlamaq üçün bir anlığa fərz edək ki, İranda Azərbaycan Respublikasına “Şimali İran”, İranın özünə isə “Cənubi İran” desinlər...). Hətta Şeyx Məhəmməd Xiyabani İran Azərbaycanında yaratdığı qısaömürlü dövlətin adını Azadistan qoymuşdu. Nə üçün? Bunu müxtəlif cür izah edənlər var. Əhməd Kəsrəvi deyir ki, sadəcə olaraq Azərbaycan adını şimalda işlətdiklərinə görə, Xiyabani başqa bir ad fikirləşməli oldu və bu ad meydana gəldi. Əks halda yəqin ki, Azərbaycan kəlməsindən istifadə olunacaqdı.

Bu gün “Şimali Azərbaycan”, “Cənubi Azərbaycan” ifadələri işlədirik. Bu ifadələr daha çox II Dünya müharibəsindən sonra istifadə olunmağa başlandı. Cənubi Azərbaycanda baş vermiş hadisələr, ədəbiyyatımızda Cənubi Azərbaycan mövzusunun ortaya çıxması da burada rol oynadı. Artıq “Şimali Azərbaycan”, “Cənubi Azərbaycan” ifadələri coğrafi mənə daşımaqla bərabər xalq arasında da siyasi mənə daşımağa başladı.

İran–Rusiya münasibətləri və Azərbaycan

Bugünkü mövzumuzun əsasını da bu məsələ təşkil edir. Şimaldakı – Qafqazdakı türklər və İran daxilindəki türklər arasındakı fərqlər, oxşarlıqlar, münasibətlər İran və Azərbaycan ta-

rixində və milli psixologiyasında mühüm rol oynayıb. Bu məsələ daim, orta əsrlərdə də İranın daxilində çəkişməyə, narahatlığa səbəb olub.

Şimalda Qafqazın şərqi (indiki Azərbaycan Respublikası ərazisi) ilə tarixi Azərbaycan (Atropatena – indiki İranın şimal-qərb ərazisi) qədimdə bir-birindən etnik və siyasi cəhətdən xeyli fərqli idi. Ərəblər bu yerlərdə öz idarəçiliyini yayanda başlanğıcda yazı işlərini Arranda yunanca, cənubda isə pəhləvi dilində aparırdılar. Qafqaz daim hunların, suvarların (sabirlərin), xəzərlərin və digər türkdilli xalqların şimaldan hücumlarına məruz qalır, burada məskunlaşan türklərin sayı get-gedə artırdı. 7-ci əsrdə Kartlidə (Gürcüstanda) 6 dildə – gürcü, erməni, xəzər, yunan, aysor (assuriya) və yəhudi dillərində danışıldığı qeyd olunub (*Bax: "Kartlis Tsxovreba"*). Qəbələ ətrafı bölgələri Xəzərlərin məskəni adlandırırdılar. Şəmkir–Qazax tərəflərdə də xəzərlər və qıpçaqlar yerləşmişdi. Cənubda, İran Azərbaycanında isə türkləşmə bu dövrdə gözəçarpacaq dərəcədə olmayıb. Lakin 11-ci əsrdə səlcuqların gəlməsi ilə Cənubda türkləşmə daha sürətlə getdi.

Orta əsrlərdə səlcuqlar, xarəzmşahlar, monqollar və səfəvi-osmanlı dövrlərində tarixi-hərbi-iqtisadi şəraitdən asılı olaraq mədəni inkişaf da şimalda və cənubda heş də sinxronluq nümayiş etdirmirdi. Müxtəlif zamanlarda Şirvan, Gəncə, Təbriz, Marağa, Ərdəbil, ... önə çıxırdı.

Tək Rusiya Azərbaycanı və İran Azərbaycanı arasında deyil, İran Azərbaycanını təmsil edən Təbriz və Fars İranını təmsil edən Tehran arasında da narazılıq, şübhəçilik, narahatçılıq mövcud idi.

1799-cu ildə Fətəli şahın oğlu Abbas Mirzə vəliəhd elan edildi, o, Təbrizdə əyləşdi və Azərbaycanın idarəsi ona verildi. Qacar sülaləsinin sonuna kimi bu ənənə davam etdi. Rusiya–İran münasibətləri savaş üzərində köklənmişdi. Əgər Səfəvilər hərdən gürcülərlə vuruşurdularsa, Nadir şah artıq Rusiya ilə, Rusiyanın təsiri altında olan xalqlarla vuruşurdu. Qacarlar za-

manı isə açıq Rusiya-İran müharibələri başlandı (1795-1828). İran Rusiyaya uduzdu. Nəticədə bir tərəfdən Rusiya təbəələri və İran təbəələri olmaqla azərbaycanlılar iki hissəyə ayrıldılar, inkişaf yolları haçalandı. Digər tərəfdən isə İran içində Təbriz-Tehran qarşıdurması gözə çarpmaqda idi.

İran Rusiyanın təsiri altına düşdü. Təbrizdə oturan vəliəhdin hüquqlarını Rusiya təmin edirdi və nə zaman istəsə, vəliəhd hakimiyyətə gətirə bilirdi. Ona görə də Tehran həmişə Təbrizdən ehtiyatlanırdı və Təbriz də bəzən Rusiya kartından istifadə edirdi. Məsələn, 1834-cü ildə vəliəhd Məhəmməd Mirzə Tehrandə ingilisləri, rusları, Azərbaycan türklərini bir araya toplamışdı. O, Rusiya və Britaniya təmsilçilərinin müşayiəti ilə böyük miqdarda Azərbaycan türklərini başına yığaraq Tehrana gəldi, şahlıq taxtına əyləşdi. Tehrandə buna çox etiraz edilmiş, fars-türk soyuqluğu hiss olunmuşdu. Rus-Azərbaycan əlaqəsi Tehranı narahat edirdi.

1848-ci ildə Azərbaycan valisi Bəhmən Mirzə vəzir Hacı Mirzə Ağası ilə yola getmədi, Rusiyada sığınacaq tapdı. Bu, İranı həyəcanlandırırdı. “Rusiya Bəhmən Mirzəni lazım biləndə Azərbaycana gətirə bilər, İran Azərbaycanı Rusiya təsiri altına düşə bilər” ehtimalı Tehranı təbii olaraq şübhələndirirdi. İranda yaradılan rus “Kazak briqadası” faktik olaraq İranda yeganə müasir silahlı qüvvə idi; İran Rusiyanın əlində az qala oynanacağı çevrilmişdi. İranın zəifləməsi, Rusiyanın isə getdikcə güclənməsi Tehranla Təbriz arasındakı şübhələrə, çəkişmələrə, daxili intriqaya səbəb olurdu. Bu da özünü XX əsrdəki bir sıra hadisələrdə göstərdi.

Cəmil müəllim ortaya yeni fikirlər çıxarıb...

XX əsrdə İranda inqilablar baş verdi: Məşrutə inqilabı, Xiyabani hərəkatı, Azərbaycan Demokratik Partiyası – Pişəvəri hərəkatı və nəhayət, İslam inqilabı. Bütün bu inqilablarda azər-

baycanlılar aparıcı rol oynayıblar. Belə ki, əvvəlki 3 inqilab bilavasitə azərbaycanlıların həyata keçirdikləri inqilablardır. Sonuncu İslam inqilabında isə azərbaycanlılar çox fəal olublar. Ümumiyyətlə, Rusiya (Sovet) - İran və Azərbaycan məsələləri İran daxilində həmişə çəkişmələr yaradıb, soyuq münasibətlərə gətirib və azərbaycanlılar həmişə şübhə obyektinə olub. Mən istəyirəm ki, Cəmil müəllimin tədqiqatları haqqında qısaca danışım. Cəmil müəllim əvvəllər daha çox 1918-20-ci illər Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin beynəlxalq əlaqələrinin tədqiqatçısı kimi tanınırdı. Sonra tədqiqat mövzularını genişləndirdi, o cümlədən soyuq müharibə dövrünün orijinal tədqiqatçılarından biri oldu. O, təxminən 10 ildir ki, bu sahədə çox ciddi araşdırmalar aparır.

Bugünkü mövzumuz tək elmi məsələ deyil, bütövlükdə xalqın çox maraqlandığı siyasi, etnik və mədəni məsələdir. Onun haqqında külli miqdarda tədqiqatlar, şərhlər və mülahizələr olub. Pişəverinin rolu, xalqın rolu, Amerikanın və Sovetlərin rolu və s. v. s. məsələlər müxtəlif bucaqlar altında işıqlandırılıb. Şərhlərin çoxu xatirələr, memuarlar şəklində və bəzən də məntiqi mülahizələrin nəticəsidir. Amma faktları, ciddi bir nəzəriyyəni ortaya qoymaq, arxivlərdə işləmək, sanballı tədqiqat aparmaq, müddəaları dəlillərlə sübut etmək baxımından Azərbaycan məsələsi çox çətin və mürəkkəb mövzudur. Cəmil müəllim bu çətin işdə xeyli uğur qazanıb.

Bu haqda apardığı tədqiqatlar Azərbaycanda əvvəlcə ana dilimizdə, sonra rusca, Harvard Universiteti Nəşriyyatında isə ingiliscə nəşr edilmişdir.

Rusiyada isə bu mövzuya maraq çox olduğundan, Cəmil müəllim ortaya yeni, fərqli fikirlər çıxardığından mütəxəssislərin rəyi ilə onun monoqrafiyası Rusiyada da nəşr edilmiş və qısa müddətdə rəğbət qazanmışdır.

Mən sözü Cəmil müəllimə verirəm.

CƏMİL POLADXAN oğlu HƏSƏNLİ

1952-ci ildə anadan olub.

1972-ci ildə Bakı Dövlət Universitəsinin Tarix fakültəsini bitirib.

1992-ci ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə edib.

1993-cü ildən BDU-nun professorudur.

2000-ci ildən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatıdır.

Əsas araşdırmaları Azərbaycan Respublikası beynəlxalq münasibətlər sistemində, Güney Azərbaycan və soyuq müharibənin başlanması, II Dünya müharibəsi dövründə və soyuq müharibənin əvvəllərində Sovet-Türkiyə münasibətləri mövzusundaır.

Əsərləri Azərbaycan, rus, ingilis, türk, alman, fars və polyak dillərində nəşr olunub.

***

**Bu mövzu yalnız tariximiz deyil,
həm də taleyimizdir**

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

–Hörmətli qonaqlar! Xoş gördük hər birinizi!

Xəzər Universitəsi son 15 il ərzində tək-cə bir təhsil müəssisəsi kimi yox, həm də bu çətin dövrdə Azərbaycanda formalaşan mədəniyyət mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir. Həmişə Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, tarixinin ən mühüm məsələləri Xəzər Universitəsində müzakirə olunur. Bu cür müzakirə

rələrdə mən dəfələrlə iştirak etmişəm. Buna görə Xəzər Universitetinin rəhbərliyinə təşəkkürümü bildirirəm.

Mövzu ilə bağlı müəyyən fikir və mülahizələrimi sizinlə bölüşməyə çalışacağam. Bu mövzu yalnız bizim tariximiz deyil, həm də taleyimizdir.

Mən bu sahədə araşdırma apararkən, belə bir nəticəyə gəldim ki, bu mövzunu heç kim özümüz kimi – azərbaycanlılar kimi yaza bilməz. Ən azı ona görə ki, bu bizim taleyimizin elə bir dövrüdür ki, onu hissiz, həyəcansız yazmaq mümkün deyil. Bu sənədlərin arxasından insanların taleyi görünür və bu insanların keçdiyi həyat yolunu izlədikcə onların tarixin hansı mərhələlərində, hansı şəraitdə yaşadıkları haqqında bizdə müəyyən təsəvvürlər yaranır.

Bu mövzu sanki səhnəyə qoyulmuş dramatik bir əsərdir

Burada bizim çox hörmətli, qocaman tarixçilərimiz əyləşib. “Sovet tarixi dövrü” deyilən bir dövr var idi. Orada tarixi əsərlərin içərisində insan taleyi görünmürdü. Bir növ anonim, şəxsiyyətlərsiz bir tarix yazıldığından şəxsiyyətsiz bir tarix əmələ gəlirdi. Tarixi proseslər həmişə tarixi şəxsiyyətlərin müşayiəti ilə baş verir.

Mən təxminən 10 ildir bu mövzunu işləməyə başlamışam. Bu mövzu mənim üçün sanki səhnəyə qoyulmuş dramatik bir əsər idi və bu əsərdə hər kəs öz rolunu oynayırdı. Bu elə bir dövr idi ki, bizim istifadə etdiyimiz arxiv fondlarının bir çoxuna nömrə qoyulmamışdı, fondlaşdırılmamışdı. Yəni bu materialardan ilk istifadə edən biz olmuşuq.

Son nəticədə bu tədqiqat təkcə Azərbaycanın yox, bütövlükdə dünya tarix elminin cazibə mərkəzinə çevrildi, müəyyən marağa səbəb oldu. Şübhəsiz ki, mövzu həssas mövzudur. Bizim münasibətimizlə İrənin münasibətində, qərblilərin münasibətində, rusların münasibətində, amerikalıların münasibətində müəyyən fərqlər var.

Azərbaycan tarixçilərinin kifayət qədər tənqid etdiyi İrənlı bir tarixçi var –Seyid Əhməd Kəsrəvi. Əbəttə, biz onun fikirlərinin bir çoxu ilə razılaşmırıq. Amma onun “Azərbaycanın 18 illiyi” əsərində maraqlı bir fikri var. O yazır: “Bütün müsəlman dünyasının qibləsi Məkkədə olduğu halda, Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşandan sonra Tehran həmişə ehtiyat edirdi ki, Təbriz öz qibləsini Bakıya çevirə bilər”.

Əslində XX əsrdə Cənub–Şimal mövzusuna diqqət yetirəndə Əhməd Kəsrəvinin vaxtilə söylədiyi bu ideya, bu fikir keçilən tarixi yola və əldə olunan nəticələrə münasibətdə özünü müəyyən dərəcədə doğruldur.

Cənubda nə vaxt bir oyanış, milli hərəkət başlayırdısa, hərəkətçilər həmişə şimala üz tuturdular.

Qiymətli mənbələr, nadir sənədlər

Mən mövzunun mənbələri haqqında məlumat vermək istəyirəm. Mövzunun ilk mənbəsi Azərbaycan Milli Hökumətinin sənədləridir. Mənə elə gəlir ki, bu sənədlər son dərəcə nadir sənədlərdir. Bu sənədlər uzun illər nəinki, arxivlərin gizli fondlarında saxlanılır, hətta arxivlərə belə verilmirdi. Az-az sənədlə-

rin saxlanıldığı Mərkəzi Komitənin “osobotdel” (xüsusi şöbə) deyilən şöbəsində mühafizə olunurdu. Bu sənədlər Sovet İttifaqı dağılana qədər orada saxlanılırdı.

Sənədlərlə tanış olanda niyə onların bu qədər gizli saxlanıldığı məlum olur. Birinci mənbə ilk növbədə Bakıda saxlanılan sənədlərdir. Milli Hökumətin, Azərbaycan Demokratik Firqəsinin qurulması, II Dünya müharibəsi və Cənubi Azərbaycanda gedən proseslər, Demokrat Firqəsinin qurulması, onun dini əsasda deyil, milli əsasda yaranması kimi məsələlər bu sənədlərdə öz əksini tapır.

İkinci böyük mənbə Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin və bu respublikadakı siyasət, mədəniyyət, elm xadimlərinin baş verən proseslərdə rolunu və iştirakını təsdiq edən sənədlərdir. Bunlar da tarix üçün son dərəcə nadir sənədlər sayılmalıdır.

Sovet İttifaqı böhtan keçirəndə, dağılma ərafəsində keçmiş tarixə münasibətdə qərribə bir eyforik münasibət var idi. Bizdə çoxları elə bilirdi ki, təkcə onlar xalq qəhrəmanı kimi ortaya çıxıblar. Sanki onlara qədər heç kim bu xalqın taleyi haqqında düşünməyibmiş. Amma bir qədər keçəndən sonra, tarixin qoyub getdiyi sənədlər üzə çıxdıqca məlum oldu ki, bu millətin tarixi, taleyi haqqında düşünən insanlar həmişə olub.

Cənubi Azərbaycanda işləmək üçün böyük bir qrup seçilmişdi. Onların arasında elm, mədəniyyət, partiya adamları var idi. Həmin adamları partiya tapşırığından daha çox millətin gələcəyi, taleyi düşündürürdü. Partiya məsələnin formal tərəfi idi. Həmin adamlar üçün bu, Vətənə, millətin taleyinə münasibət məsələsi idi. Cənubda işləyən bir sıra tanınmış adamlar (böyük bir hissəsi sonradan məşhurlaşdı) çox fədakarlıqla işləyirdilər və həmin dövrə aid əvəzsiz sənədlər qoyub gediblər.

Həmin dövrdə onlar oradan Sovet Azərbaycanının rəhbəri Mir Cəfər Bağırova bir cür, SSRİ Xarici İşlər Komissarlığına başqa cür hesabat göndərirdilər. Hesabatda həmin məsələnin Moskvaya bildirilmədiyi qeyd olunurdu. Bütün bu məsələlərlə tanış olanda Sovet dövləti kimi bir totalitar rejimdə bu cür işlə-

rin görülməsinə heyrət etməyə bilmirsən. Əziz Əliyevin, Mirzə İbrahimovun, Həsən Həsənovun, Rəsul Rzanın, Səməd Vurğunun, Süleyman Rüstəmin və onlardan sonrakı nəslin nümayəndələrindən Ənvər Məmmədخانlının, Qılman Musayevin və başqalarının hesabatlarına baxanda, görürsən ki, orada bir kommunist ideologiyası olsa da, milli məsələyə münasibətin izləri daha qabarıq hiss olunur.

Bu məsələ ilə bağlı Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin Moskva ilə çox maraqlı yazışması var. Hadisələr öz gərginlik nöqtəsinə daxil olduqdan sonra – 1940-cı ildən etibarən Sovet Azərbaycanı rəhbərliyi, xüsusilə Mir Cəfər Bağırovun, Xalq Komissarları Sovetinin sədri Teymur Qarayevin imzaları ilə Moskvaya çoxlu materiallar göndərilmişdi.

Son bir neçə ildə Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivində Stalinin fondunda olan sənədlərin bir hissəsi açıldı. Bu fond “558-ci fond” və ya “Stalinin Xüsusi Fondu” adlanır. Orada Bağırovun Bakıdan Stalinə, Molotova, Beriyaya, Malenkova göndərdiyi məktublarını izləmək olur.

1945-ci ildə Moskvaya hər gün, bəzən gündə iki dəfə məktublar göndərilirdi. Bütün bu məktubların arxasında duran ideya Moskvanı bu işi həyata keçirməyin vacib olduğuna inandırmaqdan ibarət idi. Eyni zamanda Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin proseslərə belə dərin, ürəkdən, bir az da həyəcanla yanaşması Moskvanın münasibətini dəyişdi. Bunu da sənədlərdən izləmək olur.

Köhnə Tarix Arxivi Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinə və Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxivinə bölünüb. Biri 1953-cü ilə qədərki, digəri isə ondan sonrakı dövrü əhatə edir. Bu arxivdə iki il əvvəl açılmış “Molotov Fondu” (“83-cü fond”) və “128-ci fond” da “Stalin fondu” kimi son dərəcə maraqlıdır.

Məlum olduğu kimi, “Komintern” ləğv edildikdən sonra onun yerində Xarici Siyasət Komissiyası yaranmış və 1940-cı illərin sonuna kimi fəaliyyət göstərmişdi. Bu komissiyanın fon-

dunda İranda gedən sol hərəkətlə, oradakı proseslərlə bağlı müstəsna dərəcədə maraqlı məlumatlar toplanmışdır. Məsələn, Demokrat Firqəsinin yarandığı dövrdə Tudə Partiyasının məsələyə münasibəti ilə bağlı, həmin dövrdə – 1945-ci ilin payızında İranda marksist hərəkətin və marksist partiyanın taleyi ilə bağlı Xarici Siyasət Komissiyasına ünvanlanmış məlumatlar var.

Mən məsələni kommunist ideologiyası müstəvisinə çəkmək və ona sırf bu mövqedən yanaşmaq istəmirəm. Sənədlərə diqqət yetirəndə hətta Tudə Partiyasının rəhbərliyindəki şəxslərin də məsələyə münasibətində fərqlər, uyğunsuzluqlar olduğu aşkara çıxır. Bu fərqi görməmək, sadəcə olaraq, mümkün deyil.

Azərbaycan Demokrat Firqəsinin yaranmasına, muxtariyyət ideyasına qarşı əsaslandırılmış formada çıxan Tudə Partiyasının rəhbərlərindən biri Avanesyan idi. Hətta onun xüsusi bir məktubu da var və orada yazır: “Bağırovlə Pişəvərinin məqsədi 5 milyonluq Cənubi Azərbaycanla 3 milyonluq Şimali Azərbaycanı birləşdirib Ukraynanın qarşısına çıxmaqdır. Biz bununla bağlı Sovet rəhbərliyinə vaxtında məlumat verdik”.

Əlbəttə, Cənubi Azərbaycandakı proseslərin baş tutmamasının səbəbi Avanesyan və digərlərin bunu sovetlərə xəbər verməsi deyildi.

Başqa bir mühüm mənbə Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxivindədir. Burada Pişəvərinin 1950-60-cı illərə aid xüsusi qovluğu var. Pişəvəri haqqında Avanesyanın və digərlərinin böhtan xarakterli məktubları çox olduğundan, ona xüsusi bir qovluq ayrılıb. Hələ 1920-ci illərdən etibarən Pişəvəri haqqında nə bilirdilərsə, onların hamısı bu qovluqda toplanıb. Hətta Pişəvərinin ölümündən sonra onun həyat yoldaşının Moskvaya getməsi ilə bağlı dəfələrlə Sovet rəhbərliyinə yazdığı müraciət məktubları da burada saxlanılır.

Ən nəhayət, bizim bu problemi işıqlandırmaq üçün toxunduğumuz mənbə ABŞ-ın mənbələri olmuşdur.

Biz burada ictimai fikri izləsək, qərribə bir dəyişikliyin şahidi olarıq. Hələ müharibənin sonunda İranlılar elə bilirdilər

ki, İranda nə baş verirsə, hamısını İngiltərə törədir. Amma onlar zamanın dəyişkənliyini düz tutmurdular. İctimai fikirdə İranın keçmiş tarixində İngiltərənin rolu son dərəcə böyük olmuşdu. Odur ki, İranlılar qəbul edə bilmirdilər ki, dünyanın taleyinin həllində İngiltərə artıq öncül mövqeyini itirib və bu mövqeyi ABŞ tutub.

Ona görə də ABŞ Dövlət Departamentinin arxivində də çoxlu materiallar var. Son bir neçə ildə Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin arxivləri açılmışdır. Amerikaya son səfərimdə bir neçə gün həmin arxivlərdə işləmək imkanım oldu. Mən deyərdim ki, Mərkəzi Kəşfiyyat Agentliyi (o vaxt belə adlanırdı) bəlkə də gedən prosesləri izləyən ən birinci qurumlardan idi və idarəyə çevrildikdən sonra da bu birinciliyini qoruyub saxlayırdı.

Bu idarə eyni zamanda İranda Tudə Partiyasında gedən prosesləri çox diqqətlə izləyirdi. Bu gün Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin Tudə Partiyası haqqında hazırladığı raportlar açılıb və bunlar son dərəcədə əvəzsiz materiallardır. Nümunə kimi qeyd edirəm ki, Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin iki il bundan əvvəl “qadağanlıq” möhürünü üzərindən götürdüyü Tudə Partiyasının hesabat materiallarında Azərbaycandakı vəziyyət də açıqlanırdı.

Prosesin həlledici mərhələləri

Mövzunun və prosesin həlledici mərhələləri nədən ibarətdir?

İdeya Sovet Azərbaycanı rəhbərlərinin Sovet İttifaqı rəhbərlərini təkidlə inandırmaqları nəticəsində Cənubi Azərbaycan məsələsini Qərbi Ukrayna ilə Qərbi Belorusiya məsələlərinin həlli kimi həll etməkdən ibarət idi. Hətta bəlli bir tarix də var idi: 1941-ci il noyabrın 7-8-nə – Böyük Oktyabr sosialist inqilabına qədər Cənub məsələsi həll edilib qurtarmalı idi. Bunun üçün artıq razılıq da alınmış, işə başlanılmışdı. 1940-cı ildə təxminən 3600-ə qədər mütəxəssis – sovet partiya, xüsusi xidmət, mətbuat orqanlarının işçiləri, müəllimlər, həkimlər hazırlanmışdı. Artıq 1939-cu ildə Ukrayna ilə Belorusiya məsələsi həll

olunmuşdu. Bundan sonra 1940-cı ildə bu proses hazırlanırdı. 1941-ci ilin avqustunda – Sovet İttifaqına alman qoşunları girdəndən təxminən bir həftə sonra hərbi hissələr istisna olmaqla, Sovet Azərbaycanının siyasi işçilərinin ora girməsinə razılıq verildi. Təxminən 1000 nəfərə yaxın hazırlıqlı, vətənpərvər adam İrana göndərildi.

Bununla bağlı Mir Cəfər Bağirovun çıxışı var idi. Bu çıxış Cənubi Azərbaycan problemini dəyərləndirmək baxımından çox qiymətlidir. Çıxışda ziyalılara müraciət olunur ki, həmişə “Vətən! Vətən!” –deyirdiniz, indi Vətənin taleyini həll etmək üçün əlverişli bir məqam yetişib. Vətənə xidmət etməyin zamanıdır. Biz sizi ora ona görə göndəririk ki, bu millətin taleyi ilə bağlı məsələləri həll edəsiniz.

Doğrudan da bu adamlar İranda böyük fədakarlıqla çalışdılar və hətta orada “Vətən yolunda” adlı qəzet buraxmağa başladılar. Bu qəzet türk dilində nəşr edilirdi. Çoxlu nümunələr var ki, hətta qəzet yazıb-oxuya bilməyənlər belə bu qəzeti ciblərində saxlayır və onu qəzet oxuya bilən ziyalılardan birinə verərək oxutdururdular. Qəzətdə yszılanlara qulaq asdıqca bu insanların gözləri yaşarardı. Hətta qəzətdə nə yazılması belə onları o qədər də maraqlandırmırdı, sadəcə bu qəzetin türkcə çıxması insanların milli hissiyyatını toxunub onu oyadırdı.

1920-30-cu illərdə İran totalitarizmi son dərəcə sayğısız bir siyasət yeritmişdi. Onun başlıca hədəfi türk dili və insanların doğma dilinə münasibəti idi. Belə bir şəraitdə türkcə qəzet çıxması Cənub əhalisi üçün çox böyük hadisə idi.

Amma 1941-ci ilin noyabrında prosesi başa çatdırmaq mümkün olmadı. Çünki alman qoşunları artıq Moskvanın 30 km-nə gəlib çatmışdılar. Hətta paytaxtda olan bütün dövlət idarələri Kuybişev şəhərinə köçürülmüşdü. İndi artıq Sovet rəhbərliyinin qayğısı İran Azərbaycanı yox, özünün və paytaxtın müdafiəsi ilə bağlı idi. Ona görə də tədricən buradan çəkilib getməyə başladılar. 1942-ci ilin martında Cənubi Azərbaycana göndərilmiş siyasi işçilər geri qaytarıldı. Bu məsələ müharibədə böyük dönüş yaranana qədər dayandırıldı. 1944-cü ildə yenidən bu məsələyə qayıdıldı. Ümumiyyətlə, bir sıra tarixçilər 1944-cü il qayıdışını neftlə əlaqələndirirlər. Bir sıra tarixçilər isə bu mövqedədirlər: “Azərbaycan məsələsi Sovet rəhbərliyinin əlində neft məsələsinə təsir imkanı kimi istifadə edilirdi. Sovet rəhbərliyi Azərbaycan məsələsini həll etmək istəmirdi. Sadəcə olaraq, bu İrana təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunurdu”.

Bu sahə ilə az-çox məşğul olan tədqiqatçı kimi deməliyəm ki, 1944-45-ci illərdə Sovet rəhbərliyinin İrana münasibətində iki xətt: neft və ərazi məsələsi xətti var idi. Amma biz

nəticəyə diqqət yetirdikdə ortaya belə bir sual çıxır: Niyə Amerika, Almaniya və ya Rusiyada tədqiqatçılar bu qənaətə gəlirlər? Bunun səbəbi var: Cənubi Azərbaycan məsələsində Sovetlər məğlubiyyətə uğradı. Amma böyük müharibədə qələbə çalmış bir dövlət regional münasibətlərdə məğlubiyyəti həzm edə bilmirdi. Ona görə 1946-cı ildə neft məsələsini qabartdılar. Neft konsepsiyasına qarşı neft cəmiyyəti haqqında müqavilənin imzalanmasına nail oldular ki, İrandan məğlub kimi çıxmasınlar. Böyük qələbənin nöqtəsini qoyan bir dövlətin məhəlli münasibətlərdə tamamilə ifşa olunmaq təhlükəsi var idi. Neft məsələsini ortaya atmaqla Sovetlər sanki qələbəyə nail oldu. Halbuki Sovet xüsusi xidmət orqanları 1946-cı ildə də yazırdılar ki, bunun gələcəyi yoxdur, çünki İran istədiyi vaxt bu müqavilədən imtina edə bilər. Bu məlumatlar əlində olmasına baxmayaraq, Sovetlər neft məsələsinə, neft haqqında konsepsiyaya üstünlük verirdi. O, bu müqavilənin fonunda dünya ictimaiyyətinin gözündə qalib kimi görünmək istəyirdi.

Mənə elə gəlir ki, dünya tarixşünaslığında da belə bir meyl yalnız bununla bağlıdır. Qərb ölkələrində hər vaxt bu hərəkatın başının üstündə kommunizmin kölgəsi görünürdü. Əlbəttə, müəyyən dərəcə onlar haqlıdırlar – kommunizmin kölgəsi, yardımı var idi.

Amma gəlin məsələni ayrı müstəviyə keçirək.

Üstündən 50-60 il keçəndən sonra Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiya hadisələrini kim xatırlayır? Yəni bu gün dünya siyasəti, tarixi üçün bu sual yoxdur. Heç kəsin yadına düşmür ki, bunu Sovet İttifaqı, Stalin edib. Cənubdakı hərəkat məğlub olduğuna görə onun səbəblərini axtaranda bu neft konsepsiyası və kommunist ideologiyası üzərində dayanırlar.

Cənubi Azərbaycanın özündə şərait yaranmasaydı, heç bir halda bu hərəkatı başlamaq mümkün deyildi. Analoji hərəkatı eynilə bu ssenari üzrə Sovet İttifaqı Türkiyənin şərq vilayətlərində də başlamaq istəyirdi. Heç nəyə nail olmadı. Çünki mühit, şərait yox idi. Cənubi Azərbaycanda isə şəraitin olması bu hərə-

katın baş tutmasına səbəb oldu. İstər Səttarxan, istərsə də Xiya-bani hərəkatı ilə müqayisədə 21 Azər hərəkatı həm məzmununa, həm mahiyyətinə, həm də milli qayəsinə görə irəli getmiş bir hərəkat idi. Bu hərəkatın məğzində, mahiyyətində milli ideya dayanırdı. Fərqi yoxdur bəlkə də bu milli ideyanın formasında Sovet ideoloji təsisatları müəyyən rol oynamışdı. Amma Sovetin nümayəndəsi kimi ideyanı orada daşıyanlar Həsən Həsənov, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm və başqaları idi. Süleyman Rüstəmin təkcə “Dilimə dəymə” şeirinə 100-ə qədər nəzirə yazılmışdı. Bu şeir düz hədəfə dəymişdi!

Təbriz vəliəhdlərin məqamı olduğu halda, Rza şah diktaturası dövründə İranın onlarca adi şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Məktəbə, dilə, tarixə münasibət məsələsi, tarixin, mədəniyyətin inkar edilməsi əlbəttə ki, ciddi narazılıqlar doğururdu.

Pişəvəri ən nadir şəxsiyyətlərdəndir

Bir neçə kəlmə də liderlər haqqında bəzi mülahizələrimi demək istəyirəm.

Birincisi, bu yüksək auditoriyanın nəzər-diqqətinə çatdırmaq istəyirəm ki, haqqında çox fikirlər söylənmiş, məqalələr, kitablar yazılmış Seyid Cəfər Pişəvəri XX əsrdə Azərbaycanın yetişdirdiyi ən nadir şəxsiyyətlərdəndir. Bu məsələyə bizim bir-mənalı münasibətimiz olmalıdır. Moskvada toplanmış sənədlərdə 1929-cu ildən başlayaraq 1941-ci ilə kimi onun zindanda olduğu, hətta Cəngəli hərəkatını izlədiyi dövrlə bağlı maraqlı məlumatlar var.

Bununla bərabər Pişəvəri Cənubdakı rəhbərlər işərisində Sovetləri ən yaxşı tanıyan şəxs idi. 1946-cı ilin apreliyində Sovet qoşunlarının İrandan çıxmaq təhlükəsi müzakirə edildikdə bunları danışq apardığı adamlara deyirdi.

Bir çox tarixçilər, xüsusilə bir sıra rus tarixçiləri son zamanlar belə bir ideya aşılamağa çalışırdılar ki, Pişəvəri oyuncaq

bir adamdır, Bağırovun əlaltısıdır. Çox qərribə olsa da, bir tarixçi heç bir istinad göstərmədən özünə rəva görərək yazır ki, “Bağırov istədiyi vaxt onu zirzəmiyə salıb döydürürdü”.

Bu cür ifadələr tamamilə yanlışdır. Əvvəla, Bağırovun 1945-ci il dekabrın 31-də Pişəvəriyə çox maraqlı bir məktubu var. Bu məktubda deyilir: “Siz hakimiyyəti almısınız. İndi nə etmək istəyirsiniz: İran daxilində muxtariyyət, yoxsa müstəqil dövlət? Əgər muxtariyyət istəyirsinizsə onu, yox, müstəqil dövlət istəyirsinizsə onu əsaslandırın”.

İki həftə sonra, 1946-cı il yanvarın 15-də Cənubi Azərbaycan rəhbərlərinin – Pişəvəri, Şəbüstəri və başqalarının birlikdə imzaladıqları və Bağırova ünvanladığı müstəsna əhəmiyyətli bir məktub var. Onlar yazırlar: “Biz İran daxilində Azərbaycanın muxtariyyətinin gələcəyinə inanmırıq. İran bu gün bu muxtariyyəti bizə verir. Ancaq sabah mərkəzi Tehran hökuməti gücləndikdən sonra verdiyi muxtariyyəti çox asanlıqla bizim əlimizdən alacaq. Biz başlanğıc üçün öz dövlətimizi müstəqil təsəvvür edirik. Bu müstəqil dövlətin adının Cənubi Azərbaycan Milli Demokratik Hökuməti qoyulmasını təklif edirik”. Hətta nümunələr də gətirərək təklif edirdilər: “Bu, Sovetlərə yaxın olan Monqolustan tipli bir dövlət ola bilər”. Ancaq onlar öz məktublarında bunu birinci mərhələ kimi göstərir və bidirirdilər ki, “bu mərhələni keçdikdən sonra Cənubi Azərbaycan Milli Demokratik Hökumətinin Şimali Azərbaycanla birləşməsinin tərəfdarıyıq. Biz azərbaycanlıların taleyini bu cür təsəvvür edirik, onların taleyini bu formada görürük və başladığımız bu hərəkatın nəticə etibarlı ilə buna gətirib çıxaracağımızı hədəf kimi görürük”.

Həmin məktuba əlavə olunmuş xəritələrdə Azərbaycanın sərhədləri təklif edilir. Xəritədə Azərbaycan Ənzəlidən başlanır, Qəzvin, Həmədan, İraq sərhədlərinə qədər, Türkiyə sərhədlərindən başlayaraq, Naxçıvana qədər göstərilir.

Qəvvam əs-Səltənənin məsələyə münasibəti

İrənin o vaxtkı Baş naziri Qəvvam əs-Səltənə də Azərbaycanca ciddi mübahisələr doğuran şəxsiyyətlərdən biridir. Onun bu məsələyə münasibəti necə idi? Hamı belə hesab edirdi ki, Qəvvam ingilislərin adamı kimi hökumətə gəlib. Bu fikir tamamilə yanlış idi. 1944-cü ilin sentyabrında Kaptaradze başda olmaqla SSRİ-nin neft nümayəndə heyəti Tehrana getmişdi. O dövrdə İran məclisi xaricilərə neft konsepsiyası verməmək haqqında gizli şəkildə qanun qəbul etmişdi. Həmin heyətin tərkibində bu gün də yaşayan SSRİ Neft Sənayesi komissarının müavini Nikolay Baybakov da var idi. Qəvvam gizli şəkildə onunla görüşmüş və ona bildirmişdi ki, İran hökuməti sizi aldadır, o, Sovetlərə neft verməyəcək. Siz 40 günə yaxındır ki, buradasınız. Bundan sonra 40 gün qalsanız da, heç nə dəyişməyəcək. Onlar sizə qəti sözlərini deyər bilmirlər. Çıxış yolu odur ki, siz mənə Baş nazir təyin edin, mən də sizin tələblərinizi yerinə yetirim.

Dünya tarixşünaslığında ingilis adamı kimi təqdim olunan Qəvvam əs-Səltənə 1946-cı ilin yanvarında hakimiyyətə Sovetlərin nümayəndəsi kimi gəldi. Gizli danışıqlarda Qəvvam nə qədər ki, öz siyasətini Moskva siyasəti üzərində qurmuşdu, Azərbaycana muxtariyyət verilməsinin tərəfdarı idi. Baş nazirin müavini Milətvər Siruza demişdi ki, azərbaycanlılar nə istəyirsə verin. Ancaq elə verin ki, mənim əleyhdarlarım bundan mənə qarşı istifadə edə bilməsinlər.

İran tarixşünaslığında çox pafosla deyilən bir fikir var: “Qəvvam Moskvaya getdi, Stalini aldatdı, məsələni tamam həll edib gəldi”. Bu, tamamilə yanlış bir fikirdir. Qəvvamın Moskva səfəri bütünlüklə iflasa uğramışdı. O, heç nəyə nail ola bilməmişdi. (Yeri gəlmişkən, Qəvvamın Moskvaya səfərinin stenoqramı üstündən “qadağanlıq” möhürü götürüldükdən sonra hazırda Rusiyada saxlanılan bu nadir tarixi sənəddən ilk dəfə mən istifadə etmişəm).

Birinci müzakirə olunan məsələ bu idi: Stalin ona belə təklif etmişdi ki, nə qədər ki, bizim qoşunlar oradadır, sən şahı devir, hakimiyyəti ələ al, İranın prezidenti ol.

Qəvvam bu məsələyə razılıq vermişdi. Molotovla ikinci görüşdə nə fikirləşmişdisə, tədricən bu ideyadan imtina etmişdi. Hətta Molotovdan xahiş etmişdi ki, biz Stalinlə danışıqlar apararkən İranlı tərcüməçi yox idi. İndi sizinlə danışıqlarda xahiş edirəm ki, İranlı tərcüməçi Həmid Səyyah iştirak etsin. Həmid Səyyahın yanında isə Stalinlə danışdığımız məsələlərə toxunulmasın. Amma Molotovla görüşlərdə o, bu söhbətdən imtina etmişdi. Molotov Stalinə hesabatında yazırdı: “Qəvvam şahı devirməkdən imtina etdi”. Stalin o hesabatın üstünə uzununa bir söz yazıb: “Svoloc”.

Bundan sonra fevralın sonu – martın əvvəlinə qədər bu danışıqlar davam etmişdi. Danışıqlar üç məsələ ilə bağlı idi: 1) Azərbaycan məsələsi; 2) Neft məsələsi; 3) Sovet qoşunlarının İrandan çıxarılması məsələsi. Lakin heç bir məsələdə razılıq əldə olunmadı. Qəvvam tam əliboş geri döndü. Martın 9-da geri dönərkən Bakıya gəldi və iki gün burada qaldıqdan sonra İrana getdi. Qayıdan kimi birbaşa şahın qəbulunda, sonra isə Amerika səfirinin qəbulunda oldu.

Səfir həmin görüş barədə ABŞ Dövlət Departamentinə yazmışdı: “Qəvvam mənə dedi ki, səninlə müzakirə etdiklərimi şaha deməmişəm. Ona görə də bu məsələlər gizli saxlanılır”.

Qəvvamın ağılı onda idi ki, o, dünya siyasətinin dəyişikliklərini vaxtında tuta bilmişdi. Moskva səfərindən sonra oriyentasiyanı dəyişmiş, Amerika siyasi xəttini tutmuş, üzünü Vaşinqtona çevirmişdi. Bu artıq bir siyasətçi kimi onun ağılının itiliyindən irəli gəlir, mahir, usta bir siyasətçi olduğundan xəbər verirdi. Bunu Qəvvamın özü də bilirdi...

Hamlet İSAXANLI:

–Cəmil müəllim, bəlkə Moskva onu ələ ala bilmədi, heç bir məsələdə razılaşma olmadı, yəni Qəvvam istədiyini edə bilmədi deyə o, siyasətini dəyişdi...

Cəmil HƏSƏNLİ:

–Yox! Sadəcə olaraq, hadisələrin sonrakı gedişi, Vaşinqtonun dirənişi onları geri çəkilməyə məcbur etdi.

Amerikasayağı şantaj siyasəti

Burada bir məlumatı da sizin diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm. 1946-cı ilin mart ayında Amerika səfiri yazırdı: “İranda elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, bu gün-sabah Təbriz Xalq Qoşununun və onların işərisində olan Sovet zabitlərinin hücum edib Tehranı tutacağını gözləyirdilər”.

Martın 2-də vaxt tamam oldu, amma Sovet qoşunları çıxmadı. Hərbi texnika, ordu yük maşınlarına yükləndi. Diplomatlar onların Sovet sərhədinə gedəcəyini düşünsələr də, maşınlar şimala doğru hərəkət etməyə başladı.

Bu hadisələrin baş verdiyi vaxtlarda ABŞ səfiri Dövlət katibinə yazırdı: “Şah və Baş nazir paytaxtdan qaçmaq istəyirlər. Əgər bunlar paytaxtdan qaçsalar, biz onlara müşayiətçi verəkmi?” Yəni Tehrandə vəziyyət o qədər gərgin idi ki, onlar hətta paytaxtı qoyub qaçmağı düşünürdülər. Bu məqamda ABŞ ortaya çıxdı. Sovet qoşunlarının martın 2-də İrani tərk etmədiyini görə Trumen martın 5-də Stalinə belə bir nota göndərdi: “Biz ümid edirik ki, siz üzərinizə götürdüyünüz öhdəlikləri yerinə yetirəcəksiniz”. Lakin bu notaya heç bir cavab verilmədi və bu, Vaşinqtonu daha da həyəcanlandırdı.

Martın 7-8-də Ağ Evdə gizlin bir müşavirə çağırıldı. Bu müşavirədə məruzəçi Dövlət katibi Ceyms Birns idi və burada Sovetlərə olan münasibətlər köklü surətdə müzakirə edildi. Müzakirə zamanı Birns demişdi: “Biz Şərqi Avropada Sovetlərə yetərinə güzəştə getmişik. Bu məsələdə biz Sovetlərə heç bir güzəştə gedə bilmərik. Heç bir halda biz Sovetləri Yaxın Şərqi neftlə zəngin rayonlarına buraxmamalıyıq. Azərbaycan məsələsi ərazi məsələsi deyil, neft məsələsidir. Ona görə də nəyin bahasına olursa-olsun Sovetləri buradan qovub çıxarmalıyıq”. Ye-

kun belə oldu: “Fəqət Sovetləri buradan çıxarmağa bizim yetə-rincə gücümüz yoxdur. Bizim həmin regionda lazımı qədər ordumuz, kommunikasiyalarımız, bazalarımız yoxdur”.

Bu müzakirələrin gedişində məşhur Amerika sovetoloq-ları iştirak eirdilər (Onlardan bəziləri, məsələn, Çarlz Bobber sonra SSRİ-də səfir oldu). Çarlz Bobber belə bir təklif verdi: “Bu dəqiqə ABŞ-ın əlində olan ən böyük ordu, ən böyük silah atom silahıdır. Niyə bu məsələdən istifadə olunmasın?”

Buna Amerika siyasətində şantaj siyasəti deyilir. Bobber təklif etdi ki, SSRİ-nin xarici işlər naziri Qromiko Ağ Evə çağır-ılsın və ona dəqiq şəkildə bildirilsin ki, 48 saat ərzində Sovet qoşunları İran Azərbaycanından çıxmasa, biz Sovet İttifaqının müxtəlif coğrafi nöqtələrinə hərbi-nüvə zərbələri endirəcəyik. Düzdür, bu gün həmin faktların olub-olmamasını yetərinəcə təs-diq edən sənədlər nə Amerikada, nə də Rusiyada tapılıb.

Belə bir məlumat da var ki, 1957-ci ildə Trumen “New York Times” qəzetinə müsahibə verib və bu əhvalatı belə xatır-ladı: “O vaxt İranda Stalinlə danışıqlar zamanı mən onu atom silahı ilə hədələdim, o, məni başa düşdü”.

Ancaq bu da maraqlıdır ki, bir gün sonra Trumen təkzib verdi.

“Əfqanıstanda Azərbaycan analoqu”

İkincisi, Sovet qoşunları Əfqanıstana girəndə, 1979-cu il-də senator Ceksonun “Times” jurnalında “Əfqanıstanda Azər-baycan analoqu” adlı bir məqaləsi çıxıb. Məqalənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, 1946-cı ildə Trumen necə hərəkət etdisə, ha-zırkı Amerika rəhbərliyi də eyni cür hərəkət etməlidir.

1946-cı ildə Sovet qoşunlarının təcili olaraq İrandan çıxarılması haqqında əmr verildi. Bu, evakuasiyaya bənzəmirdi. Çünki evakuasiya üçün müəyyən vaxt verilir. Hətta əmrdə bəzi ərazilər xüsusi qeyd edilib və həmin məntəqələrin həmin gün tərk edilməsi göstərib. Qoşunların çıxması Təbriz liderlərinə son dərəcə ağır təsir göstərdi. Sovet nümayəndələri ilə görüşlər-

də Pişəvəri, Cavid, Şəbüstəri, Mirzə İbrahimov, Ağasəlim Atakişiyev və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədr müavini Eyyub Səlimov iştirak edirdilər. Həmin görüşdə bu məlumatı dinləyəndən sonra Pişəvəri demişdi: “Gedin rəhbərlərinizə deyiniz ki, onlar çox vicdansız adamlardır. Başımıza müsibətlər açdınız. Mən sizi tanıyırdım. Amma öz xalqımın düşdüyü ağır vəziyyət məni bu siyasətə qoşulmağa məcbur etdi”.

Buradan da görünür ki, Pişəvərinin əsas məqsədlərindən biri Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsi idi. Bəs bu gətirib nəyə çıxardı?

Stalinin Pişəvəriyə rəsmi məktubu

Demək olar ki, biz həmin dövrdə milli hərəkat liderləri ilə Moskvanın münasibətlərini araşdırıb yoxlasaq, Stalin onlardan heç birinə şəxsi məktub yazmayıb. Amma bu tənqid o qədər ciddi idi ki, mayın 8-də Stalin Pişəvəriyə rəsmi məktubla müraciət etdi. O, məktubunda nəticələri izah etməyə çalışırdı. Stalin məktubda özü haqqında da bir az tərifi sözlər deyir, hətta özünü Şərqdə milli azadlıq inqilablarının yaradıcılarından biri kimi qələmə verirdi. Sonra isə öz hərəkatlarına bəraət qazandırmaq istəyirdi.

Nəhayət, 1946-cı ilin payızında vəziyyət gərginləşirdi. Əslində bu Bağırov –Pişəvəri münasibətlərinin göstəricisi idi. Sovet səfirliyi və konsulluğu Pişəvəri haqqında Moskvaya son dərəcə yanlış məlumatlar verirdi. Həmin dövrdə də hakimiyyətdə olanlar arasında münaqişəyə zəmin yaranmışdı. Mir Cəfər Bağırov Mirzə İbrahimova yazırdı: “Bu adamlar başa düşməlidirlər ki, xalq Pişəvəri ilə birlikdədir. Bu adamlar başa düşməlidirlər ki, zaman Pişəvəri adını simvola çevirib. İstəsələr də, istəməsələr də onlar Pişəvəri ilə hesablaşmalıdırlar. Pişəvəri XX əsrdə son dərəcə nadir adamlardandır. Biz bunu düzgün qiymətləndirməliyik”.

Görünür, Bağırovun əlində müəyyən informasiya var idi. Ona görə də Mirzə İbrahimova yazır ki, Pişəvəriyə çatdır, mühafizəçiləri ilə ehtiyatla davransın. Düzünü deyim ki, mən səndələri izləyəndə hətta məsələyə münasibətdə belə Bakı rəhbər-

liyi ilə Moskva rəhbərliyi arasında böyük fikir ayrılığı olduğunu görə bildim. Məsələn, 1946-cı ilin dekabrına qədər Bakı rəhbərliyi elə bilirdi ki, fəvqəladə bir vəziyyət yarananda Təbrizə kömək etmək olar. Ona görə də Tehran qoşunları Təbrizin üzərinə gələndə Pişəvəri yazır ki, burada vəziyyət böhranlı vəziyyətə çatıb. Xahiş edirik, əlimizdə olan vasitələrdən, Bakı dairəsinin silah və sursatından istifadə etməklə Təbrizə kömək etməyimizə icazə verin. Onların 276 nəfər gənc zabiti bizim kurslarda oxuyur. Onlar üçün artıq vətənlərinə xidmət etmək məqamı yetişib. Onları öz ölkələrinə göndərməyimizə icazə verin. Amma Moskva mənəvi yardımdan başqa heç bir köməklik göstərə bilməyəcəyini bildirdi və bilavasitə Stalinin imzası ilə sənəd göndərildi.

Bu soyuq müharibənin ilk vaxtlarında Sovetlər məğlub oldu. 1946-cı ilin dekabrında – Azər ayının 21-də bu hərəkət məğlubiyyətə uğradı. Təbrizdəki qələbə münasibəti ilə hətta İran hakimiyyəti ziyafət verdi. Bunu özünün və Amerikanın qələbəsi adlandırdı. Bugünkü Amerika – İran qarşılıqlı tarixin qərribə paradoksudur. Hər halda İran öz ərazisini qoruyub saxladığına görə Amerikaya minnətdar olmalıdır. Amerikanın Dövlət katibi azərbaycanlılara dil, mədəniyyət haqqı verilməsini qeyd etmişdi. İran hökumətinə demişdi ki, əgər siz bunu onlara verməsəniz, bu müzakirə beynəlxalq müzakirəyə çıxarılanda Azərbaycan tərəfi haqlı tərəf sayılacaq. Bu məsələdə Amerika mədəni muxtariyyətin tərəfdarı idi. Amma İran siyasi daireləri buna hazır deyildilər.

Qalanın divarlarına qanları ilə “Yaşasın Azərbaycan!” yazmışdılar

Bu hərəkətdən artıq 60 ildən çox zaman keçir. Bunun haqqında müxtəlif münasibətlər ortaya qoyulub – hadisələr haqqında həqiqətə uyğun olan yazılarla yanaşı, böhtan xarakterli yazılar da yazılıb. Amma mənim yanaşmam belədir ki, biz azərbaycanlılar üçün bu mövzu son dərəcə həssas mövzudur. Xüsusilə

bu gün Güney Azərbaycanda gedən proseslərin fonunda keçmişə dönüş o nöqteyi-nəzərdən olmalıdır ki, onlar öz babalarının bu millətin azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizə apardığına əmin olsunlar. Şərq insanının özünü fəda etmək üsulları son dərəcə qəribədir. Bu, bütünlüklə Təbriz hərəkatına münasibətdə özünü göstərdi. Məsələn, Ərk qalasında axıra qədər beş nəfər fədai qalır. Onlar sona qədər vuruşurlar. Görün ideya bunlara nə dərəcədə hakim kəsilmişdi ki, qalanın divarlarına qanları ilə “Yaşasın Azərbaycan!” yazmışdılar.

General Kəbirini və digər fədailəri dar ağacının qarşısına aparanda bu insanlar milli ideya uğrunda ölümün gözünün içərisinə dik baxırlar. Boynuna kəndir salınan adam deyir ki, mənim övladımı gizlədin, başıma gələnləri ona deyərsiniz, o, mənim intiqamımı alar. İnsanlar bunu dar ağacının önündə deyirdilər! Mən bunu bir fransız inqilabının tarixini oxuyanda görmüşdüm, bir də burada gördüm. Mənə elə gəlir ki, o psixoloji mühit öyrənilməlidir. Ümumiyyətlə, mənə, biz bu məsələ ilə bağlı ilk addımları atmışıq. Bu məsələlərin çoxlu qaranlıq tərəfləri var. İnanın ki, bu mövzuda onlarla tədqiqat aparmaq olar. İşlənilməmiş sənədlər, arxivlər, fondlar açıldıqca nə qədər yeni-yeni məlumatlar üzə çıxır...

Deyəsən mənə ayrılmış vaxdan bir az artıq danışdım. Çox sağ olun! Suallarınız olsa, cavab verməyə hazırım.

Hərəkatın məğlubolma səbəbləri

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Çox sağ olun, Cəmil müəllim!

Çox ləzzətlə, konseptual danışdınız. Hamı da ləzzətlə qu-laq asırdı, heç kimin səsi çıxmırdı. Çox təşəkkür edirəm!

İndi çoxlu suallar olacaq. Mənim iki sualım var, onları bir-bir verib cavab istəyəcəyəm. Şübhəsiz ki, bu azadlıq hərəkatı dediyimiz məsələ həmişə romantika ilə doludur və biz onu əslində olduğundan bir az da artıq romantikləşdiririk. Amma məni bu məsələ maraqlandırır: “Azərbaycan məsələsi” ilə məş-

ğul olan tarixçilər deyirlər ki, hərəkatın məğlubolma səbəblərindən biri də onun xalq hərəkatına çevrilməməsi idi. Düşünən adamlar əhalinin az hissəsini təşkil edirlər. Onlar inqilabı hazırlayırlar. Burada isə hərəkatı bir tərəfdən Sovetlər, şimaldan gətirmiş azərbaycanlılar, bir də oradakıların bir qismi təşkil edirdi. Amma deyirlər ki, bir neçə səbəbə görə bu, xalq hərəkatına çevrilmədi. Din İranda həssas mövzudur, bu gün də belədir. Misallar göstərirdilər ki, bu hökumətin, Azərbaycan Demokratik Firqəsinin siyasəti dinə sovetşayağı münasibət bəsləməkdə idi. O dövrdə birdən-birə Sovet İttifaqındakına bənzər dinə etinasız görünən çoxlu dünyəvi addımlar atılmağa başlanmışdı.

Digər tərəfdən, Sovetlərdə kolxoz qurulanda camaatın əlindən buğdanı alırdılar ki, şəhərə lazımdır. Pişəvəri zamanında Cənubi Azərbaycanda da belə işlər etdilər. Tacirlərin mallarının müsadirəsi ilə bağlı da əhvalatlar olmuşdu. Tehrandan Sovet qoşunları gedəndə hərəkatçılar müqavimət göstərmək istəsələr də, alınmadı. Çünki camaat artıq onları istəmir. Bu barədə nə deyə bilərsiniz?

Təbriz meydanındaki saati da Moskva vaxtı ilə düzəltmişdilər

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

–Birincisi, camaat barədə. Kəsrəvinin çox maraqlı bir fikri var: “Təbriz meydanlarında Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin bəlağətli çıxışlarını dinləyib əl çalmaqdan yorulmayan camaat şeyxin cənazəsini Təbriz küçələrində dolandıranda da əl çalırdılar”. Əlbəttə, o, bunu ola bilər ki, bir az məcazi mənada işlədib.

Yeri gəlmişkən, səbəblər yalnız məğlub olduqda araşdırılır. Məsələn, Stalin deyir ki, Sovet xüsusi xidmət orqanları Salamulla Cavid haqqında qərribə şeylər hazırlamışdılar. Sovetlər öz məğlubiyyətini üzərinə qoymağa adam axtarırdılar. Ona görə Salamulla Cavid tapdılar ki, guya şahla əlbir olub. Tamamilə yanlış məlumat idi. O məlumatların heç biri özünü doğrultmur. Arxivlər açılır, ancaq o barədə heç bir sənəd yoxdur.

1956-cı ildə Tudə Partiyasının rəhbərlərindən biri Məryəm Firuz Sovetlərin İrandakı siyasətinə dair çox geniş bir arayış yazmışdı. Məryəm Firuz yazırdı: “Azərbaycandakı milli hökumətin məğlubiyyətinin səbəblərindən biri o idi ki, onlar hərbi formalarına Sovet ulduzları taxmışdılar və bu Sovet ulduzlarına münasibət birmənalı deyildi. Təbriz meydanındakı saati da Moskva vaxtı ilə düzəltmişdilər”.

Həmin il yeganə il idi ki, Azərbaycanda toplanan vergilərin 75%-i Azərbaycanın özünə qaldı. Bu hökumət millətə o qədər yaxın idi ki, tezliklə valideynsiz uşaqları saxlamaq üçün “Pərvəriş Evləri” (“Uşaq Evləri”) açmışdılar. Hər iki valideynindən yetim qalmış uşaqları buraya toplamışdılar. Onu da deyim ki, müsadirələr də var idi. Amma bu müsadirələr əmlakını qoyub Tehrana və İranın digər yerlərinə gedərək orada Azərbaycan əleyhinə mitinqlər keçirənlərin, həmin mitinqlərdə çıxış edənlərin mallarına yönəlmişdi.

İnqilablar zamanı bu cür halların olmayacağına heç kim zəmanət verə bilməz. O hərəkət lazımi nəticəni vermədiyinə görə, bu gün o cür söhbətlər qabardılır. Halbuki inqilab istənilən nəticəni versəydi, indi heç kim elə şeylər haqqında düşünməyəcəkdi.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra müstəqillik əldə etmiş kiçik dövlətlərə diqqət yetirsək, onların hərəkətlərinin hər hansı bir böyük dövlət tərəfindən müdafiə olunduğunu görürük. Bu, Afrikada da belə olub, Latın Amerikasında da. Tale elə gətirdi ki, Cənubi Azərbaycanda baş vermiş hərəkətdə böyük dövlətlərdən birinin hədələri müqabilində digər böyük bir dövlət bu hərəkəti müafiə etməkdən imtina etdi.

Neft konsepsiyası haqqında

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Çox sağ olun, Cəmil müəlim!

Mənim ikinci sualım çıxışınızda üzərində çox durduğunuz neft konsepsiyası haqqındadır. Belə bir təbii fikir də yaranır ki,

Sovetlər belə ekstremal vəziyyətdə Cənubi Azərbaycandan getməsəydilər, İran Qərblə və Amerika ilə yaxınlaşmaq Rusiya ilə düşmən olacaqdı. Məsələnin məğzində neft dururdusa, Azərbaycanın (İran Azərbaycanının) nefti yox idi. Milli-azadlıq hərəkatı baş tutsa idi, neftin əsas hissəsi İran tərəfdə qalacaqdı və İran Amerika ilə daha da yaxınlaşacaqdı. Sovetlərin əli İran neftindən tamam çıxacaqdı. Ona görə neftin naminə nəyi isə qurban vermək lazım idi... Bu amili, zənnimcə, unutmmaq olmaz.

Sovet siyasəti proqnozlar üzərində qurulmamışdı

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

–Burada siyasətdən daha çox başqa şeylər ortaya çıxır. Sənədlər təsdiq edir ki, Sovetlər Cənubi Azərbaycandan çıxanda amerikalılar bu plana güldülər. O mənada güldülər ki, biz onları şantaj etdik, onlar da qorxub qaçdılar. Molotov bunu öz yazılarında qeyd edir. O yazır: “Stalində bir iş prinsipi var idi – həmişə deyirdi: “Təzyiq et! Təzyiq et!” Məsələ mürəkkəbləşəndə isə deyirdi: “Çəkil!” Bizi həmişə çətin vəziyyətdə qoyurdu”.

Amerika siyasətindən fərqli olaraq, o dövrün Sovet siyasəti proqnozlar üzərində qurulmamışdı. Ekspertlər yazırdı: “Biz Siyasi Büronun iclasında oturub razılığa gəldik ki, siyasət belə olacaq. Stalin getdi, danışıqlarda tamam başqa mövqedən çıxış etdi”. Göründüyü kimi əvvəlcədən hesablanmış, düşünülmüş siyasət yox idi. 1957-ci ilin iyun plenumu Molotov, Kaqanoviç və Malenkovun vurulması ilə bağlı idi. Xruşşov Molotovu günahlandırmaq istəyirdi. Deyirdi: “İrana girdiniz, əhalini qaldırdınız. Müdafiə etmək, vuruşmaq lazım gələndə isə dovşan kimi qorxub qaçdınız.” Amma mən sizin sualınıza cavab olaraq onu deyim ki, əhalinin xeyli hissəsi bu dözülməz şəraitdən narahat idi. Amma bu hökumət əhalinin öz hökuməti idi.

Pişəvərinin ölümü haqqında şübhəli məqamlar

Cudi TƏBRİZİ:

– Cəmil müəllim, çox təşəkkür edirik!

Bizi xəyalən Təbrizə apardınız. İnşallah, o gün olsun ki, Təbrizə rahat gedib-gələ bilək.

Hamlet müəllimin sözünə münasibət bildirmək istərdim. “Aran” sözü bizim ədəbiyyatımızda, folklorumuzda həmişə istifadə olunub. Biz Təbrizdə də bu sözlə bağlı xeyli mübahisələr etmişik. Biz həmişə “arana getmək”, “dağa getmək” ifadələri işlətmişik. Mən bu kəlməyə xüsusi diqqət yetirməsini istərdim. Çünki bu, kimlərsə siyasi oyunudur. Fars şovinistləri “Tarixi-zəbani-dastanı-Azərbaycan” kitabına isnad edərək deyirlər ki, ora Azərbaycan deyil, Arandır.

Mənim Cəmil müəllimə bir sualım var: Tarixin çox şübhəli məqamlarından olan Pişəvərinin ölümü haqqında sizin fikrinizi bilmək istərdim. Belə deyirlər ki, onu öldürüblər...

Avtomobil qəzasını SSRİ hərbi kəşfiyyatı törədib

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

–Mənim fikrimcə, həqiqətən Pişəvərini öldürüblər. Amma bu, Azərbaycan rəhbərliyi ilə bağlı deyil. Bu məsələ 1956-cı ildə Mir Cəfər Bağirovun məhkəməsində üzə çıxdı. Bağirova

qarşı irəli sürülən ittihamlardan biri də Pişəvərinin öldürülməsi idi. Ancaq məsələ müzakirə ediləndə Bağırov dedi: “Yaxşı olardı ki, o məsələni Moskvadakı yoldaşlardan soruşasınız”. Ona görə də Bağırova qarşı irəli sürülən ittihamlardan yalnız bu öz təsdiqini tapmadı. Yekun sənəddə də bu, öz əksini tapmayıb.

II Dünya müharibəsindən sonra bir sıra siyasi liderlərə münasibətdə Mir Cəfər Bağırov 1930-cu illərin metodlarından imtina etmişdi. O illərdə adamları çox rahat güllələyirdilər. Amma II Dünya müharibəsindən sonra artıq bunu təsadüfi hadisələr üzərinə keçirdilər. Bunun da ən rahat yolu avtomobil qəzaları idi. Bu, təkcə Pişəvəriyə münasibətdə deyildi. Vaxtilə keçmiş xarici işlər naziri Maksim Niklinkə, Urumçidə Azərbaycan hadisələrinə bənzər hadisələrin iştirakçısı olmuş Apresyan Gürcüstan yolunda öldürüldü. Bu cür faktlar çoxdur.

İmam Mustafayev hakimiyyətə gəldikdən sonra onun Uşlova bir məktubu var. 1954-cü ildə yazılmış bu məktub Azərbaycan Demokrat Partiyası və İranlı mühacirlər haqqındadır. Orada bir epizod verilib ki, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbəri Seyid Cəfər Pişəvəri çox şübhəli formada avtomobil qəzasına düşüb.

Bir qayda olaraq, Sovet İttifaqı o tipli hadisələrə çox ciddi reaksiya verirdi. Bu hadisəyə isə heç bir münasibət bildirilmədi. Üstəlik Azərbaycan DTK-çıları həmin avtomobil qəzasının istintaqını aparırdılar. O tipli istintaqı aparın adam, mənə elə gəlir ki, rütbəsini artırmaq üçün çalışırdı. O istintaqı aparın adam rütbəsinin artırılması üçün SSRİ DTK-sına dəvət olundu. Amma o da naməlum şəraitdə orada öldü.

Pişəvərinin avtomobil qəzasına salınması isə bir məqamdır. Onun SSRİ hərbi kəşfiyyat tərəfindən törədilməsi daha inandırıcıdır. Pişəvərinin köməkçisinin 1956-cı ildə yazdığı bir sənəd var. O, bu sənəddə avtomobil qəzasının necə baş verdiyini təfəsilatı ilə yazır. Avtomobil qəzasının da təsadüfi olmadığını qeyd edir. Ancaq onun məktubuna heç bir reaksiya verilmir...

Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı baş tutsaydı...

Professor Eldar İSMAYILOV:

–Cəmil müəllim, Pişəvərinin xarakterinin çox maraqlı cəhətləri var. Amma hər halda qətiyyətlə deyə bilərik ki, o imkanlardan lazımınca istifadə olunmadı.

Bu gün İranda baş vermiş həm azadlıq, həm demokratik hərəkatdan söhbət getdi. Məncə, daha çox kommunist hərəkatından söhbət gedə bilər. Buna bir az ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Qərbi Ukraynadan, Qərbi Belarusiyanı danışırdıq. Həqiqətən ona oxşar hadisələr idi. “Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı” ifadəsini işlədərkən o hərəkat baş tutsaydı, oradakıları nələrin gözlədiyini də düşünməliyik. Bilirsiniz ki, Qərbi Ukraynada 1942-ci ildə və müharibədən sonra on millərlə adam sürgün edildi, minlərlə adam güllələndi. Cənubi Azərbaycan əhalisini də çox böyük müsibətlər gözləyirdi. Profilaktik məqsədlərlə əhalinin böyük bir hissəsi repressiyaya məruz qalacaqdı. Hərəkat zamanı da bu cür repressiyalar baş verirdi. Biz bu məsələni bir qədər unutmuşuq.

Azərbaycanı ikinci bir bəla da gözləyirdi. O dövrdə Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi işləmiş Həsən Seyidov xatirələrində yazırdı: “Bu məsələ həll olunsaydı, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan Ermənistanı, Zaqatala–Qax bölgəsi isə Gürcüstana veriləcəkdirdi”. O dövrdə Qarabağ məsələsinin qabardılması təsadüfi deyildi. Siyasi Büro kömək haqqında qərar qəbul edəndə də bu məsələ var idi.

Əlbəttə, onların niyyəti çox nəcib idi. Amma mən inanmıram ki, Pişəvərini güllələmək mümkün deyildi...

Terrorçuların sayı 21 nəfərdən çox deyildi

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

– Orada bir neçə məsələ var idi. Əvvəla, dediyiniz kütləvi repressiyalara hələ gəlib çıxa bilmədi. Hərəkatın xarakteri başqa idi. Mənim yanaşmam belədir ki, bu, sol təmayüllü milli hərəkat idi. Mənim fikrimcə, biz bu hərəkata belə yanaşmalıyıq. Hərəkatın mahiyyəti, məzmunu, gedişi bunu deməyə əsas verir. Sizin qeyd etdiyiniz repressiyaları həyata keçirən cəza dəstələri fəaliyyət göstərdi.

Amma Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsindən Cənubi Azərbaycana göndərilən qrupda terrorçuların sayı 21 nəfərdən çox deyildi. Onlar imkan daxilində açıq terrordan yan keçməyə çalışırdılar. Onların qarşısına sərt şəkildə müqavimət göstərənləri aradan götürmək vəzifəsi qoyulmuşdu. Amma bir şeyi nəzərə almalıyıq ki, hökumətlə əməkdaşlıq etmiş zənginlər heç nə itirmədilər. Məsələn, hökumətə 26 tacirin belə bir müraciəti var idi: “Biz uzun müddət Rusiya ilə ticarət etmişik. İşlə qurun ki, istehsal dayanmasın”.

İki görüş arasındakı dəyişikliyin səbəbi

Şahin MUSTAFAYEV, tarixçi alim:

–Cəmil müəlim, təşəkkür edirik!
Həmişəki kimi böyük zövqlə qulaq asdıq.

Qəvamlıba bağlı mənim bir sualım var. Deyirsiniz ki, Qəvvam əs-Səltənə tamamilə Sovet oriyentasiyalı adam olmuş və onu Sovetlər hakimiyyətinə gətirmişdi. O, Moskva səfərinə gəlib Stalinlə görüşərkən, Sovetlərin bütün tələb və təkliflərini yerinə yetir-

məyi qəbul edib. Molotovla görüşəndə isə mövqeyini tamamilə dəyişir, birdən-birə sanki Amerika oriyentasiyalı bir şəxsə dönür. İki görüş arasında bu qədər dəyişikliyə səbəb nə oldu?

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

– Qəvvam yaşlı bir adam idi. Bir şeyi qeyd edim ki, hansı nazir Sovet tərəfi ilə görüşürdü, yaxınlaşırdısa, söhbət onun Baş nazir təyin edilməsindən gedirdi. Bu, İran siyasətində özünü göstərən birmənalı amil idi. Bu da onunla əlaqədar idi ki, o vaxt hökumət böhranını Sovetlər yaradırdı. Bu cür “böhran siyasəti” ingilislərin əlindən Sovetlərin əlinə keçmişdi. Bu nazirlər də başa düşürdülər ki, Baş nazir olmaq üçün Sovetlərlə yaxınlaşmaq lazımdır. Qəvvam da yetərinə ağıllı adam olduğuna, bunu başa düşdüyünə görə, Sovetlərin bu siyasətində oynamağa başladı.

Burada maraqlı bir məqam var: Qəvvam 1946-cı il fevrlin 19-dan martın 20-nə kimi Moskvada oldu. Sovet rəhbərləri ilə danışanda özü üçün lazımı nəticələr çıxardı. Qəvvamın şərəfinə verilən ziyafətdə o, Stalinə Molotovdan şikayət edir ki, biz Molotovla heç bir razılığa gələ bilmədik. Stalin də deyir ki, gör onların əlindən mən nə çəkirim.

Qəvvam Moskva səfərini özü üçün təhlil etdi. Eyni zamanda Sovetlərin icazəsini almaq məqsədi ilə Molotova deyir ki, Amerikanın müvəqqəti işlər vəkili Kennanla görüşə dəvət alıb. Molotov isə deyir ki, dövlət başçısı kimi o, hər kəslə görüşə bilər. Amma Qəvvam Moskvadan qayıdandan sonra yeritdiyi siyasət Sovetlərin açıq müdaxiləsini imkan daxilində dayandırmaq, Sovetlərə bəhanə verməmək, eyni zamanda Amerika ilə yaxınlaşmaq idi.

Belə bir hadisə olmuşdu: Qəvvam mətbuat konfransı keçirərək demişdi: “BMT-yə ərizə vermişik ki, Azərbaycan məsələsini müzakirə etsin”. Sovet səfiri Ponçikov ona təzyiq göstərəndə isə bildirmişdi ki, bu, tərcüməçinin xətası olub. Onda səfir öz təcüməçisini ona verərək mətbuat konfransını təkrar keçir-

məyi məsləhət gördü. Qəvvam yenidən mətbuat konfransı keçirdi və əvvəlki fikirlərindən imtina etdi. Amma o, bütün bunları Sovetləri qıcıqlandırmamaq üçün edirdi.

Sovetləri neytrallaşdıraraq Amerika ilə gizli danışıqlara keçmək barədə onun Müzəffər Firuz və Pişəvəri ilə gizli danışıqları olub. Müzəffər Firuz ona deyir ki, unutmama, Pişəvəri olmasa, sən Baş nazir ola bilməzdin. Qəvvam şahı nəzərdə tutaraq belə bir cümlə işlədir: “Siz bilirsiniz ki, bu uşaq dövləti idarə etməkdən çox intriqa ilə məşğuldur. Mən siz deyən kimi etsəm, ordunun Azərbaycan hökumətinə tabe olması gərəkdir. Bununla da şahla bərabər ingilisləri də öz əleyhimə qaldırmış olaram. Mən belə başa düşürəm ki, hələlik mənim hakimiyyətdən getməyim sizə lazım deyil”.

Amerika səfiri maraqlı bir söz yazır: “Qəvvam bir sirt idi”. Bu belə idi. Qəvvam Moskvanı aldatmaqdan çox Amerikaya arxalanırdı. Onun bu siyasəti özünü doğrultdu.

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

–Mən Cəmil müəllimə təşəkkürümü bildirirəm.

Hamlet müəllimə də bu şəraiti yaratdığına görə xüsusi təşəkkürümü bildirirəm. Çünki bu gün universitetlərdə bu cür elmi söhbətlərə, konfranslara, müzakirələrə çox təsadüfi hallarda rast gəlinir.

Cəmil müəllimin məruzəsi olduqca zəngin idi. Məncə, bu fikirlə buradakılar da razılaşırlar. Mövzu yeni və çox genişdir.

Mən bir daha hər birinizə təşəkkür edirəm. Təklif edirəm ki, Cəmil müəllim bu mövzunun ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə bir daha məclisimizdə məruzə etsin.

***

Müzakirələrdə tarix elmləri doktoru Solmaz Rüstəmov-Tohidi, Xəzər Universitetinin departament müdiri, dosent İsmət Əhmədov və başqaları da fəal iştirak etdilər.

DOQQUZUNCU MƏCLİS

2007-ci il aprelin 3-də Xəzər Universitəsinə fəaliyyət göstərən "Elm və sənət məclisi"nin 9-cu toplantısı oldu. Əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru, professor Süleyman Əliyərli "Etnogenezis və Azərbaycan tarixçiliyi" mövzusunda məruzə etdi. Mövzunun müzakirəsində tanınmış mütəxəssislər, müəllimlər və tələbələr iştirak edirdilər.

Məclisi giriş sözü ilə universitetin rektoru, professor Hamlet İsaخانlı açdı.

Bu məsələ Avropada və Şimali Amerikada bir elm sahəsi kimi daha çox inkişaf edib

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Xoş gördük hamınızı, əziz dostlar!

Bu bizim “Elm və sənət məclisi”mizin 9-cu toplantısıdır. Bugünkü mövzumuz “Etnogenezis və Azərbaycan tarixçiliyi” adlanır. Kifayət qədər populyar, ilk baxışdan rahat başa düşülən bir mövzudur. Əslində isə bu, çox böyük fikir ayrılıqlarına və elmi mübahisələrə yol açan bir sahədir.

Bugünkü elmi düşüncə və ümumiyyətlə, müasir elm Avropada formalaşdığı kimi etnogenezis məsələləri də (millət nədir, millətçilik nədir və necə əmələ gəlir, milli kimlik nədir?..) bir elm sahəsi kimi Avropada (və Şimali Amerikada) daha çox inkişaf edib.

Sovet etnik proses nəzəriyyələrinə görə etnoslar “təbii yolla” tarix ərzində meydana çıxır. Assimilyasiya etnogenezisin əsas lokomotividir. Kapitalizm milli kimlikləri qorumur və orada assimilyasiya güclü gedir. Sovetlərdə isə Lenin millətlərin və etnik azlıqların hüquqları məsələsini qoydu; hər xalqa və millətə ərazi və dövlətçilik (Sovet müttəfiq respublikaları, muxtar respublikalar, vilayətlər) şüarı, müəyyən məhdudiyyətlə olsa da, həyata keçirildi. Sovet millət nəzəriyyəsində hər fərd etnik vahidin hissəsi idi və etnosa şübhə onun bütün üzvlərinin sürgün edilməsinə qədər gətirib çıxara bilirdi. Pasportlarda etnik kimlik qeyd olunurdu. Bütün bu və digər mülahizələrə görə bəzi mütəxəssislər Sovet milli mədəniyyətlər nəzəriyyəsini irqçi hesab edir. Bəzi tədqiqatçılar isə Qorbaçov dövründə genişlənmən və dərinləşən milliyyətçiliyi, ümumiyyətlə dil və milliyyətçiliyi fətişləşdirən Sovet milli siyasətinin təzahürü sayırlar.

Stalin milləti ümumi tarixi, ümumi dili, ümumi ərazisi, ümumi (milli) psixologiyası və iqtisadi birliyi olan qrup hesab edirdi.

Müasir qərb milli kimlik nəzəriyyələrinə görə (qərb modeli) tarixi ərazi, orta q tarixi yaddaş və mədəniyyət, həmçinin hüquqi - iqtisadi birlik müəyyənədicidir.

Göründüyü kimi burada ümumi dil təşkilədiçi ünsür sayılmır. Şərq milli kimlik modellərinə görə orta q soy, əcdad vacibdir, yəni tarixi yaddaş, ənənə və dil vacibdir.

Beləliklə qərbdə hüquq sistemi, şərqdə adət-ənənə və dil mühüm milli ünsürlər hesab edilir.

XVIII əsr və ondan əvvəl tarixçilər filosoflar və mədəniyyətşünaslar etnogenezis barədə düşünüb yazsalar da, bu sahə əsasən XIX əsrdə ciddi inkişaf etdi. Əsas səbəb də inqilablardan sonra yeni inkişaf yoluna girən dövlətlərin ideoloji əsasları, millətçiliyin kökləri və patriotizm barədə düşüncələrin geniş yayılması idi. Millətlərin nə vaxt, hansı ərazilərdə, hansı iqlimdə və hansı köklərdən əmələ gəlməsi və necə əmələ gəlməsi üzərində intellektuallar (xüsusilə humanitar sahə mütəxəssisləri) tərəfindən məqsədli araşdırmalar aparılır, siyasi liderlər tərəfindən mülahizələr söylənilirdi. Şübhəsiz ki, tarixçilər, arxeoloqlar, ədəbiyyatçılar və linqvistlər milli kimlik axtarışında daha fəal idi, əsas emosional və nəzəri işi onlar görürdü.

Əsas ideyalar Roma imperiyasının dağılmasından sonra orta əsrlərdə baş verən tarixi hadisələrin şərh zamanı ortaya çıxdı (indi o dövrə, gərək ki, Avropa Miqrasiya Dövrü deyirlər: 400-cü ildən 1000-ci ilə qədər). Bu böyük köçlər, savaqlar, yerdəyişmələr, qədim imperiyaların dağılması, yeni imperiyaların əmələ gəlməsi, multi-etnik proseslər dövrünün tarixini öyrənib araşdırarkən entogenezis məsələsi diqqət mərkəzinə daxil oldu. "Etnogenezis" sözü barbarlar adlandırılan (polietnik) xalqların, mədəniyyətlərin təkamülünü izah edərkən yaranmışdı. XIX əsrlə XX əsr arasında, xüsusilə XIX əsr millətçilik ideoloqları ilə XX əsrin 60-cı illərindən sonrakı dövr mütəxəssisləri arasında etnogenezisə baxışlarda ciddi fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər nədən ibarətdir?

Məsələn, fransız inqilabından sonra Avropada bir universallıq, bir qardaşlıq, bir kosmopolitizm, insan haqları kimi ümumi dəyərlər dəbdə oldu, aparıcı siyasi fikrə çevrildi. Sonra isə millətçilik cərəyanları gücləndi və fərdlərin haqları və kimliyi deyil, qrupların özünü dərkə, milli kimlik məsələsi meydana çıxdı.

Etnik milliyyətçilik 19-cu əsrin məhsulu hesab edilə bilər. Mərkəzdə ərazi və mədəni rəmzlər dayanırdı. Həm zamanında, həm də sonralar ərazi iddialarını yaradan əsas səbəb də bu idi. Etnik konfliktləri mayalandıran siyasi liderlər və intellektuallardır.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, bu zaman, müəyyən mənada, tarixi təhrif etməyə, uydurmağa başladılar. Ona görə müasir avropalıların köklərini birbaşa Miqrasiya dövründəki qeyri-adi dərəcədə polietnik xarakterli xalqlarla bağlaması, bu mütəxəssislərin fikrincə, süni və saxta nəzəriyyədir. Məsələn, hunları götürək. Əgər qəbul etsək ki, onlar Altay və Şimali Çin tərəfdən gəldilər, onlarda böyük türk elementi əsas idi və mümkündür ki, monqol elementi də vardı. Yolüstü onlara fin-uqor elementinin əlavə olunduğu da iddia olunur. Sonra, Avropaya daxil olanda, bəlkə, bir az da slavyan elementləri ilə təmas və qarışma baş verdi. Nəhayət, qotlarla savaqlar və... ittifaq oldu, yəni qotlardan da onlara (hunlara) qarışanlar oldu.

Müasir nəzəriyyəçilər elan edirlər ki, bu polietnik birləşmələrdə əsas aparıcı ailələr, hərbi rəhbərlər, tayfalar (baxdığımız halda, hunlar) müəyyən adət, ənənəni, mifləri ortaya qoydular və qələbə çaldıqları böyük savaqları ortaya qoydular və nəticədə polietnik bu xalqın aparıcı qanadı olan hun kimliyi irəli çıxdı. Amma hər kəs, hər millət, hər xalq hun birliyinə üzv ola bilərdi. Yəni hun deyəndə, yaxud qot deyəndə qəti surətdə o dildə (bir dildə) danışmaq, o irqə və ya o etnik tərkibə mənsub olmaq, hansısa vahid ərazidə yaşamaq vacib deyildi. Başqa sözlə desək, qədim polietnik birliklər genetik birlik deyildi, ənənə-mif birliyi idi. Bu polietnik mənşərə bugünkü millətlərin o qə-

dim dövrdə əmələ gəldiyini və ya ümumiyyətlə, millətlərin başlanğıcını görməyə əsas vermir.

XX əsrin 60-cı illərindən vüsət almağa başlayan nəzəriyyələrə görə etnogenezis, milli kimlik və millətçilik bir qurmadır, inşa edilir, konstruksiya olunur. Bu konstruksiyanı hazırlayanlar intellektuallar və siyasi liderlərdir. Bu, milli konstruksiyanın kökündə müəyyən qədər əsaslı, daha çox işə uydurma olan, düzəldilən tarixi miflər dayanır. Sonra bunlara yavaş-yavaş yeniləri əlavə olunur: milli dil, bayraq, himn, gerb, milli bayramlar və s. Ümumiyyətlə, xalqların kimlik, özünüdərk tarixini yazarkən, dərinlərə getdikcə təhriflər artır.

Bir qrup insanları birləşdirmək və ya başqa qrup insanları təcrid etmək məqsədi ilə siyasi liderlər kollektiv kimliyi dəyişdirir, onu manipulyasiya edir. Bu işdə “məsələni əsaslaşdıran”, işin memarları və inşaatçıları intellektuallardır. Burada dil nəzəriyyələri, tarixə yeni baxış və təhsil sistemi əsas instrumentlərdir.

Şübhəsiz ki, ən maraqlı cəhətlərdən biri də dini kimliklərlə milli kimliklərin bir-birini gücləndirməsi, bəzən də zəiflətməsidir. Maraqlıdır ki, güclü və ya iddialı xalqlar yeni dini qəbul edərkən öz etnik kimliklərini və siyasi maraqlarını ortaya qoyub bir dini təftiş edir. Bizansda ortodoks xristianlıq, İranda şiəlik, ermənilərdə monoteizm kimi cərəyanların möhkəmlənməsi deyilənləri nümayiş etdirə bilər.

Hal-hazırda yeni Avropa kimliyi yaranmaqdadır. Lakin bu, asan deyil. Avropa konstitutsiyasının qəbul olunmasındakı uğursuzluqlar, Böyük Britaniyanın kənarda durması və s. Mifsallar Avropa kimliyinin inşasında xristianlıqdan əlavə yeni ideyalara, miflərə və rəmzlərə ehtiyac hiss olduğunu göstərir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının tarixi avropalıların oraya köç etməsindən başladı. Bundan sonra Amerika tarixi kolonizasiya, sonra müstəqillik uğrunda mübarizə, sonra Şimal-Cənub müharibəsi və s. kimi dövrlərə bölündü. Yaxud türklərin Kiçik Asiyada tarixi ilə bağlı sxemə baxaq: türklərin bu ərazilərə gəlişi, sonra Səlcuqlar, bəyliklər, Osmanlı, Türkiyə Cümhuriyyəti...

Ancaq Bizans tarixinin və daha qədimlərin Bu türk tarixinə dəxli yoxdur. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan tarixinə (Azərbaycan xalqının tarixinə) baxsaq, sual yaranır ki, bu tarix Manna, Midiya, yoxsa Türk Xaqanlığından başlanmalıdır? Bu məsələ bu gün də arasıkəsilməz mübahisələrin və barışıq yolu olmayan söz-qələm davasının kökündə durur.

Fərdin milli kimliyi qəbul etməsi onu müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırsa da, müəyyən ayrılıq, özgəlik, nifaq ünsürlərini gücləndirsə də, bu mənsubiyyətin üstünlükləri də var. Maraqlı miflər, tarix, ədəbiyyat və mədəniyyət qorunur, kimlik böhranı yaranmır, müəyyən müqavimət gücü artır.

Etnogenezis və milli kimlik mövzusu o qədər rəngbə-rəng, o qədər qəribədir ki, o qədər nəzəriyyələr var ki, bəyən-mək və ya mübahisə etmək üçün geniş meydan açılır. Avropada, Amerikada bu sahədə onlarla elmi jurnallar ciddi fəaliyyət göstərir. Yüzlərlə konfrans materialları və monoqrafiyalar meydana gəlir, xüsusən son onillikdə fundamental tədqiqat əsərləri yazılıb. Eric Hobsbawm, Benedict Anderson? Hans Kohn, John Armstrong, Ernest Gellner, Anthony D. Smith, Hugh Seton-Watson, Thomas H. Ericson, Paul James, George White, Patrick Geary kimi alimlərin tədqiqatları millət, millətçilik, etnogenezis, milli kimlik məsələlərinin tədqiqində, yeni fikir və cərəyanların formalaşmasında mühüm rol oynamaqdadır. Vaxt qıtlığı bu məsələlərə dərinədən baş vurmağa imkan vermir.

Bu mövzuya müxtəlif formalarda, daha konkret məsələlər ətrafında, yəqin ki, dəfələrlə qayıdacağıq. Ona görə, Süleyman müəllimin bu mövzunu müzakirəyə gətirmək təşəbbüsünü alqışlamaq lazımdır.

Buyurun Süleyman müəllim!

SÜLEYMAN SƏRDAR oğlu ƏLİYARLI

18 dekabr 1930-cu ildə Karyagin (indiki Beyləqan) rayonunun Şahsevən kəndində dünyaya gəlib. Orta məktəbi doğulub böyüdüüyü kənddə bitirib. 1948-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix bölümünə daxil olub.

Birinci kursdan sonra Moskva Dövlət Universitetinə köçürülüb. Ali təhsilini 1954-cü ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirib. 5 il Azərbaycan EA Tarix İnstitutunda çalışıb. 1956-59-cu illərdə aspiranturada təhsil alıb. Aspiranturanın son kursundan Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasına müəllim vəzifəsinə dəvət edilib. Bu günə qədər həmin kafedrada çalışır. 1978-2001-ci illərdə həmin kafedranın müdiri olub.

1962-ci ildə tarix elmləri üzrə namizədlik, 1976-cı ildə isə doktoruq dissertasiyaları müdafiə edib. 1965-ci ildən dosent, 1980-ci ildən professor elmi adını alıb.

150-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 12 monoqrafiya və kitabın müəllifidir. Bunlardan 7-si xarici ölkələrdə çap edilmişdir. “Mənim həyat kitabım” adlandırdığı 870 səhifəlik «Azərbaycan tarixi» əsərinin I cildi 1996-cı ildə nəşr edilib.

Elmi araşdırmalarını hər zaman konyukturadan uzaq tutmağa və Azərbaycanın taleyüklü milli problemləri ilə uzaqlaşdırmağa çalışıb. 1969-cu ildə Azərbaycanın Rusiyaya guya könüllü birləşməsi tezisində qarşı çıxaraq, onun hərbi işğal edilməsini, Rusiya metropoliyasının iqtisadi müstəmləkəsinə çevrildiyini yazdığına görə Azərbaycan KP-nin təqiblərinə məruz qalıb. 1983-84-cü illərdə Azərbaycan etnogenezinin ümumtürk tarixi köklərə dayandığını araşdıraraq çap etmiş,

Moskva və Bakı retroqradlarının hücumları ilə üzləşib. 1987-92-ci illərdə Dağlıq Qarabağ mövzusu ilə bağlı Almaniya, İngiltərə, ABŞ, Türkiyə və Fransada onlarca yazı dərc etdirib.

1989-2000-ci illər Azərbaycan Milli Məclisinin Yer Adları (Toponimiya) Komissiyasına başçılıq edib. 1992-2001-ci illərdə Azərbaycan Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin üzvü olub.

1990-cı ildə Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi fəxri adına layiq görülüb. 2000-ci ildə «Türk və Türkiyə tarixi ilə dəyərli araştırmalarından dolayı» Türk Tarix Kurumu Şeref Üyesi (fəxri üzvü) seçilib.

Ankarada türkcə və ingiliscə çap olunmuş 26 cildlik «Türklər» ensiklopedik əsərin Yayın Kurulu heyətinin üzvü və müəlliflərindən biridir.

Azərbaycanlıların kimliyindən yazılanlara toplu bir baxış

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

–Birinci növbədə yazı taxtasına min ilin sualını yazıram: “Köküng kim?”

XI əsrdə türkün ensiklopediyaçı alimi Mahmud Kaşğarlı-nın “Divani-luğat-it-Türk” kitabında bu sual qoyulub. Hamlet müəllimin qeyd etdiyi kimi, bu çox geniş və əhatəli bir mövzudur. Ona görə mən düşünürdüm ki, “Etnogenezis: tarixçiliyi və başlıca elmi aspektləri” mövzusunda məruzə edəm. Amma sonra düşündüm ki, bu məruzədə yalnız tarixçiliyi əhatə edə bilsək, bunun özü də böyük bir iş olar. Çünki tarixçilikdə tədqiqat və mənbəşünaslıq baxımından çoxlu problemlər var. Sonra bu mövzuya bir daha qayıda bilərik.

Tarixçilik mövzusunə başlamazdan əvvəl bir məsələni qeyd etmək istərdim. Sovetlərdə bizim bu “Köküng kim?” sualı ilə bağlı basma qəlib bir konsepsiya mövcud idi. O konsepsiya

bizim türklüyümüzü inkar edirdi. Bu, gənc nəsillərin yaddaşından türklüyü tamamilə yox etmək, silmək, aradan götürmək məqsədi güdüdü.

Mənim müəllifi olduğum “Azərbaycan tarixi” kitabının 7-ci bölümünün 1-ci paragrafının 1-ci mövzusu belədir: “Azərbaycanlıların kimliyindən yazılanlara bir baxış. Tarixçilik imperializmi”. Bu yanaşmanı, bu konsepsiyanı imperializm kimi dəyərləndirmişəm.

Bu fikrimi əsaslandırmaq istərdim. XX əsrin əvvəllərinə düşən böyük bir irfan nəslinin çox gözəl tədqiqatçısı olan Firidun bəy Köçərli, səhv etmirəmsə, 1903-cü ildə Tiflisdə ana dilimizdə bir kitab çap etdirdi: “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı”, rus senzörlər (bu vəzifəni əsasən ermənilər yerinə yetirirdilər) kitabın adını dəyişərək, “Литература Азербайджанских татар” qoydular.

Bizim tariximizin ideoloji senzoruq müstəvisində qayçılanması bəzilərinin düşündüyü kimi 1930-50-ci illərdən deyil, XX əsrin əvvəllərindən, hətta müəyyən məqamlarda XIX əsrdən başlanmışdı.

1927-ci ildə gənc alim Qəhrəman Qaraqaşlı Qərbi Azərbaycanda ayrımların kimliyini araşdırırdı. Ona bir ekspedisiya vermişdilər. Sonra bu mövzuda məruzə etdi. Məruzənin başlıca nəticəsi açıqlandı. Bütün komponentlər və göstəricilər sübut edirdi ki, ayrımlar türkdürlər. Amma bu ekspedisiyaya pul qoyan, Azərbaycanı öyrənən cəmiyyətin idarə heyəti bu məruzədən qəti şəkildə narazı qaldı. Çünki onlar Moskvanın xətti ilə davranmalıydılar. Ona görə də Qəhrəman Qaraqaşlının məruzəsinin çapı bir müddət geriyyə atıldı – 1929-cu ilə kimi üzə çıxarılmadı.

Sonra elə həmin bölgəyə bu mövzunu öyrənmək üçün təcrübəli Azərbaycan etnoqrafı Ələsgər Ələkbərov göndərildi. Ələkbərov həyat dərsi görmüş, səriştəli adam idi. Ekspedisiyadan sonra məruzə etdi ki, ayrımlar kökcə ermənidirlər. Sübut etməyə çalışdı ki, “ayrım” sözünün özü “hay” və “horom” sözündən əmələ gəlib. “Hay”– erməni, “horom” isə yunanca “rum” sözünün yazılışıdır, yəni “yunan erməniləri” deməkdir. Bəs mənşəcə kimdirlər? Bu, o qədər də önəmli deyil. Əsas odur ki, türk deyillər.

1926 və 37-ci illərdə Rza şah rejiminin birbaşa sifarişi ilə Seyid Əhməd Kəsrəvinin “Azəri, ya zəban-e bastan-e Azərbaycan” kitabı Tehrandə çap edildi. Bu kitab azərbaycanlıların türklüyünü bütünüylə rədd edirdi, onun fikrincə, XI yüzilə qədər bu millət kökcə İranlı olaraq qalır və farsca (azəricə) danışır. Bu səbəbdən türkcə gəlmə dildir, azərbaycanlıların “ana dili deyildir”. Elmi ədəbiyyatda “kəsrəviçilik” adlandırılan bu təlim milli kimliyimizə qarşı universal bir vasitəyə çevrildi. 1945-46-cı il Güney Azərbaycan istiqlal hərəkatına qarşı Qəvam əs-Səltənənin Moskva vovajında da istifadə edildi (“Molotov protokolları”).

Bakıda EA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən hazırlanmış olan ilk çoxcildli “Azərbaycan tarixi”ndə (I cild, 1958) etnogenezis probleminə yer verilməmişdir. Yalnız “Azərbaycan dili” başlığı altında mövzunun açıqlanması əvəzinə cəmi üç səhifəlik çox səthi bir arayış vardır.

Bu yazının müəllifi Ələvsət Quliyev idi. O zaman Tarix İnstitutunda direktor işləyirdi. Ələvsət müəllim burada yazır: “Bu tayfaların (türklərin – S.Ə.) yığcam kütlələri buraya V–VII və XI–XII əsrlərdə gəlmişdi. Onların gəlməsi və burada sakin olması ilə Azərbaycan əhalisinin uzun müddət danışdığı və bir-birindən fərqli olan dilləri üzərində tədricən türk dilinin üstünlük qazanması gözə çarpırdı. Bununla belə yerli əhalinin əsas dilləri – azəri və aran dilləri olduqca böyük müqavimət və sabitlik göstərirdi”.

Bununla nə demək istəyirdilər? “Köküng kim?” – sualına cavab verirdilər, yəni Güney Azərbaycan başqa, Quzey Azərbaycan isə tamam başqa bir bölgədir. Güney Azərbaycan kökcə İranlı olan azərilərin yurduudur. Azəri dili də fars dilinin əsasında, onun əski bir qolu kimi verilir. Aran dili isə Qafqaz–İber

dillərindən biri kimi təqdim edilirdi. Güney Dağıstan ləzgi qrupuna yaxın bir dil kimi verilirdi.

Bu konsepsiya burada artıq bu şəkildə Azərbaycanın milli varlıq olmadığı fikrini ortalığa gətirmişdir. Yəni Güney Azərbaycanda və Quzey Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılar heç zaman vahid bir xalq olmamışlar. Mənə elə gəlir ki, bunun nə dərəcədə ciddi problem olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur. Ancaq bununla, yəni çoxdilliyin bu arayışı ilə kəsrəviçilik Sovet Azərbaycanına da gətirildi və bir növ rəsmiləşmiş oldu.

Keçən məclisimizdə – “Sovet–Amerika qarşdurması: Azərbaycan böhranı və soyuq müharibə” mövzusunun müzakirəsi zamanı istinad etdiyim bəlgəyə dönmək istəyirəm. 1946-cı il fevralın 23-də Qəvam üs-Səltənə Stalin və Molotovun qəbulunda olmuşdu. Molotov Qəvam üs-Səltənəyə iradını bildirərək deyir ki, siz azərbaycanlılara məktəb, yazı-pozu, qəzet, muxtariyyət verməməkdə düz etmirsiniz.

Bu görüşə aid sənədlərdən belə bir hissəni sizin diqqətinizə çatdırıram:

“Затем Кавам достал из кармана какой-то документ и заявил: “Здесь доказывается, что тюркский язык не является родным языком азербайджанцев. Этот язык занесен сельджукскими завоевателями 900 лет тому назад. До этого азербайджанцы говорили на персидском языке. Пантюркисты вели большую пропogанду в Азербайджане (söhbət Cənubi Azərbaycan dan gedir – S.Ə.) распространяя там, в большом количестве литературу. Однако это пропаганда не имела успеха, так-как пантюркисты не могли изменить естество азербайджанцев”.

Qəvvam bunu deyir, lakin o, XI–XIII əsrlərdə İranlıların türklərin dilinə niyə keçdiklərini izah etmir. Böyük İran sivilizasiyasının arxasında duran bir millət niyə bunu etsin ki? Bu, sirr olaraq qalır. Bunlar deyirlər ki, dili qəbul etdilər və bu dil də onların ana dili deyil. Ona görə də türk dili onlara yabancısıdır. Amma əndamca, antropoloji, mənəvi cəhətdən, digər var-

lıqları baxımından azərbaycanlılar elə İranlılardılar. Onların təbiəti dəyişilməmişdir.

Yeri gəlmişkən, künyəsi və nisbəsi ilə məlum bir tarixi şəxsiyyətlə bağlı bir arayış verim: Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizam-əl-Mülk iki böyük Səlcuq imperatoru zamanında hakimiyyətdə olmuş, bu boyda imperiyanı idarə etmişdir. Özü yazır: *“Mən bütün ölkələrə, əyalətlərə (imperiyanın bir ucu Amu Dərya, bir ucu Egey dənizi idi – S.Ə.) farsca bilən, farsca danışan, fars təhsilli kargüzarlar, nəzarətçilər, müfəttişlər göndərirəm”*.

Tədqiqatçılar bu fikrə gəlirlər ki, Nizam-əl-Mülkün dövründə Səlcuq imperatorluğunda sayı 10.000-dən artıq İran ziyalısı bu dövlətin idarəçiliyi, maarifi, kargüzarlığı, dövlət və digər yazışmalarını inhisara almışdı. Mən bunu nə üçün dedim? Ona görə ki, tarixi yanaşma ilə sübuta yetmiş olur ki, bu şəraitdə, belə bir mühitdə fars dili türk dili ilə əvəz oluna bilməzdi. Hələ onu demirəm ki, üç böyük türk imperatorluğu (Qəznəvilər, Qaraxanlılar, Səlcuqlar) fars mədəniyyəti, ədəbiyyatı üzərində böyük sayğı və himayədarlıq edirdi. Fars ədəbiyyatının şah əsəri olan Firdovsinin “Şahnamə”sini belə Sultan Mahmud Qəznəvi sifariş vermişdi. Mən belə düşünürəm ki, 60.000 beytlik bu nəhəng əsərin müəllifinə vəd olunmuş ənamın verilməməsinin səbəbi hər halda bu kitabın başdan-ayağa antitürk ruhda yazılması idi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi, “Şahnamə” fars şovinizmi və nasionalizmindən yoğrulmuş, türkə və türklüyə qarşı yazılmış bir əsərdir.

Burada söhbət Azərbaycanın böyük bir hissəsindəki xalqından gedir ki, əgər bunlar İranlı idilərsə, İranın böyük sivilizasiyasına dayanırdılarsa, nə üçün onlar türkcəyə keçməli idilər? Demək istəyirəm ki, bu konsepsiya Əhməd Kəsrəvinin “Azəri, ya zəban-e bastan-e Azərbaycan” kitabından alınmadır. Qəvam əs-Səltənənin oxuduğu parça da, “Azərbaycan tarixi”nin 1958-ci il çapında yer alan hissə də Əhməd Kəsrəvinin kitabından köçürmələrdir. Konseptual olsa da, plagiatdır.

Sonra aydın şəkildə izləmək olur ki, bu konsepsiyanı ortaya qoyan Azərbaycan alimləri, EA-nın Tarix İnstitutunun əməkdaşları xüsusi hazırlıq işlərinə də qatılmışlar. Məsələn, onlar duyurdular ki, antropoloji biliklər, araşdırılmalar aparılmazsa, müəyyən etmək, sübut etmək mümkün olmayacaq ki, bu İranlıdır, yoxsa türkdür. Niyə kiçik xalqlar öz dilində qaldı, amma ərazicə bu taydan bir neçə dəfə böyük olan Cənubi Azərbaycan dəyişdi? Bunu sübut etmək üçün antropoloji tədqiqatlar lazım idi. Bunlar bu səpgidə birçə nəfər antropoloq gətürdülər. O, mərhum Rəbiyyə Qasımova idi. Rəbiyyə Qasımova nə yazırdı, onun yazdıqları Qəvam əs-Səltənənin dedikləri ilə nə dərəcədə eynilik təşkil edirdi? Bunu özünüz müşahidə edəcəksiniz.

Diqqət yetirin, Rəbiyyə xanım yazırdı: *“Южных и Северных азербайджанцев объединяет только тюркский язык, который нельзя считать родным языком современных азербайджанцев, так-как он насильно был навязан местному населению Азербайджана элементами восточного происхождения”*.

Rəbiyyə xanımın kitabı 1975-ci ildə çap olunub və kitab *“Антропологические исследования современного населения Азербайджана”* adlanır. Müəllif bir də yazırdı: *“Mən qarşıma belə bir məqsəd qoymuşam ki, əvvəlcə Azərbaycanın həm qədim İran mənşəli əhalisinin, həm də Azərbaycanın yerli, aborigen əhalisinin xüsusi çəkilərini müəyyən edim”*. Sonra isə *“Определить удельный вес элементов восточного происхождения (монголоид)”*.

Başqa tarixçilər bu tezləri tutdular. Onlar bunu antropoloji tədqiqatların nəticəsi kimi dəyərləndirməyə başladılar. Əhməd Kəsrəvi deyir: *“Onlar türk deyillər və türk dili də onların ana dili deyil”*.

“Quzey və Güney Azərbaycanı birləşdirən yalnız və yalnız onların ana dili olmayan türk dilidir,” – deyən Rauf Hüseynovun, İqrar Əliyevin, Əlisöhbət Sumbatzadənin yazılarında bu məsələyə kifayət qədər toxunulmuşdur. Vaxtımız olsa, bu haqda geniş danışa bilərdik.

Ancaq mən bir şeyi demək istəyirəm ki, Azərbaycan xalqının antropoloji quruluşunun dəyişməz olduğunu Rəbiyyə xanımın tədqiqat apardığı zamanlar böyük Sovet alimləri də yazırdılar. Amma onların – Rəbiyyə xanım və Sovet alimlərinin aldığı nəticələr daban-dabana zidd idi. Mən onlardan bir neçəsinin adını çəkmək istəyirəm.

Birincisi, professor Bunakın fikrini sizin diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm.

O yazırdı: *“Во втором тысячелетия до нашей эры в Евроазиатской степи жили люди - евроазиатская ветвь европеоидного ствола. Ее представителями являются типы афанасьевской и андроновской культур, а в настоящее время Каспийский тип, характерный для азербайджанцев и туркмен”*.

Bu əsər 1956-cı ildə, Rəbiyyə xanımın əsərindən 20 il əvvəl çap olunub. Bunak kifayət qədər tanınmış və çəkisi olan bir alim idi. Rəbiyyə xanımın rəhbəri Debets isə 1951-52-ci illərdə

Azərbaycanda antropoloji eksedisiyaya başçılıq etmişdir. Sonra onu buradan uzaqlaşdırdılar. Görünür, nahaq yerə deyildi. Çünki bu adamlar həqiqəti gizlətmirdilər. Rus alimlərinin içərisində obyektivliyini qurban verməyən tarixçilər, tədqiqatçılar hər zaman olmuşdur. Onu buradan kənarlaşdırdılar və o, Azərbaycan sərhədlərinin şimalına – Dağıstana getdi. Dağıstan əhalisinin, orada yaşayan azərbaycanlıların, ləzgilərin, avarların və digər xalqların antropoloji tədqiqatını apardı. Apardığı tədqiqatların nəticəsi belə oldu: *“В Азербайджане повсеместно преобладает Каспийский тип”*. Yəni Azərbaycanda nə İran, nə də Qafqaz-İber antropoloji tipi aparıcı yer tutmur. Sonra davam edir: *“Ни одна Дагестанская группа, за исключением дербендских азербайджанцев, не может считаться характерной для этого (Каспийского) типа”*.

Onun fikrincə, azərbaycanlıların və türkmənlərin antropoloji quruluşu köklü dəyişikliyə uğramamışdır, ancaq onlar İran və ya Qafqaz-İber deyil, Kəspə tipinə mənsubdurlar. Belə də yazırdı: *“В глубокой древности в Восточном Закавказье и в южных районах Средней Азии жили люди, почти не отличавшиеся от современных азербайджанцев и туркмен. На основании этих данных следует сделать вывод,*

что предками современных азербайджанцев и туркмен были древние племена, жившие на той же территории и обладавшие теми же признаками” (Каспийскими – С.Ә.).

Sovetlər Birliyinin nəhəng antropoloqlarının fikirlərini sizə çatdırıram. Tanınmış gürcü alimi, böyük sovet antropoloqu Abduşelilişvilinin 1980-ci ildə Moskvada, SSRİ EA-nın “Nauka” nəşriyyatında “*Новые данные к антропологии Северной Индии*” adlı kitabı çapdan çıxmışdır. Bu kitabda və müəllifin bir sıra başqa tədqiqatlarında Zaqafqaziya xalqlarının antropoloji öyrənilməsinə geniş yer verilmişdir. Müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Borçalı türklərində Qafqaz-İber cizgisi yoxdur. Bununla bərabər Borçalı türklərini Azərbaycanın iki rayonu, səhv etmirəmsə, Ağsu və Cəlilabad əhalisinin antropoloji quruluşu ilə müqayisə etmişdir. Bütün parametrlər üzrə aldığı nəticə bundan ibarətdir: “*Qafqaz-İber antropoloji tipinə məxsus xüsusiyyətlər qismən də olsa, Azərbaycan türklərinə aid edilə bilməz*”.

Dərbənd azərbaycanlılarının da antropoloji quruluşu nə ləzgilərə, nə avarlara bənzəmir. Onların da antropoloji quruluşu Ağsu və Cəlilabad əhalisinininki ilə eynidir. Bunu akademik Alekseyev də yazmışdı.

İndi isə icazə verin mövzunun ikinci hissəsi, yeni çoxdilli “Azərbaycan tarixi” haqqında söhbətə keçim.

Etnogenezis və sonuncu çoxcildli akademik nəşr

1990-cı illərin sonundan ilk cildləri çap üzü görən yeni çoxcildli “Azərbaycan tarixi” də bu ümidləri doğrulda biləcək səviyyədə buraxılmadı. Yeni nəşrdə də Güney azərbaycanlıların ulu əcdadlarının İran, quzeylilərin isə Qafqaz-İber mənşəli olmaları haqqında sovet ideoloji mərkəzlərinin bir zaman ortaya gətirmiş olduğu və Azərbaycan alimlərindən bəzilərinin (İ.Əliyev və b.) inadla müdafiə etdiyi əskimiş fikirlər yenə özünə yer ala bildi.

Çoxcildliyin ikinci cildində etnogenezis mövzusunda nəhayət ki, ümumi baxış bildirmək iddiasında olan ayrıca bir fəsil həsr edilmişdir. Sıra ilə XIV olan bu fəsil «Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin formalaşmasının başa çatması» mövzusunda (müəllif N.Vəlixanlı).

Belə bir “taleyüklü” (bu kəliməyə mətndə bir neçə yerdə rast gəlmək olur) mövzu ilə bağlı kitabın konsepsiyasının nədən ibarət olduğunu söyləmək o gədər də asan iş deyildir. Müəllif öz mövqeyini maksimum gizlətməyə çalışsa da, mövzu ilə bağlı “indi iki mülahizənin” (? Konsepsiyanın olmalı –S.Ə.) olduğunu etiraf etmək zərurətdir: “1) Azərbaycan xalqının etnogenezisində yerli (Qafqaz mənşəli) etnoslarla yanaşı gəlmə (türkdilli və İrandilli) etnoslar da iştirak etmiş, tarixən türkdilli etnoslar böyük üstünlük təşkil edərək b.e. XI–XII əsrlərində türkdilli Azərbaycan xalqının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır; 2) Azərbaycan xalqı ta qədimdən bu ərazidə yaşayan yerli türk etnoslarının və... türk dillərində danışan digər tayfaların qaynaq-yıb-qarışmasından yaranmış... Azərbaycan türkləri erkən dövrlərdən türk (prototürk, erkən türk) dilində danışmış və heç bir başqa xalqdan dönməmişdi”.

Müəllif nə qədər “tərəfsiz” görünməyə çalışsa da, yalnız və yalnız birinci mülahizəyə üstünlük verməkdədir. Ancaq ikinci konseptual baxışa qarşı heç bir ciddi kontr-argument gətirilmə-

mişdir və ya gətirmək mümkün olmamışdır. Yalnız yazılmışdır ki, ikinci konsepsiyada israr edən alimlər (A.Məmmədov, T.Hacıyev, Y.Yusifov, bu sətirlərin müəllifi və b.) “bu mülahizələri dünya tarixşünaslıq elmində qərarlaşdırma bilməmişlər”.

“Dünya tarixşünaslıq elmi” rinq deyildir. Oraya konseptual baxışla çıxmaq üçün ilk növbədə “iç problemlərimizi” yoluna qoymağa çalışmalıyıq. Müəllif ikinci baxışı qəbul etmir, onu əsassız bir şey kimi gözdən salmağa çalışır. Bu onun haqqı. Ancaq elmi arqument yerinə belə bir cümlə ilə dünya tarixşünaslıq elmində qərarlaşmaq istəyində bulunmaqdadır: “Onu da qeyd etməliyik ki, yazılı məlumatın çox cüzi, bəzi hallarda isə heç olmaması bu tədqiqatçıların başlıca olaraq onomastik materiala müraciət etməsinə, ayrı-ayrı qədim xüsusi ad və sözlərin müasir dilimizdəki uyğun variantlarını aaramasına səbəb olmuş, bu isə opponentlər, tədqiqatçılar arasında inamsızlıq yaratmışdır; belə ki, dilin dinamik olduğunu, onun leksik və səs tərkibində zaman keçdikcə yaranan mütləq dəyişikliyi, həmin alimlərin istinad etdikləri 6000 il əvvəlki (və ya bir qədər sonrakı) “prototürk” və ya ilkin (erkən) türk dilinin (belə bir dilin mövcudluğu da elmi baxımdan sübut edilməmişdir) müasir elm üçün qaranlıq olan vəziyyəti, həmin dilin zaman-zaman, özü də sözsüz, köklü dəyişikliyə uğradığını nəzərə alaraq, qədim dillərlə müasir Azərbaycan türk dilinin müqayisəsindən doğan fikirləri son elmi nəticə kimi qəbul etmək olmur».

120 söz tutan bu filoloji monstr ilə bağlı burada araşdırma üsulunun nə qədər yanlış olduğunu vurğulamaq lazım gəlir.

Birincisi, bu uzun cümlədə “tədqiqatçıların (Qafqaz-İran versiyasını məqbul saymayan alimlər nəzərdə tutulur – S.Ə.) başlıca olaraq onomastik materiala müraciət edilirsə, ayrı-ayrı qədim xüsusi ad və sözlərin müasir dilimizdəki uyğun variantlarını aaramasına” müəllifin kəskinliklə qarşı çıxması diqqəti özünə çəkir. Zənnimcə, belə bir baxış xüsusi elmi ədəbiyyatla az tanış olmaqdan irəli gəlir. Tarixin alt qatları üçün onomastik materiala müraciət etməsinə, ayrı-ayrı qədim xüsusi “ad və söz-

lər” nə qədər tuhaf görünsələr də, tarixi araşdırma üçün çox zaman yeganə “ip ucu” ola bilirlər. Hələ XIX yüzilin I yarısında Rusiya imperator Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü E.Eyxvald, Herodot tarixində keçən türraget, iurk və yurk sözlərinin Türk etnonimləri olduğunu bildirmiş, yəni onomastik materiala dayanaraq m.ö. V yüzildə türklərin Şərqi Avropada (Dnestr hövzəsi) məskun olduqlarını yazmışdır.

Daha bir akademik Yulius Nemeth yazırdı: “*Dil bilgilərinə əsasən türklərin ən qədim məskənlərini Qərbi Asiyada axtarmaq lazımdır*”. Başqa bir görkəmli orientalist akademik B.Hrozni şumerlərdəki *Arali* sözünü “Ural” dağ adının əski yazılışı sayaraq, şumerlərin İkiçay arasına quzeydən miqrasiya etdiklərini bildirmişdir. Bununla yanaşı, bir az irəlidə görəcəyimiz kimi, müəllifin heç bir irad tutmaq istəmədiyi tarixçi (İ.Əliyev) də məhz “onomastik materiala” dayanaraq öz əvvəlki mövqeyini dəyişmiş, Mada (Midiya) dilini “İran dil ailəsinin” şimal-qərb qrupuna aid etmək istəmişdir (halbuki başqa bir

iranşunas V.İ.Abayevin fikrincə, Midiya dili haqqında bizə heç bir şey bəlli deyildir).

İkinci irad dilin “köklü dəyişikliyə uğraması” mülahizəsi ilə bağlıdır. Təbii, hər bir dil min illər boyunca dəyişikliyə uğrayır. Ancaq türkoloji elmində “Klouson konstantası” deyilən bir anlayış var. 1000 il ərzində bir qrup dünya dillərinin *təməl söz fondu* 18-20% dəyişmişsə, türk dillərində bu dəyişmə bir faizdən də azdır, yəni bu dillər heyrətamiz leksik sabitliyə malikdir.

Üçüncü məqam proto (erkən) türk dilinin inkar edilməsi ilə bağlı (müəllif beləcə də yazmış: “belə bir dilin mövcudluğu da elmi baxımdan sübut edilməmişdir”). Çox qəribədir. Böyük iranşunas V.Abayevin məlum fikrinin (“Midiya dili haqqında bizə heç bir şey bəlli deyil”) üstündən sükutla keçən Azərbaycan alimi bu dilin varlığını qeyd-şərtsiz qəbul edir, prototürkcəni isə yox! Nəzərə almır ki, qədim dünyanın böyük, superetnoslarından birini təmsil edən prototürk dili yüzlərlə söz və anlayışlarla şumer, xat, xett, pelask, yunan, slav, Çin, Koreya, yəhudi və başqa dillərin qədim sözlüklərinə nüfuz edərək əbədiyyətə qovuşmuşdur. Bu baxımdan, hətta İskit (skif) dili də müqayisə olunacaq durumda deyildir. Çünki bu dildən elmə bəlli olan sözləri barmaqla saymaq mümkündür və onların da çoxu onomastik vahidlərdir.¹

Başlıca problem isə azərbaycanlıların türklüyünün inkarı, onların mənşəyinin İran və “Kavkazion” köklərinə bağlamaq cəhdləri ilə yaranmışdır. Yeni çoxcildlik müəlliflərinin nəzərinə çatdırmaq istəyirəm ki, R.Qasımova və onun antropoloji “tədqiqatlarına” inamla istinad edən İ.Əliyev, R.Hüseynov, F.Məmmədova və başqaları “yerli (Qafqaz mənşəli)” köklərdən yazmaqla əsl elmi gerçəkləri millətimizdən gizlətməyə çalışmışlar. Onlar İran-Qafqaz versionunu, N.Vəlixanlının təbiriylə, “tarixşünaslıq elmində qərarlaşdırıla bilməmişlər”. Ötən yüzilin 50-80-ci illərində görkəmli sovet alimləri Q.F.Debets (R.Qasımovanın

---

¹ *Baxınız: Мизиев И.М. Тринадцать слов из языка скифов / Azərbaycan filologiyası məsələləri, III.–Bakı, Elm, 1991, s.41-49.*

elmi rəhbəri!), V.V.Bunak, V.P.Alekseyev, M.Q.Abdüşelişvili, O.Babakov, Q.L.Xit, A.Q.Qadjiyev və b. bu versionu qətiyyətlə rədd etmiş, azərbaycanlıların İran və ya Qafqaz-İber deyil, Kaspı antropoloji tipinə mənsub olduğunu yazmışlar.

Bir neçə söz çoxcildlikdə məqbul sayılan tarixçilik meyarı haqqında. Bir sıra əsərlərə kitabda istinadlar yox, bəziləri bibliografiyaya da alınmamış. Görünür obyektivlikdən çox danışıl-sa da, qara, yəni “istənilməyən” əsərlər listəsi var imiş. Bunu söyləmək üçün II cildin girişi əsas verir. Burada İran-Qafqaz versionunu qəbul etməyən kitablar haqqında belə bir passaj yer almışdır: “...son illərdə çıxan tarix kitablarının² əhatə etdiyi bir çox mühüm problem və məsələlərin, müxtəlif fakt və hadisələrin biri digərini təkzib etməsinə səbəb oldu... Eyni mövzuya aid biri digərini təkzib edən, biri digərinin əksi olan faktlar və hadisələr, eləcə də daban-dabana zidd olan “konsepsiyalar” çoxdan bəri gözlənilən bu tarix kitablarının ümumi uğuruna təsir etdi, bir sıra vacib məsələ və problemlərin həllində hərc-mərclik törətdi”. Müəllif artıq giriş bölümündə təsəvvür yaratmağa çalışır ki, adı keçən kitablar, “obyektivlik və elmiyə xələl gətirmədən tariximizi vahid kitabda cəmləşdirmək” kimi nəcib bir işə xeyir yox, ziyan vurdular.

Söz yox, obyektivlik və elmilik gözəl sifətlər, ancaq sözdə yox, işdə olsun gərək. Bu iradı bizim kitablarımıza verən müəllif bir kəlimə ilə də olsun İran-Qafqaz versionunu zor gücünə tariximizin boğazına bağlamaq istəyən İ.Əliyevin biri digərində, “daban-dabana” zidd olan istorioqrafik oyunlarına göz yumur, oxuculardan növbəti dəfə gizlətməyə çalışır. Lütfən, diqqət ediniz örnəklərə:

---

² Mahmud İsmayilov. *Azərbaycan tarixi*. –B.,1992; *Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər*. – B, 1993; *Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I c.* –B., 1994; *Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər*. –B., 1996 (İstinad N.Vəlixanlıındır).

“Считать мидийский язык безусловно иранским по крайней мере несерьезно” (И.Алиев. Мидия – древнейшее государство... “Очерки по древней истории Азербайджана”, 1956, с.84).

“Имеющийся в нашем распоряжении мидийских языковой материал достаточен, чтобы распознать в нем иранский язык” (И.Алиев. История Азербайджана, 1995, с.119).

“Признание в мидянах иранцев и только иранцев есть, несомненно, плод односторонней тенденциозности и научной схематичности индоевропейской миграционной теории” (И.Алиев. Мидия, с.76).

“...опираясь на значительный ономастический материал и другие данные, мы можем с полным основанием говорить о мидийском языке и отнести этот язык к северо-западной группе иранской семьи языков” (И.Алиев. История, с.119).

“Иранизм самих сарматов находится под большим вопросом. Иранизм всех сарматов не может считаться научно доказанным. И поэтому пытаться доказывать «иранизм» мидян на основании «иранизма» сарматов не что иное, как определить одно неизвестное при помощи не менее неизвестного” (И.Алиев. Мидия, с.83).

“Несколько античных писателей сообщают о родстве мидян с сарматами, последние из которых, вне всякого сомнения, ираноязычны” (И.Алиев. История, с.119).

Eyni bir müəllif yazılarından alınmış olan parçaların müqayisəsini davam etmək üçün məncə, heç bir lüzum yoxdur. Sadəcə, çoxcildlikdə XIV fəslin müəllifi obyektivlik və elmilikdən ağız dolusu danışsa da, nəinki faktları, həm də bu faktlar

haqqında hələ 1980-ci illərdə bizim tənqidi qeydlərimizi nəzərə almaq istəməmişdir.

Müəllifimizin faydasız kimi təqdim etmək istədiyi kitablara gəldikdə isə yalnız bunu söyləmək yetərinə olar: bu kitablarda biri o birinə uyğun gəlməyən faktlar da ola bilər, açıqlamalar da. Ancaq onları birləşdirən vahid bir konsepsiya var və bir zaman gələcəyin bir tarixçisi bu dörd kitabı sizin çoxcildlik ilə qarşılaşdıraraq, fikir bildirəcəkdir. Yazacaq ki, o kitablarda Azərbaycan türklərinin yaranış tarixi üzərinə onillər boyu rəsmi və qeyri-rəsmi (qapalı) dəstəklər hesabına qondurulmaqda olan Qafqaz-İber və İran konsepsiyasının baş yazarlarına və çoxsaylı müdafiəçilərinə sarsıdıcı zərbə endirmiş oldu, millətimizin tarixini öz türk köklərinə döndərdi.

Ümumi dəyərləndirmə baxımından söyləmək zorundayam: ikinci cildin XIV fəslə analitik araşdırma biçimində deyil, bəsit təsvirçilik üslubu ilə yazılmış bir icmaldır. Kitabın bütün fəsilələrindən fərqli olaraq, bu fəsilə paraqraflara, sonuncular isə paraqrafçı mövzulara bölünməmişdir. Mətn müəllifi elm üçün yeni olan heç bir problem irəli sürməmiş, buna görə də, heç bir məsələni yeni qoyuluşda və yeni oxunuşda həll edə bilməmişdir. Halbuki Bakı Dövlət Universitetində tərəfimizdən hazırlanmış olan “Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər” (1996) kitabının “Etnogenezis” bölümündə (s.156-203) bir qayda olaraq yeni problem mövzular qoyulmuş və açıqlaması verilmişdir. Bir örnək kimi həmin bölümün yalnız birinci paraqrafında qoyulmuş mövzulara diqqət edin: “Azərbaycanlıların kimliyindən yazılanlara bir baxış. Tarixçilik imperializmi”; “Ön Asiya, Aralıq və Qara dəniz bölgələri uzaq keçmişdə türklərə yad deyildi”; “Təbii dərinləşdirmə üsulu”. Bunlar tarixçiliyimiz üçün yeni mövzulardır.

Qalanını hörmətli dinləyicim özü söyləsin.

Dili, mədəniyyəti inkişaf etmiş xalq başqa xalqın dilini götürməz

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Süleyman müəllim, çox sağ olun!

Müzakirələrə başlayırıq. Bilirəm ki, deyiləsi söz çoxdur. O cümlədən, Süleyman Əliyarlının fikirlərini təsdiq edənələr, bəyənənlərlə yanaşı inkar edənələr və təkzib etmək istəyənlər də var. Amma mən əvvəlcə bir-iki məsələyə qısaca münasibətimi bildirmək istəyirəm.

Birincisi, ümumiyyətlə, dili, mədəniyyəti inkişaf etmiş bir xalq çox asanlıqla başqa bir xalqın dilini, yəqin ki, götürməz. O nöqteyi-nəzərdən, doğrudan da, orta əsrlərdə böyük ədəbiyyatı, mədəniyyəti, dili olan farsların və ya türklər İrana gəlməmişdən əvvəl orada yaşayan və fars dilinə yaxın dillərdə danışan çoxsaylı bir xalqın mühüm bir hissəsinin birdən-birə türk dilini qəbul etməsi kimi fərziyyələr inandırıcı deyil.

Məni maraqlandıran digər məsələyə keçirəm.

Avropa tarixçilərindən biri (kim olduğunu unutmuşam) deyir ki, hər xalq öz tarixində ən azı bir dəfə böyük köç edib. Bu mövzuda əvvəlki məclislərimizin birində müzakirəmiz olub. Ümumiyyətlə köç etmək, köçüb gəlmək, bu və ya başqa yerdə məskən salma tarixinin nisbətən cavan olması, bizim bəzi tarixçilərin düşündükləri kimi ayıb bir şey deyil. Məsələn, Slavyanlar şimaldan cənuba, yaxud qərbə köçüblər. Eləcə də bütün xalqlar bu aqibəti yaşayıblar. Bu məcrada məni bir sual maraqlandırır:

Süleyman müəllim, siz türk, ərəb, fars, Avropa tarixçilərinin qəbul etdiyi bir fikri - türklərin Sibir tərəfdən, Çinin Şimalından dalğa-dalğa köçüb qərbə doğru hərəkət etdiyini, o cümlədən, İran və Qafqaza gəldiyini qəbul edirsinizmi?

Türklər də nə zamansa köçüblər, əslində isə onlar dünyada ən çox köç edən xalqlar sırasındadır–hun, suvar, xəzər, qəznəvi, qaraxanlı, səlcuq, türkmən, oğuz, qıpçaq...tarixinə baxın!.

Bu gün burada yaşayan digər qafqazlıların (kartvel qrupuna daxil olanlar, Dağıstan xalqları) daha qədimdən burada yaşadığını, türklərin isə daha sonra köçüb gəldiyini qəbul edirsinizmi?

Sadəcə köçüb gələn türklər, görünür ki, çox idilər. Və ətrafdakı bəzi azsaylı və təcrid olunmuş xalqlar onların içərisində əridi. Məsələn, burada –Azərbaycanda ərəblər yaşayıb – görünür ki, onların bir hissəsi islam ordusundan, bir hissəsi idarəçilik səbəbindən burada qalmışdılar. İndi də Azərbaycanın bir neçə rayonunda ərəblərlə bağlı kənd adları və nəsil adları var. Onlar Ərəbistandan tam təcrid olduğundan və yerli xalq da islama qulluq etdiyindən yavaş-yavaş əriyib yox olublar. Bu cür şeylər, yəni coğrafi təcrid olunma qrup kimliyini zəiflədə, hətta yox edə bilər.

Digər və son sualım, Əbül-ülə əl-Müərrî ilə bağlı gedən söhbətə aiddir. Bu daim yada salınan xronik misala çevrilib. Məncə ondan məsələnin məğzini anlamaq üçün deyil, şübhəli fikri təsdiq etmək üçün daha çox istifadə edirlər. O dövrdə İran, o cümlədən, İran Azərbaycanı türkləşmişdimi? Deyəsən yox... Digər tərəfdən, ərəblər türkləri kifayət qədər yaxşı tanıyırdılar. Bağdadda türklərin ordusu var idi. Onlar güclü idilər, hətta idarəçiliyə də, xəlifənin işlərinə də qarışırdılar. Ona görə də əgər Qətran Təbrizi türkcə danışırdısa, əl-Müərrî ona necə deyə bilərdi ki, bu nə dildir?! Özü də o dil türk dili idisə, onların adları vardı - xəzər dili, xaqaniyyə, oğuz, qıpçaq ...(Mahmud Qaşqariyə baxın, o bu adları sayır). O halda, əl-Müərrî ilə Qətran Təbrizinin söhbətində adı çəkilən Azəri və ya Azərbaycan dilinin hər hansı türk dilinə dəxli ola bilərmi?

Mən problemin tarixçilik aspektini açıqlamağa çalışdım

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

–Hamlet müəllimin sualları mövzunun başlıca elmi aspektləri, məzmun və mahiyyətiylə bağlı. Mən isə problemin tarixçilik aspektini açıqlamağa çalışdım. Nə isə, suallara dönək.

Birincisi, mən türklərin tarixində bir “böyük köç” deyil, yüzillər və hətta minillər boyunca onların dəfələrlə köçlərdə olduğu qənaətinəyəm. Bu, tarixdə “türk dinamizmi” (L.N.Qumilyovda: passionarlığı) kimi də qəbul edilə bilər. Türklərdə gözəl atıcılıq və arabaçılıq (“kanqlı” buradan) sənəti vardı. Erkən xristian-latın tarixçilərində (İordan və b.) türklərin doğuluşdan ölənə kimi at ilə bütöv, bitişik təsəvvürü yaranmışdı; sanki uyqusu da, yeməyi də at üstündə yapılırdı. Antik kentavr mifi buradan. Buna görə mən, sizin dediyiniz kimi, türklərin “Çinin şimalından dalğa-dalğa köçüb qərbə, o cümlədən İran və Qafqaza gəldiyini heç zaman inkar etməmişəm.

Ancaq mən belə bir ənənəvi qavrayışla yanaşı israr edirəm ki, türklər şərq-qərb yönümlü köçlərdən daha öncə qərbdən şərqə köçlər etmişlər. Məruzəmin ikinci hissəsində akademik Eyxvaldın (1838), akademik Marrın (1934), akademik Hroznın (1940) və akademik Nemetin (1963) əsərlərinə istinadlar var. Onların konsepsiyası belədir: qədim türklərin ilkin vətənləri Aralıq dənizi, Ural-Qafqaz dağları olmuşdur. Bu səbəbdən “Azərbaycan tarixi” kitabının (1996) VII bölümündə mən “Ön Asiya, Aralıq və Qara dəniz bölgələri uzaq keçmişdə türklərə yad deyildi” mövzusunı başlığa çıxarmışam. Burada belə bir tezis də yer almışdır: “Bu göstəricilər... türklərin Ön Asiyada və Aralıq dənizi üzərində tarixin ulu çağlarından yerləşib oturduqlarını sübuta yetirir. Dünya elmində türkoloqların yalnız bir yarısı Altay bölgəsini türklərin ilkin vətəni sayırsa, qalanları onların bu bölgəyə Ön Asiyadan sonralar gəldiyini yazmaqdadır” (s.159).

İkincisi, sualda aborijenliyi yalnız “qafqazlılara” aid edirsiniz. Bu, çox nisbi, hətta şərti anlayışdır. Akademik İ.Cavaxışvili bir zaman yazırdı: *“Измерением всех черепов, найденных в древнейших погребениях Кавказа, установлено, что сперва в нашей стране жили длинноголовые, то есть долихокефалы...”* Xatırladıram: türklər bu antropoloji tipə mənsubdurlar, qafqazlılar isə braxikran tipinə.

Sonuncu, Hamlet müəllim, Əbül üla Məərri tarixçəsi prinsipal məsələ deyil. Mən yalnız 1958-ci il “Azərbaycan tarixi” (Ə.Quliyev) kitabının mövqeyini açıqlamaq üçün bu mövzuya toxundum.

Sual çox yaxşı qoyulmuşdu: “Köküng kim?”

*Camal MUSTAFAYEV,
fəlsəfə elmləri doktoru, profes-
sor:*

–Süleyman müəllimə təşəkkür edirəm. O, Azərbaycanın ən böyük tarixçilərindəndir. Elm aləmində tək Azərbaycanda yox, keçmiş SSRİ-də öz mövqeyi olan alimdir. Onun mühakimələri hər hansı bir elmi dəlilə əsaslanır. Ancaq bir məsələ var ki, istər milli, istərsə də siyasi məsələ olsun, hər birinin metodoloji əsası olmalıdır. Metodologiyadan kənarında fikirlər mütləq dağılacaq, qırılacaq.

Bu baxımdan Süleyman müəllim sualı çox yaxşı qoydu: “Köküng kim?” Amma bu gözəl sualın cavabı məcrasını aşmış sel kimi hər tərəfə dağıldı. Mövzu çox geniş olduğundan fikirlər uzağa getdi. Mən istərdim ki, Süleyman müəllim məruzəsini konkret elmi nəticələrlə yekunlaşdırsın...

Professor Süleyman ƏLİYƏRLİ:

–Bu sual da mövzunun başlıca elmi aspektlərinə toxunmağı tələb edir. “Köküng kim?” sualına mən yalnız tarixçilik müstəvisində toxundum, tarixçilərin görüş və yanaşmalarını açıqlamağa çalışdım. Köklərin kimliyini açıqlamaq istəyirsinizsə, ikinci məruzə dinlənilməlidir.

Şahin MUSTAFAYEV, tarix elmləri namizədi:

–Mən Süleyman müəllimə təşəkkür edirəm.

Mən 1984-cü ildə ilk dəfə EA-na gələndə o, yenə etnogenezis haqqında müzakirələr aparırdı. Bu gün xəyalən o dövrlərə qayıtdım.

Mənim sizə bir sualım var: Türk olmaq sizə görə nə deməkdir? Yəni türk olmaq bir genetik, bioloji varlıqdırmı, yoxsa milli şüurdur? “Köküng kim” deyəndə nə nəzərdə tutulurdu?

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

–Mahmud Kaşkarlı “Köküng kim?” sualı ilə türk kimliyi, türk varoluşunu nəzərdə tuturdu. Haqlısınız, məsələnin yalnız genetik tərəfi deyil, düşüncə və mənəviyyat aspekti də var. Nikola Sarkozi Macar kökənli birisi, amma mənəviyyatca tam bir fransız “Mşak” qəzetinin (XIX y.) redaktoru Qırıqor Arsruni qaraçı (çigənə) nəslindən, təbliği yazıları ilə Daşnak düşüncəsinə təməl atanlardan biri, yəni erməninin ermənisi. Yeri gəlmişkən, müəlliflərimizdən biri Dağlıq Qarabağ ermənilərini albanlar kimi təqdim etməkdə israrlıdır. Məncə, yalnız xəstə təxəyyül ilə bu gün bunu yazmaq olar. Sözüün qıtası, “Köküng kim?” sualı ilə həm də özünü dərk etmə, özünü türkbilmə mövzusu nəzərdə tutulur.

Güllü YOLOĞLU, tarix elmləri doktoru:

–Mən də maraqlı mövzuda məruzə etdiyinə görə Süleyman müəllimə təşəkkür edirəm. O, bu mübahisəli məsələyə xeyli aydınlıq gətirməyə çalışdı. Amma məncə, bəzi məsələlərə də aydınlıq gətirilməsi lazım gəlir. Məsələn, tarixi əsərlərdə uyğurların da bu ərazilərə gəlməsi yazılır. Yaxud qıpçaq məsələsi bir az

diqqətdən kənar qalır. Başqa bir sual türklərin bu ərazilərdə əvvəldən yaşaması, ya da sonra gəlməsi ilə bağlıdır. Mən Süleyman müəllimin bu məsələlərə münasibətini bilmək istəyirəm.

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

–Məncə, nə üçün burada Qıpçaq və ya Uyğur türklərindən ayrıca söz açılmaması artıq aydındır. Türklərin əvvəldən burada yaşaması mövzusunda isə artıq toxundum. Təşəkkür edirəm.

ONUNCU MƏCLİS

2007-ci il mayın 8-də Xəzər Universitəsinə fəaliyyət göstərən "Elm və sənət məclisi"nin 10-cu toplantısı oldu. "Gürcü xalqının mədəniyyəti və milli psixologiyası: müqayisəli təhlil" mövzusunun müzakirəsinə həsr olunmuş məclisdə bu dəfə də müxtəlif elm və təhsil müəssisələrindən dəvət olunmuş mütəxəssislər, müəllimlər və tələbələr iştirak edirdilər.

Məclisi giriş sözü ilə Universitəsin rektoru, professor Hamlet İsaخانlı açdı.

Etnopsixologiya xalqın ruhunun öyrənilməsidir

Professor Hamlet İSAXANLI:

–Əziz dostlar!

“Elm və sənət məclisi”nin hörmətli qonaqları!

Payızda başladığımız görüşlərin, seminarların bu gün sayca onuncusudur. Onluq say sisteminə ilk ikirəqəmli ədədə çatdıq. Bilirsiniz ki, hər on məclisin materialları bir kitab olacaq. Yəni bugünkü məruzədən və müzakirədən sonra həmin kitab çapa hazırlanacaq və bu, ümid edirəm ki, davam edəcək.

Çalışırıq ki, müzakirəyə çıxardığımız mövzular rəngarəng olsun. Mövzu məhdudiyətimiz yoxdur. Mövzunun maraqlı, cəlbedici, düşündürücü olması kifayətdir.

Bu gün biz “Gürcü xalqının mədəniyyəti və psixologiyası: müqayisəli təhlil” mövzusunə müraciət etmişik. Elmi baxımdan bu, etnopsixologiyaya aid olan bir mövzudur. Yəni müəyyən mənada, xalqın ruhunun öyrənilməsidir. Xalqın milli xüsusiyyətlərini, düşüncə tərzini, özünüdərkini, adət-ənənələrini, arzusu, istəyini, arxetiplərini, qürur və iradəsini, milli dəyərlərini, xarakterini başa düşmək istəyirik. Adətən, bunlar müqayisələr nəticəsində ortaya çıxır. Birinin dəyərlərindən, xarakterindən danışanda onu başqaları ilə müqayisə etmək, başqalarından fərqləndirmək lazım gəlir. İstər-istəməz müqayisəli təhlil aparmaq ehtiyacı yaranır.

Etnopsixologiya barədə tarix boyu müxtəlif fikirlər, baxışlar olub. Qədim Yunanıstandan başlayaraq filosoflar bu mə-

sələyə daha çox münasibət, fikir bildiriblər (Sokrat, Platon, Ksenofont, Herodot, Hippokrat və s.). Onlar həmişə qonşu xalqları müşahidə eləyəndə orada tək tarixi hadisələri qeyd etməklə kifayətlənmir (məsələn, İranlılarla müharibədə), o xalqların xarakterini öyrənməyə, hətta bu xakteri yaradan səbəbləri araşdırmağa cəhd edirdilər. Səbəbləri də onlar daha çox coğrafi mövqe və şəraitdə görürdülər (coğrafi determinizm): bu, Şərqdə bir cür, Qərbdə isə başqa cür olur, dağda bir cür, düzdə başqa cür olur və s... Bir sıra nəzəriyyələrdə bunu iqlimlə, iqlim zonaları ilə əlaqələndirirdilər. Belə yanaşma xüsusilə orta əsrlərdə geniş şəkli almışdı. Qədim Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində xalqların ruhu, düşüncə tərzii, mədəniyyəti haqqında fikirlərə rast gəlinir.

Müasir dövrdə də bu məsələyə böyük diqqət yetirilir.

XVIII əsrdə başlanan tədqiqatlar get-gedə güclənmiş, XIX əsrdə xalqların psixologiyası, xakteri artıq bir elmi cərəyan kimi formalaşmağa başlamışdı. Yenə də əsas rol filosoflara məxsus olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısında almanlar “Etnopsixologiya və dilçilik jurnalı” adlı dərgi çıxarmağa başladılar. Bu, müasir etnopsixologiya elminin başlanğıcı kimi qəbul olunub. Burada faktlar toplanılır, onların yekun təhlili verilir. Sonra sistemləşdirmələr və elmi inkişaf cəhdləri başladı. Amma, qərribə də olsa, bu elm nə tarixdir, nə fəlsəfə, nə də riyaziyyat. Məncə, bu, hələ bitkin bir elm şəklini almayıb. Məsələn, müasir psixologiyanın çox ciddi sahələri var ki, artıq o bölümlər özləri ciddi bir elm şəklini alıb. Onlar bu gün çox dəbdə olan sahələrdir. Etnopsixologiya isə bir növ ümumi faktları qeydetmə, təhlil etmə formasında qalıb. Bu da ondan irəli gəlir ki, ayrı-ayrı fərdlərin psixologiyasını öyrənməklə xalqın psixologiyası, xakteri barədə geniş və dərin ümumiləşmələr etmək olmur. Çünki xalq özü həmcins deyil.

Xalq müxtəlif fərdlərdən ibarətdir. Məsələn, mümkündür ki, düşüncə tərzii mənə yaxın olan və Çində yaşayan bir adamla (məsələn, riyaziyyatçı alimlə) mənim ünsiyyətim daha yaxşı alınsın, nəinki mənim bəzi azərbaycanlılarla ünsiyyətim. Dü-

şüncə tərzimizdə çox böyük fərqlər olan bir azərbaycanlı ilə mənim maraq dairəmiz, xarakterimiz başqa cür ola bilər. Ona görə də bütün millətin tam, dəqiq portretini cizmaq olmur. Etnopsixologiya adlanan elm bu səbəbə görə ciddi bir elm şəklini almayıb. Amma bununla bərabər, maraqlı müşahidələr və mülahizələr mövcuddur.

VII əsrdə gürcü və erməni kilsələri arasında, sonra əlifba məsələlərində ixtilaf baş verdi

Biz bu gün gürcülər haqqında danışacağıq. Nə üçün? Əslində biz bir çox xalqların mədəniyyətini, psixologiyasını müzakirə etməliyik. Ən çox da yaxın olduğumuz, bərabər yaşadığımız, əməkdaşlıq etdiyimiz, dostluq etdiyimiz, bəzən yola getmədiyimiz, müxtəlif mənada ziddiyyətdə olduğumuz dinc və ya qeyri-dinc millətlərin, xalqların mədəniyyətini, onların psixologiyasını öyrənmək bizim üçün çox maraqlıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən bizə ruslar da, farslar da, gürcülər də, ermənilər də maraqlıdır. Bir xalq kimi gürcülərlə bizim xalqın ünsiyyəti çox qədimlərə gedir. Deyilənə görə, xristianlığı Qafqazda əvvəlcə ermənilər, sonra gürcülər, daha sonra Azərbaycanda yaşayan albanlar qəbul edib. Amma sonra Azərbaycanda İslam daha çox yayıldı və üstün oldu. Qafqaz xalqlarının dini dünyagörüşlərində fərqlər əmələ gəldi. Artıq qədim dövrdə gürcü və erməni kilsələri arasında fikir ayrılıqları gücləndi, ixtilaf baş verdi. VII əsrdə onların kilsələri ayrıldı (Gürcülərdə xalkedon, ermənilərdə isə monofizit kilsəsi hakim oldu).

V əsrdə erməni və gürcülərin ayrıca əlifbaları da əmələ gəldi. VIII əsrdə gürcülərin bəzi tarixçiləri ermənilərlə mübahisə etməyə başladılar ki, deyirsiniz, sizin əlifbanızı biz düzəltmişik, amma bu fikir qətiyyənlə doğru deyil, çünki bizim əlifbamızın xarakteri başqadır, xətləri fərqlidir...

Artıq əlifba mədəniyyətin birinci vasitəsi və mədəniyyətlərə rasi ziddiyyət qaynağı oldu, bu istiqamətdə söhbətlər səngimədi.

Rustavelinin yaradıcılığı gürcü xalqının formalaşmasına böyük təsir göstərdi

Hər yerdə olduğu kimi, qədimdə Gürcüstan da kiçik-kiçik dövlətlərdən ibarət idi. Hesab edirlər ki, düz 1000 il əvvəl – 1008-ci ildə Gürcüstanın şərq ilə qərbi (Kartli–İberiya və Abxazeti) birləşməyə başladı, “Sakartvelo” sözü əmələ gəldi, gürcülər bir coğrafi ərazidə yaşamağa başladılar. Bu, uzun olmasa da, bir müddət davam etdi.

XI əsrin sonlarından XIII əsrin əvvəllərinə qədər gürcülərin renessans dövrü olub. Qurucu Davidin, Tamaranın, Rustavelinin və başqalarının adını çəkmək kifayətdir. Həm dövlətçilik baxımından, həm də digər sahələrdə gürcülər, doğrudan da, xeyli inkişaf etmişdilər. Bu məsələ ilə, yəni kimin güclü, kimin zəif olması, hansı torpağın kimin ərazisində olması ilə bağlı tarixçilər mübahisə edirlər. Bu ətrafda (Qafqazda və Yaxın Şərqdə) yaşayan xalqlar arasında da belə mübahisə var. Çünki tarixin bir dövründə bir xalq, başqa dövründə isə digəri daha güclü olur. Kim hansı dövrdə daha güclü olubsa, daha çox ərazini tutubsa, həmin dövrü əsas götürür, deyir ki, mən güclü olmuşam və bu geniş ərazilər mənə aiddir. Amma, mənə, bu fikirlə tarixçilər də razılaşar ki, gürcülər o dövrdə güclü olublar. David Qurucu (Ağmaşenebeli) hakimiyyətindən başlayaraq (1089) Tamaranın hakimiyyətinin sonuna qədər (1212) gürcü dövlətçiliyi və Rustavelinin “Verxistkaosani” əsərinin mərkəzi yer tutduğu gürcü mədəniyyəti yaxşı inkişaf etdi. Rustavelinin yaradıcılığı gürcü xalqının formalaşmasına, psixologiyasına qeyri-adi dərəcədə böyük təsir göstərdi, gürcü danışıq dilinin bütövləşməsinə kömək etdi. David Qurucunun dövründə onun dəvət etdiyi türklərin (Ətrəkin başçılıq etdiyi qıpçaqların) böyük dəstəsi Kartlidə məskən saldı, gürcülərin hərbi uğurlar qazanmasına kömək etdi.

XIII əsrdən gürcülərin tənəzzül dövrü başladı. Yəni ölkə ayrı-ayrı knyazlıqlara, ayrı-ayrı hissələrə parçalandı. Orada

xristianlıq olsa da, gürcü tarixçiləri də, Avropa tarixçiləri də qeyd edirlər ki, Gürcüstana İran mədəniyyətinin təsiri daha çox olub. Bir çox faktlar göstərir ki, 1800-cü illərə – Gürcüstanın Kaxeti hissəsi Rusiyanın təbəəliyinə keçənə və ruslar burada yerləşdirilənə qədər Şərqi təsiri daha güclü olub. Əslində İran təsiri Sasanilər dövründə də kifayət qədər güclü idi.

Tiflis həmişə çoxmillətli şəhər olub. VII əsrə aid qaynaqda burada Xəzər – türk, gürcü, erməni, yunan, yəhudi, assur dillərində danışıldığı qeyd olunub. Gürcülər Tiflisi mərkəz seçənə qədər ora İslam şəhəri idi, oranı müsəlmanlar idarə edirdilər. Amma get-gedə Tiflisdə gürcülərin təsiri artmağa başladı. 1121-ci ildən gürcülər Tiflisi alsalar da, uzun müddət müsəlmanlar əhalinin mühüm hissəsini təşkil edirdi. XIX əsrin sonlarına qədər burada ermənilərin də təsiri böyük idi. Onlar həm say etibarilə, həm də idarəçilikdə iştirakları baxımından nəzərə çarpırdılar.

Rusiyaya birləşdirildəndən sonra Tiflis müəyyən qədər Qafqazın paytaxına çevrilmişdi. Ruslar burada oturub yavaş-yavaş ətrafı öz əllərinə keçirərək işğal edirdilər. İşğaldan sonra ruslar idarəetməni də öz əllərinə almışdılar. Daha sonra mədəniyyət ocaqları, teatr, nəşriyyat və s. burada yerləşdiyinə görə Tiflis Qafqazın həm də mədəni mərkəzinə çevrildi. Bu da, yəqin ki, gürcü xalqının inkişafında müəyyən rol oynadı.

Mən giriş sözümdə mövzu haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq istədim. Sözü məruzəçimiz İmir Məmmədliyə vermək istəyirəm. İmir Məmmədli həm gürcü xalqının, həm Azərbaycan xalqının dilini, mədəniyyətini dərinlən bilən, hər iki dildə yaradıcılıqla məşğul olan, hər iki dildən bir-birinə çoxsaylı və ciddi tərcümələr edən nadir yaradıcı şəxs və mütəxəssislərdən biridir. Rustavelini gürcücədən azərbaycancaya tərcümə etdi. Ə.Cavad, S.Vurğun, M.Rahim və S.Rüstəmdən sonra cürətlə və zənnimcə, haqlı olaraq bu işə girişdi. Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrindən gürcü dilinə sevə-sevə çevirdi. Mənim şeirlərimi də “Həyat poeziyası” (“Sitsotsxlis poezia”) adı ilə gürcücə nəşr etdirdi. Kitabın Tiflisdə təqdimatında gürcülər şeirlərin gürcücə gözəl səsləndiyini dəfələrlə qeyd etdilər. Bu, tərcüməçinin – İmir Məmmədlinin əməyi idi, ona verilən qiymət idi.

İMİR MƏMMƏD oğlu MƏMMƏDLİ

1957-ci ildə Gürcüstanın Kaspı rayonunun Zemo Xandaki kəndində anadan olub.

Tbilisi Dövlət Universitəsini bitirib.

1990-cı ilin axırlarında Gürcüstan Prezidenti Aparatına işə dəvət olunub, bir çox məsul vəzifələrdə çalışıb.

Uzun illərdən bəri orijinal bədii yaradıcılıqla yanaşı ədəbi tərcümə ilə də məşğul olur. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarını, Yunus İmrənin, Aşıq Ələsgərin və başqa ədiblərin əsərlərini gürcü dilinə tərcümə edib. Şota Rustavelinin «Pələng dərilili cəngavər» poemasını orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcümə edib.

20-dən çox bədii kitabın müəllifidir. Dram əsərləri tamaşaya qoyulub.

Gürcüstan Dövlət Mükafatı laureatı, «Maçabeli» və «UGART» ədəbi mükafatların laureatıdır. 1998-ci ildə Gürcüstanın “Şərəf ordeni”nə layiq görülüb.

Hazırda İctimai Radioda şöbə müdiri vəzifəsində çalışır.

Şuşa havaları

İmir MƏMMƏDLİ:

– Mən hamınızı salamlayıram.

Belə bir məclisi təşkil etdiyinizə və onu müntəzəm davam etdirdiyinizə görə sizi alqışlayır və mənə bu şəraiti yaratdığınıza görə təşəkkürümü bildirirəm.

Bu gün Şuşamızın işğalı günüdür. Mən də mövzumuza keçmədən əvvəl Şuşa haqqında yazdığım bir şeiri sizin diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm. Şeir “Şuşa havaları” adlanır:

*Sən Allah, o qarı yadıma salma,
Doğma yuva dərdi bir yana qalıb.
O qarın həsrəti öldürür məni,
Dağlarda yellənən çovğunla gəlib,
Ürəyimə çökür Şuşanın çəni.
Biz qaçdıq, baxanlar elə bildilər,
Yurdda bizim təkçə varımız qaldı.
Eh, kimə deyək ki, orada bizim,
Dumanımız qaldı, qarımız qaldı.
Dağların üstündən tarım çəkilən
Simləri şəfəqdən tarımız qaldı.
Əldəyməz sinəsi xarı bülüllü,
Yamyaşıl köynəkli yarımız qaldı.
İkiyə bölündü sanki hər adam,
Yarımız qaçanda, yarımız qaldı.
Sən allah o qarı yadıma salma,
Qərib qış ayazı yanır qəlbimdə,
Məni içimdəki oduma salma.*

Gürcü dünyagörüşünə bir baxış

Xalqın dünyagörüşünü milli mədəniyyət müəyyənləşdirir, milli mədəniyyəti – xalqın dünyagörüşü. Bu, mühitlə insanın bir-birinə qarşılıqlı təsiri kimi bir şeydir, aksiomadır ki, mühit insanı formalaşdırdığı qədər, insan da yaşadığı mühiti formalaşdırır.

Amma geniş anlamda millətin dünyaya baxışı da milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir.

Bəs bu mədəniyyətin özü nədir?

Güman ki, mədəniyyət sözünün ən yığcam, ən lakonik izahı belə olardı:

Allahın və təbiətin yaratdıqlarından başqa nə varsa, yəni bilavasitə insanın iştirakı ilə nə yaradılıbsa, mədəniyyətdir (“kultura” mənasında).

Gürcü mədəniyyəti də gürcünün bir insan kimi yaratdığı fenomenidir. Sözsüz ki, həmin fenomen müasir gürcü simasını formalaşdıran, çağdaş gürcünü gürcü edən başlıca amildir.

Bir tarixi qonşu kimi, bizə gürcünün hansı mədəni təmənlə mənsub olmasını bilmək son dərəcə əhəmiyyətli və vacibdir. Çağdaş aləmdə ən yeni elmi sahə olan kulturologiyada dünya xalqlarının mədəniyyətləri, əgər belə demək mümkünsə, “vicdan aspektindən” də öyrənilir, yəni mənəvi-tipoloji baxımdan təhlil və tədqiq olunur. Həmin üsula görə bəşəriyyət mədəniyyətini iki hissəyə bölürlər: “ar mədəniyyəti” və “cinayət mədəniyyəti”. “Ar mədəniyyəti”nə o mənəvi əxlaqi tiplər aiddir ki, onlar hər hansı bir qərara gələrkən öz daxili impulslarına, öz vicdanlarının səsinə deyil, elin səsinə və ənənəyə çevrilmiş sosioloji davranış qaydalarına riayət edirlər. Onların bütün hərəkətlərinə, hər bir addımına artıq qəbul edilmiş adət-ənənələr və xalqın gözü nəzarət edir. Bu cür mədəniyyət təmsilçiləri xalq qarşısında, “ağsaqqal – avtoritet” önündə daim daxili hesabat verirlər. Hər hansı bir qərarı qəbul edərkən öz-özlərindən soruşurlar: “Mən bunu belə etsəm, görəsən, el nə deyər? Xalq bunu

alqışlayarmı?” Yalnız cavab müsbət olanda qərar qəbul edilir və hərəkətə gətirilir.

Bu cür mədəniyyətdə insanın özü bir fərd kimi, onun daxili vicdan səsi və müvəffiq olaraq şəxsi məsuliyyət hissi, demək olar ki, istisna olunur. Əxlaq meyarlarını qədimdən gələn adət və el tələbləri müəyyənləşdirir. Sözün qıtası, “ar mədəniyyəti”ndə insan vaxtilə qəbul olunmuş çərçivə içərisində dolanır. Yəni ilk baxışda o elə bir vəziyyətdədir ki, zahirən güya sərbəst hərəkət edir, amma yerləşdirildiyi çərçivə həddlərindən kənara çıxıb bilmir. Həmin mədəni məkanın sərhədlərini qoruyaraq el qarşısında onun üzünü nə qədər ağdırsa, xalqın gözündə nə dərəcədə nümunəvidirsə, qərar seçimində bir o qədər məhduddur. Ən azından elin gözü, xalqın sözü onun bütün qərarlarına güclü təsir edir.

Şərti olaraq “cinayət mədəniyyəti” adlanan mədəniyyətdə hər şey bunun əksinədir: Qəhrəman hamılıqla qəbul olunmuş davranış qaydalarına qarşı çıxır. Onun hərəkətlərini daxili vicdan səsi müəyyənləşdirir. Əgər belə hal ümumi milli mədəniyyətin təyinedicisi deyilsə, ictimai adət və oturuşmuş davranış qaydalarının tərəfdarı olan kütlə ilə “cinayət mədəniyyəti”nin

təmsilçisi kimi çıxış edən fərd arasında ziddiyyət yaranır. El göz bəbəyi kimi qoruduğu yaşam etiketini pozduğuna görə onu öz içərisindən qovmağa, təcrid etməyə səy göstərir.

“Cinayət mədəniyyəti”ndəki “cinayət” toxunulmaz davranış çərçivəsinin, müqəddəs milli mədəniyyət sahəsinin sərhədlərinin pozulmasından ibarətdir. Bu halda əsas aparıcı qüvvə, hər şeyin mərkəzində duran amil şəxsiyyət və onun daxili iradəsidir. Belə insan kütlənin sərt şərtlərini nəzərə almadan öz daxili səsini buyruğuna əməl edərək yeni davranış normaları tətbiq etməyə, öz əqidəsindən dönməməyə çalışır.

Zənnimcə, Şərq və Qərbin qovşağında, bir yandan Asiyanın, digər tərəfdən Avropanın astanasında yaranan gürcü mədəniyyətinin mənəvi-tipoloji təmayülünü müəyyənləşdirərək, o, əsasən “ar mədəniyyəti”nə, qismən “cinayət mədəniyyəti”nə aiddir desək, səhvə yol vermiş olarıq.

Əgər gürcü mədəniyyəti ilə qonşu Azərbaycan mədəniyyətinin arasında oxşarlıq varsa, o da onun “ar mədəniyyəti”nə – avtoritar təfəkkürə əsaslanan “ar mədəniyyəti”nə yaxınlığındadır.

Ədəbiyyat xalqın mənəvi xəzinəsi, ruhunun güzgüsüdür

Sözü gedən gürcü mədəniyyəti barədə mülahizə yürüdərək, gəlin onu konkret faktlarla sübuta yetirək.

Yəqin mənimlə razılaşırsınız ki, istənilən durumun ən dürüst göstəricisi onun mənəvi xəzinəsi, ruhunun güzgüsü xalqın ədəbiyyatıdır, xüsusilə də klassik ədəbiyyat.

Bu baxımdan özündən sonrakı gürcü ədəbiyyatına, mədəniyyətinə və milli təfəkkürə güclü təsir göstərən intibah dövrünün parlaq nümayəndəsi Şota Rustaveliyə müraciət etsək, düzgün olardı. Rustavelinin “Pələngdərili cəngavər” poemasında, doğrudan da eyni zamanda iki – fərdi və kütləvi mədəni başlanğıc özünü göstərir. Başqa sözlə, bu dahi şair sonradan bütün

gürcü mədəniyyətini, milli düşüncə tərzini müəyyənləşdirəcək iki mədəni mövqenin təməlini qoyur.

“Pələngdərili cəngavər”in baş qəhrəmanlarından biri olan Tariyel yadelli yeznənin, yad mədəniyyət təmsilçisinin onların həyatına daxil olmasının, milli mədəniyyət məkanına yabançı çaların əlavə olunmasının, şahzadə qıza evlənib, sonradan isə taxt-taca qanuni varis olmasının qarşısını almaq məqsədi ilə gəcəkən gəlib günahsız yeznəni qanına qəltan edir. Halbuki şahın yeganə qızı Nestan Darecanın nikahı məsələsinin müzakirəsinə ölkənin əmirbarı kimi Tariyel də dəvət edilmişdi və öz mövqeyini dinc danışmaq zamanı açıqlaya bilərdi. Şahzadə qızının özü sevdini, yadelli kürəkənə ehtiyac olmadığını bəyan edə bilərdi. Amma o belə etmədi və yazıq günahsız yeznəni toyqabağı qətlə yetirdi.

Sozsüz ki, Tariyelin bu hərəkəti xalqın yadı öz içində daxil etməmək rəyinə, özünü müəyyən bir mədəni məkanın hakimi-haqqı sayaraq, özünü həmin sahəyə buraxmamaq üçün həmişə daxilən şah qalxan kütlənin istəklərinə uyğun bir hərəkətdir. O, həmin vəziyyətdə başqa cür hərəkət etsə idi, ümumsəltənət iradəsinə uyğun olmazdı.

Əlbəttə, Tariyel şahzadə qızın gələcək nigahına həsr olunan saraydakı məşvərətdə ürəyini şahə açaraq onu öz eşqindən agah etsə, şah Xəzəm şahzadəsini kürəkən kimi dəvət etməzdi, nəticədə nahaq qan tökülməz, nəzərdə tutulan toy və ya dönməzdi. Amma bu, necə deyərlər, effektiv olmazdı, kütlənin yad kütlə ünsürlərinə olan mövqeyini bütünlüklə təzahür etdirə bilməzdi.

Fəqət “ar mədəniyyəti”nin bütün sirri, kütlə həyatına mənə verən ümumi mədəni məkanın toxunulmazlığı uğrunda tökülən əcnəbi qandadır, yad ünsürün daxilə buraxılmamağındadır. Həmin əcnəbi təcavüzkar olmasa da, dəvətlə gətirilmiş olsa belə, doğma mədəni məkanı hər hansı müdaxilədən qoruyub saxlamağa yönələn şüur üçün bu normaldır.

Həmin günahsız adamın qətli, nahaq qan, əsərdə cəryan edən bütün hadisələrin, o cümlədən Tariyellə onun sevgilisi

Nestan Darecanın düçar olduğu çümlə əzab-əziyyətlərin əsasını və təməl daşını təşkil edir.

Renessans dövrünün səciyyəvi nümayəndəsi olan Şota Rustaveli yaxşı bilir ki, səltənət uğrunda olsa belə, nahaq tökülən qan, onu tökənlərin hədsiz əzab-əziyyətləri ilə batıllaşmalıdır. Belə ki, Tariyel yalnız öz qan-yaşı ilə yuyandan sonra səadətə qovuşur.

Əmirbar Tariyel məmləkətdə olmadığı müddətdə onun xalqının başına gələn müsibətlərdən sonra əsərin xoşbəxt sonluğu bir növ ona dəlalət edir ki, qəhrəmanı yetişdirən mədəni mühitin rəyinə görə, el yolunda tökülən hər hansı qan, əvəzi qanla ödəniləndən sonra bəraət qazanır.

Bu, ümumxalq mövqeyi ilə yanaşı, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Rustavelinin ölməz əsərində başqa bir mövqenin də təməlini qoyur. Sözügedən mövqə poemanın digər baş qəhrəmanı Aftandilin simasında və hərəkətində öz əksini tapır.

Padşahın istəyi və vurğunu olduğu sultanə Tinatinin tapşırığı ilə yad cəngəvəri (Tariyeli) tapıb öz vətəninə qayıdan sərkərdə Aftandili nə hökmdar, nə də saray adamları bir daha məmləkətdən kənara buraxmaq istəmirlər. O isə ayrılarkən Tariyelə vəd verir ki, hökmən qayıdıb sevgilisini axtarmaqda ona yardımçı olacaqdır.

Vəziyyət lap gərginləşir. Aftandil görür ki, onun geri getməyi çox müşküləşir, çünki bu, həm xalqın, həm də xalqın iradəsini özündə cəmləşdirən padşahın istəyinin əleyhinədir.

Amma hökmdarın icazəsini heç bir vəch ilə əldə edə bilməyən Aftandil belə qərara gəlir ki, öz vicdanının səsinə qulaq assın, onun dediklərinə əməl etsin. Belə ki, ümumkütləvi iradə ilə fərd iradəsinin qarşıdurmasında bu dəfə fərdin iradəsi qələbə çalır. Beləliklə, sonradan öz inkişafını böyük gürcü şairi Vaşa Pşavelanın əsərlərində tapacaq başqa bir mədəni mövqenin əsası qoyulur.

Aftandilə deyəndə ki, vətəni, yəni nümayəndəsi olduğun ümummədəni məkanı qoyub hara gedirsən? O, sevgilisini yurddan da uca tutaraq cavab verir:

*Mənim üçün fani dünya günü keçmiş bir ixtiyar,
O kəsəm ki, dost yolunda “of” demədən cana qiyar.*

*Günəşimlə vidalaşdım, sevgilimdən var ixtiyar,
Onu qoyub gedirəmsə, nəmənədir doğma diyar.*

Diyar vahid bir mədəniyyət daşıyıcısı olan xalqın külli-iradəsini özündə cəmləşdirən bir məkandır. Aşiq-məşuqu vahid bir varlığa çevirən eşq isə haqdır. Haqq hər şeydən uca, hər şeydən alidir. Amma haqq kütləvi xarakter daşımır, haqqın bütün mənası və məhiyyəti bir şəxsiyyətin içinə sığır. Hələ Rustavelidən çox-çox öncə antik dövrün böyük yunan filosofu Aristotel demişdi: “Platon mənim üçün əzizdir, amma haqq ondan da əzizdir”. Rustavelidən çox-çox sonra, dövrümüzün böyük gürcü filosofu Merab Mamardaşvili həmin fikri şəraitə görə belə ifadə etmişdir: “Haqq vətəndən də əzizdir”. Heç şübhəsiz, Mamardaşvilinin bu deyimində vətən sözü ümumi kütlə iradəsini özündə əks etdirən bir məkan mənasında nəzərdə tutulur. Elə buradaca onu da qeyd edim ki, vətəni məhz bu mənada dərk edən, ar mədəniyyətinin daşıyıcısı olan gürcü ziyalılarının bir qismi M.Mamardaşviliyə həmin deyimi bu gün də bağışlaya bilmirlər.

Gürcü mədəniyyət məkanında da orta qızıl xətt var

XX əsrin sonunda Merab Mamardaşvilinin düşüncələrində öz əksini tapan, əsası Şota Rustavelinin ölməz əsərində qoyulan həmin ikinci mövqə, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, dövrümüzə qədərki müddətdə, orta əsrə aid folklor nümunəsi “Bəbir

və oğlan” poemasını çıxmaq şərti ilə, əsasən Vaja Pşavelanın əsərlərində inkişaf edir. Qeyd olunmalıdır ki, həmin təmayülə meyilli olan gürcü yazıçıları – Naira Qelaşvili, Aka Morçiladze, Besik Xarananli, Şota İyataşvili, Şadiman Şamanadze və Andro Buaçidze – XX əsrin sonunda və yaşadığımız yüzillikdə daha da fəallaşıb öz mövqelərini yeni ədəbi üsullarla nümayiş etdirdilər.

Zənnimcə, yerdə qalan gürcü ədəbiyyatı – XVIII–XIX əsrlərdə Qriqol Orbeliani, David Quramişvili, İlya Çavçavadze, Akaki Sereteli, sonrakı dövrdə isə Konstantin Qamsaxurdia, Georgi Leonidze, Muxran Maçavariani, Quram Pandcikidze, Murman Lebanidze, Moris Posxişvili, Revaz Mişveladze, Otar və Tamaz Çiladzelər – əksər hallarda birinci yola, yəni vətən, torpaq sözləriylə eyniləşərək, ümumxalq iradəsini əks etdirən mədəni mövqeyə sadıq qalır və bir qayda olaraq, həmin mövqenin tələblərinə uyğun cızılmış sahənin daxilində keşikçi ayıq-sayıqlığı ilə fırlanır, onun sərhədlərini göz bəbəyi kimi qorumağı öz qarşısına müqəddəs bir vəzifə kimi qoyur.

Hər şeydə olduğu kimi, gürcü mədəniyyət məkanında da orta qızıl xətt var. Mixeil Cavaxişvili, Çabua Amirecibi, Cansuq Çarkviani, Quram Doçanaşvili, Mağvala Qonaşvili və Qoderdzi Çoxeli bu iki mövqe arasında orta xətdə qərar tutanlardandır.

Belə ki, XIX əsrin ikinci yarısında Gürcüstanın dağlıq bölgəsinin ən uca yerində yaşayıb yaradan Vaja Pşavella ədəbi personajlar qalereyasında heyrət doğuran Aluda Ketelburinin, Cokolanın, Musanın və sonrakı dövrün milli mənəvi aləmində sözügedən mədəni təmayülə meyilli olan başqalarının mədəni-tipoloji əcdadı “Pələngdərili cəngavər” poemasında “cinayət mədəniyyəti” toxumu səpən Aftandildirsə, yerdə qalan gürcü ədəbi-mədəni ruhunun ulu sələfi Pələngdərili cəngavərin özü, yəni ümumxalq iradəsinin parlaq təmsilçisi və icraçısı olan Tariyeldir. Vaja Pşavelanın qəhrəmanları öz sələflərinin açdığı yola layiq olaraq, yeri gəldikcə ən prinsiplial məsələlərdə belə,

kütləvi iradəyə, elliklə qəbul və tətbiq edilmiş adət-ənənələrə qarşı çıxırlar.

Ulusun ilxısını oğurlayan Kist (çəçen) Musanı qarşılıqlı atışma zamanı öldürən Aluda Ketelauri el adətinə görə məğlub edilmiş düşmənin sağ qolunu kəsməli, öz zəfərinə daim dəlalət edən bir qənimət kimi evin divarından asılı şəkildə saxlamalıdır. Amma o, Musaya qıymır, igidliyinə və şücaətinə valeh olduğu düşmənin qolunu kəsmir. Fəqət ulusda Aludanı buna görə qınayırlar.

Elin başbilənlərinin güclü təzyiqinə baxmayaraq, Aluda Ketelauri mövqeyini dəyişmir, əqidəsindən dönmür. Onların cavabında deyir: “Nə düşməsünüz üstümə, dünyada bizdən də mərd kişilər var, amma biz təkcə özümüzü bəyənik... Elə bilirlik, analar yalnız bizləri doğublar... Nolsun ki, o düşməndir, igid igidin qolunu kəsməz...”

Hələ üstəlik isəvilərin müqəddəs bayram günündə müsəlman Musanın ruhunu yad etmək üçün Aluda Ketelauri kilsədə qurban da kəsir. Bununla da soydaşlarını son dərəcə hiddətləndirir və özünün ulusdan qovulmasına şərait yaradır. Qovulur, lakin əqidəsindən dönmür. Kütlə iradəsi fərdin iradəsini qıramır, onu dəf edə bilmir.

Aftandilin başqa bir “nəvəsi” və Vaja Pşavelanın ədəbi qəhrəmanı Cokolla doğma qardaşının qatili olan Kist Musanı, evdə qonağı ikən öldürməkdən, qan düşməninə el adəti ilə qisas almaqdan imtina edir (“Qonaq və ev sahibi”).

Cokolla ovçuluqda tanış olduğu Kist Musanı evinə dəvət edir. Evdə məlum olur ki, bu, Cokollanın qardaşını öldürən həmin Kistdir. Qisas almaq üçün, qanı qanla yumaq üçün ələ bundan yaxşı fürsətmi düşər?

Cokollanın həmyerliləri ondan tələb edir və təkidlə deyirlər ki, onu ya özü öldürsün, ya da icazə versin, onlar öldürsünlər. Cokolla buna qəti etiraz edir, o, üzünü ellilərinə tutub bildirir: “Mənə dəryalarca qan borcu olsa belə, bu gün o mənim qo-

nağımdır. Mən onu qonaq kimi sağ-salamat yola salacam. Bir də dağda-daşda rastıma çıxanda, qardaş qanını layiqincə alacam...”

Beləliklə, yenə el və fərd qarşিদurması yaranır. Son nəticədə fərd bu qarşিদurmaya qurban getsə də, onun iradəsi qırılmır. Burada onu da qeyd edim ki, gürcü təfəkkürünün inkişaf tarixində Şota Rustaveli dünyagörüşü ucalığı olduğu kimi, Vaja Pşavella yaradıcılığı da özünəməxus bir zirvədir. Zirvədə olanları görmək üçün isə hökmən zirvəyə qalxmaq lazımdır. Vərdiş edilmiş yoldan dönüb zirvəyə sarı üz qoymaq isə cəfa və daxili əzab-əziyyət tələb edir.

Fikrimcə, müasir gürcü mədəniyyətini bu və ya digər sahələrdə təmsil edən gənc nəslin bir çox nümayəndələri məhz eqzistinsial yola meyil edirlər. Həmin nəslin nəzərdə tutulan nümayəndələri öz mədəni keçmişlərinə yeni gözlə baxmağa, onu bir daha nəzərdən keçirməyə, kütlə – fərd problemini bir daha gündəlik məsələyə çevirməyə cəhd edirlər.

Gürcü milli mentalitetinin daha bir cizgisi

Gürcü milli mentaliteti barədə yazarkən, bu millətin həyat tərzində mühüm rol oynayan bir məqama da toxunmalıyıq.

Gürcüstan öz coğrafi durumuna görə uzunmüddətli tarixi ərzində ara-sıra ətrafdakı müsəlman ölkələrinin təzyiqinə və işğalına məruz qalırdı. Belə hallarda o, yadellilərə qarşı həmişə eyni silaha – öz xristian məzhəbinə əl atırdı və həmişə də istədiyi nəticəyə bu və ya digər dərəcədə nail olurdu. Bununla da o, öz milli-mədəni və dövlətçilik funksiyasını qoruyub saxlaya bilirdi.

Xristianlığın sayəsində vətəni, dövlətçiliyi, milli-mədəni sahəni və etnik özünəməxsusluğu pis-yaxşı qoruyub saxlayan gürcülər XIX əsrin əvəllərində onunla həmməzhəb, həmxaç olan rusların qarşısında tab gətirə bilmədi. Rusa qarşı müqavimət göstərəkən gürcü padşahı xalqı xaçı qorumağa qaldıra bilməzdi.

Magiavi xarakterli çağırış: “Ayə, qoymayın, müsəlman gəldi, xristian dinini məhv edəcək!” bu dəfə belə səslənə bilərdi: “Hoydu, qoymayın, xristian gəldi, xristian dinimizi məhv edəcək!!! Yəni xristianlığı xristianlıqdan qoruyun! Sözsüz ki, müdrik gürcü padşahı belə ziddiyyətli çağırış etməzdi. Həm də ki, xaçpərəst qonşu güya xaçı hilaldan qorumağa gəlmişdi... Əslində isə...

Gürcü-xristian ideologiyası həmməzhəb ekspansiyasının qarşısında aciz qaldı, nəticədə gürcü xalqı iki yüz ildən çox bir müddət ərzində öz milli-mədəni məkanında yaşayarkən dövlətçilik funksiyasından məhrum oldu.

Funksiyasız qalan gürcü zadəganları öz funksiyalarını ayır-ayrı toplantılarda, müxtəlif məclislərdə, son nəticədə uzun-müddətli süfrə arxasında tapdılar. Başqa sözlə, onlar öz əvvəlki funksiyalarını indi süfrə axasında emitasiya etməyə, funksiya xülyası yaratmağa başladılar.

Məclis əhli real həyatdakı dövlət başçısını əvəz edən və idarəetmə illüziyasını yaradan masabaşı, tamada seçdi. Beləliklə, tamada institutunun təməli qoyuldu və pafosla səciyyələnən uzun-uzadı sağlıqlar deyilə-deyilə həmin institut günbəgün təkmilləşməyə başladı. Tamada normativlər verir, süfrə arxasında davranış qaydalarını müəyyənləşdirir, ona nəzarət edir, fəal mütililiklə seçilən həmsüfrələrini yeri gəldikcə mükafatlandırır, öz-başınalıq edənləri, məclisə şuluq salanları cəzalandırır, belələrinə cərimə olaraq əlavə şərab içirdir. Əvvəlki nazir-vəzir, ikincidərəcəli məmurlar əvəzinə süfrə arxasındakı adamlardan daha nüfuzlularını tamada müavini “vəziəsinə” təyin edir. Sözüün kəsəsi, hər şey dövlət strukturunda, yəni sarayda olduğu kimi baş verir, süfrə, şah sarayının mini variantına çevrilir.

Millət üçün real iş görmək əvəzinə, millət vəsf olunur, xalqın adı çəkiləndə, hamı ayağa qalxır, bununla da ona ülvi məhəbbət və ehtiram nümayiş etdirilir. Torpaq, vətən uğrunda da beləcə ayağa duraraq mədhlə dolu sağlıqlar deyilir və iri qədhəhlərdən içilir. Əcdadlar hamılıqla yad edilir, onların əziz xati-

rəsinə son dərəcə həyəcanlandırıcı sağlıq deyilir və and içilir ki, ulu əcdadların layiqli varisləri olacaq, onların üzünü daim ağ edəcəklər.

Burada onu da qeyd edək ki, öz əhəmiyyətinə görə sağlıqların ardıcılığına ciddi riayət olunur. Məsələn, keçmiş yad edildəndən sonra gələcəyin qeydinə də “qalırlar”. Gələcəyin eşqinə pafoslu və olduqca nikbin, ümüdverici sağlıqlar deyilir, körpələrə xoşbəxt gələcək, açıq səma arzu olunur...

Bir sözlə, süfrə aləmi gerçək aləmi əvəz edir, sağlıqlar real işlərin yerini tutur və qərribə bir həyat illüziyası yaranır. Gerçəklikdə əldən gedən dövlətçilik funksiyası süfrədə tamada və sağlıqlar vasitəsi ilə “bərqərar edilir”, vətənin “qayğısı çəkilir” və strateji işlər əvəzinə dua xarakterli vədverici nitqlər söylənilir.

Beləliklə, “ar mədəniyyəti”ni təmsil edən xalq tərəfindən göz bəbəyi kimi qorunan milli-mədəni məkan daxilində yeni bir xülyavi milli-mədəni məkan yaranır. Amma burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, get-gedə rituallaşan məclisdaxili davranış qaydaları və sağlıqların ifa forması, sonradan milli-mistik xarakter kəsb edir.

Maraqlıdır ki, indisini itirən həmin cəmiyyətə əfsanələr, əsatirlər, uzaq tarixi keçmişlər reallıqdan daha canlı gerçək kimi görünür. Əsl gerçəklik danılır və məcburən indiyə qaytarılmış şanlı keçmiş təkrar-təkrar bu günün yerini tutur. Mifik qəhrəmanlar, tarixi personajlar canlanır və canlı adamlardan daha “fəal” olaraq şüurlara hakim kəsilirlər. (Etiraf etməliyik ki, analoji hal, süfrə arxasında olmasa da, biz azəri türklərinə də xasdır. Koroğluya, Babəkə, Cavanşirə və başqa tarixi qəhrəmanlara olan sırf mifik münasibətlərimizi bu yerdə təəddüd etmədən nümunə kimi göstərmək olar).

Millətin xilaskarı – ana dili

Dediklərimi bir daha əsaslandırmaq üçün onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, gürcü ədəbiyyatında XIX əsrə qədər heç yerdə tamada fenomeninə və sağlıqlara təsadüf etmirik. Məsələn, VI əsrə aid edilən “Şuşanikin əzabları”nda personajlar şərab içir, amma sağlıq demirlər. XII əsrin sonunda və XIII əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış dahi gürcü şairi Şota Rustavelinin “Pələngdərilili cəngavər” poemasının qəhrəmanları müsəlman olsalar belə, şərabdən və eys-ışrətdən imtina etmirlər, amma süfrə arxasında heç bir sağlıq-filan söyləmir, təbii ki, özlərini idarə etdirmək üçün tamada da seçmirlər.

XIX əsrdən etibarən isə Orbeliani, Akaki Sereteli və başqalarının əsərlərində həm tamada peyda olur, həm də funksional məzmun kəsb edən sağlıqlar.

Öz qabığına çəkilib uydurulmuş “funksional yük” yaradan gürcü təfəkkürünü belə vəziyyətdə qoruyub saxlayan nə oldu? Belə düşünürəm ki, milli dil və hədsiz dərəcədə sevilən milli-mədəni məkan. Süfrə arxasında sağlıqlar deyən gürcü xoşagəlməz gerçəklikdən qaçıb, bəlalı başını məhz milli dilin stixiyasında gizlətdi, öz mədəni varlığına orada sığınacaq tapdı.

Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, gürcü üçün ana dili həmişə əziz olub, gürcü özünü daim onunla identləşdirib.

Hələ XII əsrdə Yunanıstandan Qurucu Davudun dəvəti ilə köçüb öz tarixi vətəninə gələn gürcü filosofu Yohan Petrissini soydaşları öz ana dilini yaxşı bilmədiyinə görə günahlandırır-dılar, bunu ona həmişə irad tutaraq bağışlanmaz qəbahət sanırdılar.

Maraqlıdır ki, analoji hal gürcü ziyalılarının həyatında 800 ildən sonra da yaşanırdı: Rusiyada təhsil almış, uzun illər ərzində Avropada fəaliyyət göstərmiş görkəmli gürcü filosofu, dünya fəlsəfi ictimaiyyəti tərəfindən qəbul olunmuş qeyri-ordinar mütəfəkkir Merab Mamardaşvili Gürcüstan öz müstəqilliyini XX əsrin sonunda bərpa edəndən sonra vətənə qayı-

danda, öz xalqının qabaqcıl ziyalılarına mühazirələr silsiləsini natiq məharəti ilə təqdim edərkən məlum oldu ki, o, yüksək kateqoriyalardan bəhs etsə də, gürcü dilini yüksək səviyyədə bilmir.

Ötən əsrin bu böyük ziyalıсы öz ulu əcdadının taleyini bölüşməli oldu. Ona qarşı ittihamlar irəli sürüldü, ana dilini “zəif” bildiyinə görə qınandı, intellekt dünyasında onun gürcülərə gətirdiyi başucalığı nəzərə alınmadı. (Bəlkə də bu cür ittihamların, qınaqların özülünü ziyalı qışqanclığı da təşkil edirdi). Nəticədə həmin iradları həssaslıqla qəbul edən filosof dünyasını vaxtsız dəyişdi.

Bu faktlar gürcü üçün ana dilinin nə dərəcədə qiymətli olduğunu yaxşı göstərir. Gürcülər milli-mədəni sahənin əsas atributlarından olan, bir çox hallarda həmin sahənin xilaskarına çevrilən ana dilinin uğrunda sovet dövründə də barışmaz mübarizə aparırdılar. Elə həmin dövrdə məmləkət paytaxtının mərkəzində ana dilinə gözəl bir abidə də ucaldılar.

Qısaı, gürcü millətinin öz ana dili ilə belə bir yazılmamış sazişi var: “Mən səni qoruyub saxlayacam, sən də məni qoruyub saxla”.

Biz tək-cə qonşuluqda deyil, həm də bir-birimizin içində yaşayırıq

Elə burada haşiyə çıxaraq onu qeyd edim ki, SSRİ dağılandan sonra Gürcüstanda, Borçalı bölgəsində yaşayan soydaşlarımız gürcü dilini bilmədiklərinə görə ikitərəfli sərhəd arasında qaldılar, bir yandan dövlət sərhədi, bir yandan da dövlət dili sərhədi onları öz ağışuna aldı. Zənnimcə, hazırda həmin bölgədə yaşayan azərbaycanlının qarşılaşacağı çətinliklərin böyük əksəriyyəti onun bu iki sərhəd arasında vurnuxması ilə bağlı olacaq. Çıxış yolu dil sərhədinin dəf edilməsində, yəni onun öyrənilməsindədir.

Aksiomadır ki, müasir insanın özünü rahat, insan kimi dərk etməsi üçün onun mənsub olduğu ictimai qrupun yaratdığı siyasi-iqtisadi, hər şeydən öncə isə milli-mədəni məkan lazımdır. İnsan həmin məkanda özünü bu sahənin ayrılmaz hissəsi kimi dərk edir. Onun xoşbəxtliyini və nikbin həyat enerjisini təmin edən də məhz bu dərk etmə prosesidir. Həmin prosesdə bu ya digər səviyyədə iştirak etmək üçün hökmən həmin məkanın hakim dilini bilməli və o dildə danışanlarla ünsiyyət yaradaraq özünü realizə etməlisən.

Əks təqdirdə, yəni başqa millətin yaratdığı milli-mədəni məkanda əsas ünsiyyət vasitəsindən məhrum edilmiş müasir insan özünü daim narahat, yad kimi, yəni “oyundankənar vəziyyətdə” hiss edir. Bu da onun insan kimi tam açılmasında, öz imkanlarını həyata keçirməsində gizli çidara, maneəyə çevrilir.

Maraqlı orasıdır ki, həmin “oyundankənar vəziyyət” elə bir vəziyyətdir ki, oyun dayandırılmır, həyat öz təbii axarı ilə gedir və yad milli-mədəni məkanda ömür-gün keçirən bu insan özününkünə özgələşərək, özgəninkinə özününküləşmirsə, yəni

“dəyirmançı olub dən çağırırsa”, get-gedə özünü arabanın beşinci təkəri kimi dərk etməyə başlayır. Məsələn o da qəlizləşdirir ki, içində yaşadığı milli çoxluğun yaratdığı milli-mədəni məkana integrasiyanın vacibliyini dərk edən milli azlıq öz növbəsində mənsub olduğu millətin milli-mədəni məkanına qırılmaz tellərlə bağlıdır.

Etiraf edək ki, Gürcüstanda yaşayan azəri türkü əsasən Azərbaycanla həmsərhəd rayonlarda yaşadığı üçün özünü, ilk növbədə mənsub olduğu milli-mədəni məkanının ayrılmaz hissəsi, belə demək mümkünsə, dövlət sərhədindən kənarında yaşayan sakini kimi dərk edir. Başqa sözlə, o, vətəndaş kimi gürcüstanlıdır, millət kimi azəri türküdür. Faktiki olaraq, onun mənsub olduğu milli-mədəni məkandan ayrılıb başqa milli-mədəni məkana qovuşması siam əkizlərini cərrahiyyə yolu ilə ayıraraq başqa adamla birləşdirmək kimi bir şeydir. Amma onun dil sərhədini dəf edib, dediyim kimi, daxilində bulunduğu məkanla ünsiyyətdə olması, orada gedən proseslərdə vətəndaş kimi iştirak etməsi mümkün və vacibdir.

Söz düşmüşkən, həmin milli-mədəni məkan həm Gürcüstanda, həm də Azərbaycanda son dərəcə vacib ümumvətəndaş mentalitetinin yaranması yolunda ən böyük əngələ çevrilə biləcək amillərdəndir.

Sözügədən xüsusiyyəti nəzərə alaraq, mənəcə, həmin Qafqaz dövlətləri bu sahədəki ABŞ və yaxud Avropa standartlarına arxalanmamalıdırlar. Onlar taleyüklü vətəndaş mentalitetinin formalaşması yolunda qeyri-ordinar yollar axtarmalı, qeyri-standart modellər, yerli gerçəklikdən, çoxəsrlik təcrübə və ənənələrdən doğan üsullar tərtib etməlidirlər.

Hələ bizim dövlətlər öz müstəqilliklərini bərpa etməmişdən xeyli əvvəl Azərbaycanın böyük şairi Səməd Vurğun buyururdu ki, biz tək-cə bir-birimizin qonşuluğunda deyil, həm də bir-birimizin içində yaşayırıq.

Tbilisidə bir hektar yerdə həm xristian kilsəsi, həm müsəlman məscidi, həm də yəhudi sinaqoqu yan-yanadır və dinc

şəraitdə, bir-birinə qəti mane olmadan öz müqəddəs missiyalarını həyata keçirirlər. Bu, əsrlər ərzində də belə olub.

Əsas mövzumuza qayıdaraq qeyd edim ki, bu yerdə gürcü xalqının mühüm bir xarakterinin də üstünə gəldik. O xarakterin ki, tarix boyu dinlə, dillə yanaşı, bəlkə də dini faktlardan da, ana dili amilindən də daha çox bu xalqın varlığını qoruyub saxlayıb bu günümüə gətirib çıxarıbdır.

Həmin milli xarakter, tarixi xüsusiyyət əsl gürcünün tolerantlığı, özgənin sevincini, qəmini bölüşə bilməsi, başqasının ağrısıyla ağrıya bilməsi, acısına acımasıdır.

Hələ orta əsrlərdə yaranmış, daha doğrusu, xalqın dilindən qopmuş və bu baxımdan xalqın mənəvi impulsunu özündə əks etdirən “Oğlanla bəbir” poeması buna gözəl dəlidir. Həmin poemada qanlı savaş zamanı oğlan bəbiri, bəbirsə oğlanı öldürür.

Həlak olmuş oğlanın anası dil deyib ağlayarkən xatırlayır ki, savaşda bəbir də ölüb, bəbirin də anası var. O, cənazənin üstündən durub bir ana kimi gedib bəbirin anasına başsağlığı verir. Həmin əsərdə nəql olunan hadisədən sonra əsrlər keçir. XX əsrin sonunda öz müstəqilliyi uğrunda meydana çıxan gürcüləri dağıdarkən Sovet Ordusu qan tökür, öz milli haqlarını tələb etdikləri üçün xeyli adamı qanına qəltan edir.

Həmin qanlı aprel hadisəsindən beş gün sonra bir nəfər gürcü qızı yazıçı Naira Qelaşviliyə qorxa-qorxa etiraf edir ki, kilsədə şamlar yandırılıb. Amma o, şamları təkcə 9 aprel gecəsi meydana həlak olan gürcü şəhidlərinin ruhlarını yad etmək üçün yox, həm də onları qıran sovet əsgərləri üçün də yandırdı... Qız deyir: “Mən Allaha yalvardım ki, İlahi, sən onların günahından keç, elə et ki, nə etdiklərini dərk etsinlər, bir daha belə faciəyə yol verməsinlər...”

Həmin günlərdə yazıçı Quram Doçanoşvili, sözsüz ki, o qızın etdiklərindən xəbərsiz, hekayə yazır, həmin hekayənin baş qəhrəmanı, qanlı aprel gecəsi şəhid olan qızlardan birinin ruhu tanrının qarşısında dizüstə çöküb, ondan onu öldürəni bağışlamağı, nadan əsgərin günahından keçməyi rica edir.

Mənə elə gəlir ki, əvvəldə dediyim kimi, öz milli-mədəni məkanını göz bəbəyi kimi qoruyan gürcü xalqını da, Gürcüstanı da hər şeydən öncə onun əsrlərcə yaşayan, Tanrıya çox xoş gədən bu ali xarakteri, həyata, aləmə rəhmdil məhəbbətlə səciyyələnən xüsusiyyəti və başqasının ağrı-acısını özününkü qədər duyub-hissetmə qabiliyyəti qoruyub saxlayıbdir. Öz cismanı varlığını, məmləkətinin sərhədlərini və milli-mədəni məkanını əsrlər ərzində qılıncla, qalxanla qoruyan gürcü xalqının qəlbində paralel yaşayan bu kosmik xislət böyük anlamda bütün qılınclardan kəsərli, bütün qalxanlardan mətin, bütün silahlardan güclüdür.

Zənnimcə, bu mürəkkəb dövrdə öz gələcəyi barədə, öz milli-mədəni məkanının sabahı haqda düşünən gürcü milləti də, həmin məkanda şair demişkən, onlarla “iç-içə yaşayanlar” da məhz bu ali xüsusiyyətə, bir hektar ərazidə üç dinin müqəddəs məbədlərinin yanaşı yaşamasının sirtinə, özgənin sevincinə sevinmə, acısına acıma qabiliyyətinin əzəmətinə, düşmənçiliyi öz qəlbgenişliyi ilə kiçildən, onun dostluğa gətirib çıxaran insanın böyüklüyünə istinad etməlidilər.

Çox sağ olun!

Professor Hamlet İSAXANLI:

–Çox sağ olun, İmir müəllim!

Çox maraqlı bir çıxış oldu. Mən göürdüm ki, hər kəs çıxışınızı çox diqqətlə dinləyir. Bilirəm ki, sizə müxtəlif suallar olacaq və çıxışınıza münasibət bildiriləcək. Odur ki, birbaşa müzakirələrə keçək. Buyurun, Camal müəllim!

Mədəniyyətin mənəvi-əxlaqi təməli var

Professor Camal MUSTAFAYEV:

– Hamlet müəllim, çox sağ olun.

Doğrudan da maraqlı mövzudur. Bizim qonşu millətlərin bir-birinə münasibətlərində müəyyən anlaşılmazlıqların meydana gəldiyi bir dövrdə hər hansı bir xalqın psixologiyasının

Azərbaycanın psixologiyasından fərqliliyini öyrənmək, mənə belə gəlir ki, zamanın tələblərinə uyğundur. Belə bir mövzunu müzakirəyə çıxardığına görə Hamlet müəllimə minnətdarlıq bildirirəm. Ancaq bilirsiniz ki, mənim sahəm fəlsəfədir.

Hamlet müəllim də çıxışında qeyd etdi ki, məsələ tarixən qədimdir, hətta bu məsələni qədim yunan fəlsəfəsində də qoyurdular. Şeyrin, mədəniyyətin, sənətin bütövlükdə inkişafı nəyə gətirib, bunun meyarı nədir?

Ona görə məsələni mən belə qoyuram: Mədəniyyət meyarı nə deməkdir? Mədəniyyət meyarını biz necə anlamalıyıq?

Bu məsələ tarix boyu müzakirə olunub. Jan Jak Russonun bu mövzuda əsəri də var və orada belə bir sual qoyur: “Tarixdə mədəniyyətin, sənətin inkişafı insanın əxlaqını kamilləşdirdimi?” və cavab verir: “Yox, əksinə”. Maraqlıdır, Russo tamam əksinə cavab verir ki, mədəniyyətin inkişafı, elmin inkişafı getdikcə xalqın kamilləşməsinə, təkmilləşməsinə mənfi təsir göstərir. Tarix bunu gözüümüzün qabağında doğultdu. Ancaq mən “mədəniyyət” sözünün yanında bir “sivilizasiya” sözü də işlətmək istəyirəm ki, onları bir-birindən fərqləndirək.

Məncə, söhbəti burdan başlamalıyıq, çünki bu saat Avropada “mədəniyyət” sözündən daha çox “sivilizasiya” sözü işlədilir. İndi hətta bizim millət vəkillərimiz də bu sözdən çox istifadə edirlər: “Sivil ölkələrdə bu məsələyə belə baxırlar, mən də belə baxıram”. Amma başa düşməzlər ki, mədəniyyət nədir, mənəviyyət nədir?

“Sivil” sözü tərcümədə “şəhər” mənasını verir. Yəni mədəniyyət şəhərdə formalaşan, şəhərdə inkişaf edən bir sahədir. Mədəniyyətin mənəvi-əxlaqi təməli var, sivilizasiya isə daha çox texniki təməllərə əsaslanır. Avropa bu saat sivilizasiyanın, yəni texnikanın arxasında durub Şərqi mənəvi mədəniyyətinə, əxlaqi mədəniyyətinə əməlli-başlı təsir göstərir, bu bizim gözüümüzün qabağındadır, faktdır. Ona görə Azərbaycan, gürcü, erməni mədəniyyətlərindən söhbət gedəndə bunların psixologiyasındakı fərqləri yox, bir sıra yaxınlıqları ortaya qoymaq lazım-

dır. Azərbaycan, gürcü, erməni xalqları bir təbiətin övladlarıdır, bizi bir təbiət yetişdirib. Buna görə biz mənəvi cəhətdən, sənət baxımından, hətta elmi inkişaf baxımından bir-birimizə çox yaxın millətlərik. İndi siyasətçilər meydana çıxıb camaatı bir-birinə qırdırırlar. Götürün, musiqimizi... Gürcülərin də aşığı var, bizim folklorumuzu öyrənirlər, bizə də xoş gəlir. Gürcülər “Koroğlu” dastanını da gözəl öyrəniblər, onun əsasında elmi, bədii əsərlər yazıblar.

Eyni zamanda ermənilər də Azərbaycan musiqisinə müraciət edirlər. Quşqaryov familiar bir erməni musiqişünas-nəzəriyyəçi erməni musiqi tarixini yazıb. Bu erməni musiqi tarixi ikicildlikdir, özü də bu 1945-ci ildə Moskvada çap olunub. Bizim Elmlər Akademiyasının kitabxanasında var idi, amma sonra harasa köçürdülər. Bir cildə Azərbaycan türkcəsində həm şeir deyən, həm sazda çalıb-oxuyan erməni aşığından bəhs edilirdi. Bu aşığılar XIV əsrdən başlayıb ta XX əsrdək gəlir, yəni bu, mədəni yaxınlıqdı. Bayaq dediyim mədəniyyətin meyarının göstəricisi budur.

Mədəniyyət insan zəkasının məhsuludur. İstər insan onu qələmi, fırçası ilə yarada bilər. Bu, onun ağılının, zəkasının məhsuludur. Allah bizə bu zəkayı, idrakı, bu yaradıcılığı nə üçün verib? Yalnız insanların bəşəri birliyi üçün. Sağlam ağıl insanları birləşdirər, xəstə ağıl isə parçalayar, ayırar. İnsanın ağılı, idrakı, mədəni inkişafı, daxili dayağı bütün bəşəri birləşdirməkdir. Amma indi bəşər görürsünüz ki, nə gündədir. Niyə? Çünki Allahın verdiyi ağılın qayəsinə xəyanət var, Allahın verdiyi ağılın, idrakın yoluna xəyanət var.

Qədimlərdə: “Bəşər necə inkişaf edir?” – sualı qoyurdular. Bəşər üç şeyə görə yaxşı inkişaf edə bilər və üç şeyə görə də geri qala bilər. Birincisi, onun yaddaşdır, indiki söhbətimizdəki milli yaddaş. Məsələn, Sokrat deyirdi: ”Mən Allahıma üç şeyə görə borcluyam, üç şeyə görə dərinədən təşəkkür edirəm: mənə insan yaradıb, mənə kişi yaradıb, mənə yunan yaradıb”. Bu, Sokratın sözüdür, özü də, bilirsiniz ki, Sokrat yunan fəlsəfə

məktəbinin ağsaqqalı olub. Bu mənada gürcünün psixologiyası elə bizim psixologiyamız kimidir. O, millətin daxili bioqrafiyası var: bir onun daxili bioqrafiyası var, bir də onun zahiri bioqrafiyası. Məsələn, mən özüm haqqında iki cür düşünə bilərəm, bir ətrafıma baxıb mənim haqqımda deyilənlərdən nəticə çıxararam, bir də mənim içərimdə o daxili “mən”ə qulaq asaram. O içəridə olan “mən”in bir səsi var – vicdan səsi. İnsan üçün, xalq üçün əsas o vicdanın səsidir. Bu, daxili səsdir, bizim mənəvi dayağımızdır. Mədəniyyətdə meyar o mənəvi dəyəri qorumaq, o mənəvi dayağı saxlamaqdır. Mənəvi dayaq indi çox zəifləyib. Niyə? Çünki nəsilləri qarşı-qarşıya qoyublar. Mən hər dəfə deyirəm: bugünkü demokratiya deyir ki, sən aşağıda nə qədər danışırsan danış, mən yuxarıda öz istədiyimi edəcəm.

Hamlet müəllimə demişəm ki, gənclər oturub burda, həmişə bizim məclisimizdə olublar, bunların arasında bir körpü müəyyənləşdirək. Görək onlarla bizim aramızda mənəvi körpü uçub, yoxsa qalır? Mədəniyyət burdan başlamalıdır. Həmişə deyirlər ki, iqtisadiyyat hər şeydən öndədir. Mən etiraz eləmirəm, iqtisadiyyat əvvəldir, amma bu iqtisadiyyatdan istifadə eləməyə intellektual səviyyə lazımdır, ya yox?! İntellektual səviyyə, mədəni səviyyə, mənəvi səviyyə iqtisadiyyatın da açarıdır, hər şeyin açarıdır. İkincisi də mədəniyyətin inkişafında iqtisadi amillər rol oynayır.

Mən bir məsələyə toxunmaq istəyirəm: bizim mədəniyyət haqqında istər elmi, istər bədii cəhətdən yazan müəlliflərimiz çox olub. Yəqin ki, Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” əsərini hamınız oxumusunuz. Müəllif bizim indi gördüyümüz çox faciəli bir məsələni peyğəmbərcəsinə “Anamın kitabı”nda o zaman görmüşdü – ziyalılar arasında parçalanma var, hərə bir dilə çəkir. İndi də biri deyir “İngilis dili yaxşıdır”, biri deyir: “Alman dili yaxşıdır”, biri deyir: “Rus dili yaxşıdır” və hər tərəfin özünün bir həqiqəti var. Yaxşı, bu qədər həqiqət olan yerdə nəyi təsdiq edə biləcəyik?! Tolstoyun bir gözəl sözü var, deyir: “Yüz həqiqət danışmaq istəsəniz, onun arasına bir

yalan keçsə, o doxsan doqquzunu da bütünləşməyə qoymayacaq”. Ona görə milləti müəyyən milli ideya əsasında, milli təfəkkür əsasında, həqiqət əsasında birləşdirmək lazımdır. Bir həqiqət hər kəsin özü üçündürsə, hər kəsin xüsusi mülkiyyəti-dirsə, onda kimə lazımdır bu mədəniyyət? Onda kimə lazımdır bu elm, bu bilik? Mən deyəcəm: “Mənim həqiqətim doğrudur”, sən deyəcəksən ki, sən deyən həqiqət daha doğrudur və bir-birimizlə münaqişəyə başlayacağıq. Ona görə mədəniyyətin birliyi üçün bir meyar var – o da dediyimiz vəhdət meyarıdır. Onu bizim təfəkkür sahiblərimiz deyiblər, biz də onu həmişə təkrarlamışıq. Mən də ağsaqqal kimi bu birliyi istəyirəm və buna çalışıram.

Sağ olun.

İmir MƏMMƏDLİ:

– Çıxışında dedim ki, gürcü mədəniyyəti ilə bizim mədəniyyət arasında bir oxşarlıq varsa, o da onların hər ikisinin ar mədəniyyətinə, yəni avtoritar təfəkkürə daha yaxın olmasıdır. Mən belə düşünürəm ki, ümumiyyətlə, biz mədəniyyətlərimizdə oxşarlıqdan daha çox fərqli cəhətləri axtarmalıyıq. Biz ayrı-ayrı mədəniyyətlərin nümayəndələri kimi – mən bir azərbaycanlı, azəri türkü kimi, o biri gürcü kimi, bir başqası rus kimi və s. kimi bir araya gəlməliyik. Belə olan halda biz ayrı-ayrı mədəniyyətlərin bir çələngini, vəhdətini yarada bilərik. Amma biz yalandan oxşarlıq axtarsaq, o qədər də çox şey əldə edə bilmərik. Hər halda, biz iki fərqli sivilizasiyanın təmsilçiləriyik – İslam və xristian sivilizasiyaları. Bir də aşıq sənəti ilə bağlı bir neçə kəlmə demək istəyirəm. Əlbəttə, ermənilərdə də, gürcülərdə də aşıqlar var idi. Bu, sadəcə olaraq, bizim ümumi mədəniyyətimizdən xəbər vermir. Bu, bizim mədəniyyətimizin onların mədəniyyətinə təsirindən xəbər verir. Bir daha bizim mədəniyyətimizin nə qədər güclü olduğunu təsdiq edir.

Sırf gürcü mahnılarına gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, onun nə dərəcədə özünəməxsusluğu, bənzərsizliyi, son dərəcə milliliyi dünyaya məlumdur.

Xristianlıqdan sonra gürcülərin qoruyucu elementi dil oldu

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Deyərdim ki, çox gözəl müzakirə gedir. Gürcülər qədimdən həmişə bizim qonşumuz olub. Çox məsələləri bir-birinə yaxın vaxtlarda və bir-birinə yaxın tərzdə həll etmişik. Amma tarixən onların dilə necə həssas yanaşdıqları da bizim gözümüzün qabağında olub. Sovet dövründə də gürcülər dilə həssas olublar, hətta üsyan qaldırıblar.

İmir müəllim çox yaxşı izahat verdi ki, xristianlıqdan əlavə, ruslarla birləşəndən sonra qoruyucu element, millətin müqavimət elementi dil oldu. Bu məsələdə mənim başqa bir izahım da var. Baxın, gürcü dilinin yaxşı inkişaf etdiyi bir dövrdə – Rustaveli dövründə qoruyucu element olan xristianlıq da var idi. Amma Rustaveli gürcü dilində gürcülərin ən qüvvətli əsərini yazdı. Gürcü dili artıq XII əsrdə özünün böyük əsərlərindən birini yaratdı. Bilirik ki, bizim böyük ədiblər o dövrdə, hətta ondan xeyli sonralar da fars dilində yazırdılar.

Bunun bir izahı olmalıdır. Mən buna tərcümə məsələləri ilə əlaqədar bir yazıda öləri toxunmuşdum. Məncə, xristian və İslam mədəniyyətlərinin müəyyən fərqləri burada rol oynayıb. İslam mədəniyyətinin mərkəzində Quran dayanırdı. Quran deyirdi ki, Allah onu ərəb dilində göndərib və onu elə ərəb dilində oxumaq lazımdır. Ona görə orta əsrlərdə uzun müddət Quranı heç tərcümə etmədilər və tərcümə edəndə də deyirdilər ki, bu bir izahdır, şərhdir, sətiraltıdır. Məncə, bu səbəbdən Quran və İslam dini milli dillərin inkişafına meydan açmırdı. Daha çox ümumi ərəb dili, ümumi müsəlman ümməti, ümumi mədəniy-

yət var idi və ona görə müsəlmançılıq baxımından ayrı-ayrı dillərin inkişafına dərin ehtiyac duyulmurdu.

Xristianlıq isə bütün aparıcı Avropa xalqlarının dillərinin inkişafında çox böyük və həlledici rol oynadı. Məsələn, alman dilinin inkişafında Martin Lüterin xidməti əvəzsizdir. Onun “Bibliya”-nı (“İncil”i) alman dilinə çevirməsi misilsiz bir işdir. Hesab edirlər ki, o, müasir alman dilinin atasıdır. Elə bir savadlı alman yox idi ki, “Bibliya”-nı oxumasın. Əksəriyyətin oxuduğu, əzbərlədiyi bir əsəri Martin Lüter canlı danışq almancasında ilk dəfə yazdı və bu, alman dilinin ümumi inkişafına böyük təsir göstərdi. Eyni şeyi ingilislər, fransızlar haqqında da deyə bilərik. Hamı o dini əsəri çevirib öz dilində oxuyurdu və bu savadlılığı daha da genişləndirirdi. Bu əsər həm məktəblərdə keçilir, həm də bütün xalq onu oxuyur və öz dilini inkişaf etdirirdi.

Bizdə isə ərəb dilindən Azərbaycan türkcəsinə nəinki tərcümə etmirdilər, Quranı öz dilimizdə öyrənmirdilər, hətta o ayınlar bu gün də ərəb dilində ifa olunur. Ona görə də bizim bir çox ziyalılarımızın həyatı və fikirləri göstərir ki, (Sabir və başqaları) bizi öz dilimizdə oxumağa, yazmağa qoymurdular. Məncə, bu təsir qeyd olunmalıdır. Müsəlman cəmiyyətləri arasında türk xalqında dilin qoruyucu vasitə olması farslardan bir qədər zəif olub. İslam ora da gəldi, amma farslar öz inkişaf etmiş dillərini, ədəbiyyatlarını ona qarşı qoydular. Ona görə Firdovsidə antiislam ruhu var. Bu antiislam ruhu əslində o dili, mədəniyyəti qorumağa yönəlmişdi. Doğrudur ki, Firdovsi buna ifratçılıqla yanaşırdı, o, iddia edərdi ki, səhrada yaşayan vəhşi ərəblər gəldilər, bizim dərin mədəniyyətimizi, tariximizi zədələdilər. Farslar dilə qarşı çox həssas olublar.

Burada belə bir sual da yarandı: Gürcüstan Qərbdir, yoxsa Şərqi? Gürcülər Qərb xalqıdır, ya Şərqi xalqıdır? Bu məsələlər də müzakirə olunmalıdır. Bu, Gürcüstanın özündə də müzakirə olunur.

Yəqin hamı məşhur “Əli və Nino” əsərini oxuyub. Bilirsiniz ki, o əsəri yazan yəhudidir (Lev Nussimbaum), Azərbaycan yəhudisi – ləqəbi Qurban Səiddir. Qurban Səid Azərbaycanı qeyri-adi dərəcədə çox sevən bir müəllifdir. Özü də Azərbaycanın xalqının psixologiyasını, azadlığını, adət-ənənələrini, məsələn, İrandakı “şaxsey-vaxsey”i, elə azərbaycanlı kimi bilir və izah edir. Gürcülər haqqında deyir ki, onlar bir qədər başqadı. O, Gürcüstana da yumorla yanaşır – oturub hər biri deyir ki, biz knyaz nəslindən, hər birimiz qədim nəsildən. Nə bilim, o hamam əhvalatları, yemək-içmək əhvalatları və s. Bugünkü Gürcüstanda yaşayan da elə həmin o gürcü xalqıdır. Bununla bərabər yazıçı deyir ki, onlar bir az qərblidirlər, amma tamam qərblidirlər də deyillər.

Gürcülər bir tərəfdən bizə həddindən artıq yaxındırlar, müəyyən ortaq tərəflərimiz var, amma yəqin ki, müəyyən fərqlərimiz var. Biz onu da görməliyik, bunu da. Məsələn, kontinental Avropa xalqları da ingilislərlə həm bir-birlərinə yaxın cəhətlərin, həm də bir-birlərinə uyğun gəlməyən cəhətlərin olduğunu deyirlər. Fransız dilində bir ifadə var, ruslar da onu bir ara işlədiblər. “Qonaq gəldi, salamlaşdı, oturdu, sağollaşmadan çıxıb getdi” hadisəsi barədə deyirlər: “İngilis gedən kimi getdi”. Eyni ifadə ingilislərdə də var: “Fransız gedən kimi getdi”. Yəni bu xalqların o biri xalqları xarakterizə etməsində özünü dəqiq görməmək, başqasının cəhətlərini qabarıq, şişirdilmiş şəkildə görmək, yəni bir sünilik də var. Ona görə deyirəm ki, etnopsixologiya ciddi bir elmə çevrilə bilmir.

Süleyman müəllim, buyurun!

Türk aşığı gələndə ermənilər elə valeh olurlar ki...

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

– Məsələnin bəzi tarixi açılışı ilə bağlı bir-iki kəlmə söz demək istəyirəm. Bizim müəllifin məsələyə yanaşması bu günün baxımından daha gerçəkdir. O mənada ki, biz uzun zaman (heç mən yalnız sovet ideoloji təsiri altında olduğumuz zamanı nəzərdə tutmuram), elə XIX əsrdə öz böyük maarifçilərimiz, böyük yazıçılarımız da Qafqaz xristian xalqları ilə yaxınlığımızı, qonşuluğumuzu, bir havada böyüməyimizi, bir təbiətin övladları olmağımızı qeyd ediblər. Təbii ki, bu çox düzgün, çox humanist bir mövqedir. Amma bu, bizim xalqımız üçün tarixi baxımdan, mənəcə, yaxşı heç nə vermədi. Ona görə də Hamlet müəllimin sözünə qüvvət demək istəyirəm ki, biz kifayət qədər aramızda olan fərqləri, ayrılıqları o qədər də dərindən dərk etməmişik və bu dərkətməyə bizi yönəldən məktəbin tətbiqi olmamışdı. Çünki hesab etmişik ki, bu yaxşı deyil, nəsilləri bir-birindən, qonşudan uzaqlaşdırmaq nəyə lazımdır?

Mən bu məsələni filosofların ixtiyarına buraxmaq istəyirəm. Ksenofobiya İslami etiqadda daha çoxdur, yoxsa xaç dünyasında? Amma mənə şəxsən belə gəlir ki, xaç dünyasında daha çoxdur. Xaç dünyasının az-çox tanış olduğumuz bütün yazılarında İslama, İslamın mənəvi dəyərlərinə, müqəddəs kitabımıza, xalqımıza, peyğəmbərimizə qarşı çox çirkin ifadələr işlədirdilər. XIV–XV əsrlərdən başlayan bu münasibət hətta sovet dövründə də davam etdirilirdi. O yazılar təbii ki, bizə qarşı qonşu xaçlı ölkələrdə və millətlərdə heç də yaxşı qonşuluq quyğuları yaratmamışdır.

Yenə tarixçi kimi mən bir neçə tarixi qaynağa müraciət etmişəm. Ermənilərin XIX əsrdə ən böyük, ən humanist mədəniyyətinin nümayəndələri Xaçatur Abovyanın yazdıqlarını sizə xatırladım: “Turok proklyat, no bloqoslaven eqo yazık”. Mən

bir dəfə onun yazısını tərcümə etməyə çalışdım. Xeyli keçdikdən sonra təqribən belə çevirdim: “Türkü lənətə gəlsin, amma onların dili Allah iltifatı ilə yaranmışdır”. Türkün dilinə belə münasibət türkün özünə lənət damğası ilə, yalnız nifrətlə yanaşma yüzillərin və minilin təcrübəsində bugünkü formaya gəlib çıxıb. Biz bunu əslində qonşuluqda duymadan, hiss etmədən yaşamışıq. Ona görə də, bu faciələr başımıza gəldi. Çünki fərqləri görməyə və fərqlərin dərinliyini anlamağa bizi çağıran məktəb, yazar olmadı.

Burda bir məsələ də var: gürcülərdə, xüsusilə ermənilərdə Azərbaycan aşığı sənətinə qovuşmaq. Həmin Xaçatur Abovyan bu haqda yazıb: “Siz görün türk aşığı, türk sazəndələri gələndə erməni uşaq, böyük, qoca, cavan hamısı yığışrlar və elə valeh olurlar, elə qulaq asırlar ki, vallah, birinin barmağını, ya başqa əzasını hansını kəssən xəbəri olmaz”. Yəni ermənilərin və gürcülərin bizim mədəniyyətin müəyyən sahələrinə girişməsi tələbatdan irəli gəlmişdir, sadəcə bunsuz keçinə bilməmişlər. Amma bu istehlakçı nüfuz və təmas onların bizə qarşı yürüşlərini, duyğularını və hisslərini, təəssüflər olsun ki, heç azaltmamışdır, əksinə, əsrdən-əsrə keçdikcə gücləndirmişdir.

Mən 2005–2006-cı illərdə iki dəfə Tiflisdə oldum. Yaxın zamanda Tiflisin nə qədər çox dəyişdiyinin şahidi oldum. Gənc yaşlarımda gördüyüm Tiflislə indiki Tiflis arasında yerlə göy qədər fərq var idi. Amma həmin münasibət yenə dəyişməmişdi.

Nəhayət, bir məsələyə də yenə də tarixi baxımdan münasibət bildirmək istərdim. Ümumiyyətlə, İmir müəllimin yanaşması orijinal yanaşmadır. Mən çox lakonik şəkildə gürcü mədəniyyəti haqqında çox yaxşı bir mühazirə aldım. Amma gürcülər özləri də XII Georgini o dərəcədə sevmirdilər. Çünki XII Georginin vəsiyyətinə görə Böyük Gürcüstan özü-özünü Rusiyanın qucağına atdı. Gürcülər də bu Şərqi düşüncəsinə dayanaraq Gürcüstanı verməmək istəyirdilər, lakin həmin Georgi İrakleviçin gərəki, böyük rolu oldu. Bu, bizim içimizə gəlirdi, İrana gedirdi, özünü ora-bura vururdu. Əslində, Sisiyanovun Car-Balakəndə tökdüyü qanlar şahzadə Aleksandrın üstündə olub. Çünki gəlib onlara

sıgınmışdı. Sisiyanov yazırdı ki, onu mənə verin, onlar da deyirdilər: “Biz onu çağırmamışıq axı. O, bizə qonaq kimi gəlib və bizim atalarımızın qanunlarına görə, qonağı ələ vermək mümkün deyil. Özü gəlmişdir, yaqın özü də gedəcəkdir”.

Sisiyanov Aleksandrın acığını bizim millətdən çıxdı, on millərlə adamı qətlə yetirdi. Hətta onun Car camaatına məşhur məktubu da qalır: “Mən gəlib qadınların qarnını cırıb uşaqları çıxaraçaq və sizin qanınızla çəkmələrimin boğazınızı yuyacağam”. Demək istəyirəm ki, gürcülərin özləri də tarixin bu mərhələsində özlərini göstərə bilmədilər. Gürcülər ruslara sıgındılar.

1812-ci ildə Kaxet üsyanı baş verdi, üsyanın səbəbləri barədə gürcülər özləri orada yazırdılar: “Biz müsəlman zülmündən qaçaraq sizə gəldik, sizə pənah gətirdik. Amma müsəlmanların yapmadığını bizə yaptınız”. Orada xanımlarla bağlı bir detal var: “Bizim xanımlarımızı generalların göstərişi ilə yataqdan alıb kazarmalara aparırdılar və ona görə 1812-ci ildə böyük üsyan oldu, çox böyük qırğın çıxdı”.

Demək istəyirəm ki, yəni bu mədəniyyətlərin yaxınlığı da provaslavla, ruslarla təxminən 100–150 il əvvəl, I Pyotrdan başlayaraq, bir az ondan qabaq da var idi, bu cür münasibətlər yaranmışdı. Yəni tarixdən dərs ala bilmək qabiliyyətini göstərmək səviyyəsində mədəniyyət anlayışını mən təəssüf ki, nə bizdə, nə onlarda görmədim.

Çox sağ olun!

İmir MƏMMƏDLİ:

– Ümumiyyətlə, oxşarlığa gəldikdə, eyni mədəniyyət səviyyəsində, eyni xarakterlərə gəldikdə mən söhbətimin əvvəlində də dedim ki, gürcü xalqı ilə Azərbaycan xalqı arasında əgər bir oxşarlıq varsa, ilk növbədə bizim hər ikimizin “ar mədəniyyəti”nin təmsilçisi olmağımızdır, bizim davranışımızdır. Yerdə qalan şeylərdə biz fərqliyik.

Amma bu gün mənim borcumdur ki, gürcü xalqının bir maraqlı xüsusiyyəti barədə sizə deyim. Bəzən gürcülərin azsaylı xalqın özü də İslam dünyasının əhatəsində olan, bir yandan bayaq qeyd olunduğu kimi rusun özü də onun dostu olmayıbdir. Belə bir əhatədə olan azsaylı gürcü xalqının yaşayıb, yaradıb bu günə qədər öz mədəniyyəti ilə gəlib çatmasının sirri nədədir?

Bayaq dediyim kimi, xristian dini onu qoruyub saxlayıb. Gürcü xalqın dili də çox böyük faktor idi. Bu xüsusiyyət də gürcü xalqını qoruyub saxladı, təkcə vuruşmaq yox. Mən əminəm ki, heç bir vuruşqan, döyüşkən xalq özünü yalnız qılınc zoruna, qalxan zoruna qoruyub saxlaya bilməz. Milləti, xalqı qoruyub saxlamaq üçün böyük bir məhəbbət, sevgi lazımdır. Bu da gürcü xalqında olubdur, bunu da etiraf etməliyik.

Şərqdə yaşayan gürcülər bizi özlərinə daha yaxın hesab edirlər

Harun YILMAZ:

– Mən sizə çox təşəkkür edirəm və qibtə ilə baxıram. Çünkü insan əlli dəfə Çin yeməyi yesə də özünü çinli hiss edə bilməz, amma siz hər iki ölkəni də özünüzdə hiss edə bilərsiniz. Ona görə də inanıram ki, mən də eyni şeyi edə bilərəm.

Mənim iki sualım var:

Birincisi, Migel Karettenin bir kitabı var. Mən onu türkcəyə tərcümə etdim. Orada elm və coğrafiyanın təsirindən də bəhs edilir. O, almanları meşəlikdəki ağaclarla bənzədir. Deyir, alman-kar kollektiv hərəkət edən bir qrupun içində olan meşəlikdəki ağaclar kimidirlər. İngilisləri bir növ okeanın ortasındakı gəminin kaptanı kimi təsvir edir, onların milli psixologiyasını belə verir. Sizcə, gürcülərə buna uyğun necə tərif edə bilərik?

İkincisi, Gürcüstanın Şərqi daha dağlıq ərazilərdir. Məsələn, mənim çevrəmdə yaşayanların xarakteri ilə dağlıq bölgədə yaşayan insanların xarakteri başqa olur, yəni kənardan gələnələrə baxışları da başqadır. Gürcüstanın bir tarixi bölgəsi var – daha çox bataqlıq olmuş, daha sonra qurudulmuş bir tarixi hissəsi var, bir də dağlıq bölgəsi var. Sizcə, Gürcüstanda bu tarixi bölgəsindəki insanlarla dağlıq bölgəsinin sakinləri eyni xarakterə malikdirmi?

Bir də ingilislə alman qarşıya-qarşıya gəlirsə, alman meşəlikdəki ağaclar kimi, ingilis okeandakı gəminin kapitanı kimi özbaşına hərəkət edə bilirmi?

İmir MƏMMƏDLİ:

– İkinci sualdan başlayaq. Həqiqətən də iqlimin millətin xarakterinə çox böyük təsiri olur. O cümlədən, mən bizim öz xalqımız barədə bunu deyə bilərəm. Azərbaycanın relyefinə gö-

rə biz həmişə düşmənlə üz-üzə qalmışıq və bu da bizdə müəyyən xarakterlər əmələ gətirib. Yol tapmaq, danışığa getmək, bunlar hamısı xarakterimizdə öz əksini tapmışdır.

Mənim şəxsi müşahidələrimə görə, Qərbi Gürcüstanda yaşayan gürcülər, siz dediyiniz o dəniz kənarında yaşayan gürcülər daha çox türklərə yaxın olublar və onlarda türk xarakterinin dərin təsiri var. Amma Şərqdə yaşayan gürcülər daha çox bizə – azərbaycanlılara yaxın olublar və bu, onların xarakterində də öz əksini tapıb. Özü də XII əsrin birinci yarısında Gürcüstanı 40.000 qıpçaq ailəsi köçüb və əsasən Şərq bölgəsində məskunlaşdılar, həmin qıpçaqların da böyük əksəriyyəti sonradan gürcüləşib. Yəni bu baxımdan da Şərqdə yaşayan gürcülərin bu xüsusiyyəti formalaşmış, tolerantlığı bəlkə həm də buna görədir ki, hətta bizi daha çox qəbul edirlər. Amma Qərbdə olan gürcülərlə onların bir çox məsələdə fərqləri var.

Bayaq dediyim kimi, Şərqdə yaşayan gürcülər sözsüz ki, qıpçaqla assimilyasiya olduqlarına görə bizi özlərinə daha isti, daha yaxın hiss edirlər. Mən Qərbi Gürcüstandan olanlarla mü-

nasibətdə soyuqluq hiss etməmişəm. Amma dağ gürcüləri, dağda yaşayan gürcülər Gürcüstanın həyatında çox cüzi rol oynayırlar.

Gürcülərin böyük əksəriyyəti aranda məskunlaşır – Kartli-də, Xaxetiya, İberetiya, Quriya və Məqrəliya. Dağda məskunlaşan gürcülər hansılardır? Svanlar. Dilçilər deyirlər, svan dilinin özəyi gürcü dilinə yaxındı, hər halda mən universitetdə bu dildə bir kurs keçmişəm... Gürcü dilinə Məqrən dili daha yaxındır. Bu dil hiss olunur ki, gürcü dilinin inkişaf etməyən, inkişafdan qalan bir formasıdır, qədin gürcü dilinə müəyyən qədər yaxındır.

Svanlardan başqa dağlıq rayonlarda yaşayan iki gürcü tayfası da var: xevsur və pşav. İndi bunlardan gürcü ədəbiyyatına, gürcü təfəkkürünə, gürcü mədəniyyətinə milliliyi gətirən Vaja Pşaveliyadır.

Biz uzun müddət özümü azərbaycanlı yox, müsəlman demişik

İsmət ƏHMƏDOV:

– İmir müəllim, sizə çox təşəkkür edirəm.

Mən konkret bir məsələyə fikrimi bildirmək istəyirəm.

Biz uzun müddətdir gürcülərlə bir yerdə yaşayırıq. Onun dilini öyrənməyə həvəssizlik nədəndir? Biz niyə gürcünün dilini öyrənməmişik? Buna hansı amil təsir edir?

İmir MƏMMƏDLİ:

– Bu barədə mənin konkret bir fikrim var ki, həm gürcülərdə, həm bizim özümüzdə biz uzun müddət özümü azərbaycanlı deməmiş, müsəlman demişik. Amma gürcülər özlərini adları ilə çağırıblar. Onlar din kimi, yeri gələndə xristian olduqlarını deyiblər. Amma özlərini millət kimi həmişə ayırıblar, millət gürcü millətidi, dini də xristian dinidi. Mənə elə gəlir ki,

gürcü dilini öyrənmək ta ki, gürcüstanlı azərbaycanlının təfəkküründə onun dünya görüşündə dindən çıxmaq, müsəlmanlıqdan çıxmaq kimi bir şeydi. Ona görə də, bu, həmişə onun yolunu kəsir, qoymur o dili öyrənsin. Amma sözsüz ki, bu da öz ziyanımızadı, çünki yaşadığın yerin dilini bilsən, ən azı öz elementar hüquqlarını qoruya bilərsən. Son vaxtlar isə rus dili vasitəsi olduğundan sanki başqasına ehtiyac qalmırdı.

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Mənim bir əlavəm var. Məncə, ordakı azərbaycanlıların gürcü dilini öyrənməmələrinin səbəblərindən biri bu Azərbaycanın varlığıdır. Çünki Gürcüstandakı azərilər çox zaman üzünü bura tutur və gürcü dilini öyrənməyə ehtiyac görmürlər. Düşünlər ki, ora gedəcəyik, orada Azərbaycan var. Daha bir səbəb də var - Sovet dövründə xalqlara hüquq verildi ki, öz dilində oxusun, öz dilində istifadə etsin, bu da təsirsiz ötüşməyib. Gürcüstandakı azərbaycanlılar, azərbaycanca öz məktəbimizdə oxumuşuq və sıxıntı olmayıb, ehtiyac az görmüşük. İndi isə Gürcüstan ayrı dövlət olub. İndi dili bilməsən, çətinlik olur, dili bilməyə daha böyük ehtiyac var. Mən o zaman öyrəndiyim gürcü dili ilə mənim təhsil aldığı məktəbdə olan indiki uşaqların gürcü dilində çox fərq var, indikilər daha yaxşı öyrənirlər.

İmir MƏMMƏDLİ:

– Amma sizə bir şey deyim ki, gürcülər onların dilini bilən qeyri-gürcüyə imkan daxilində öz hörmətlərini bildirirlər: “Mən çox məmmunam ki, sən mənim dilimi bilirən”. Amma mən bir misal çəkim: Təxminən 3 il bundan əvvəl Gənclər sarayında mənimlə görüş keçirdilər. Mən bir yazıçı kimi görüşə getdim. Maraqlıdır ki, sadəcə olaraq fikirləşirdim ki, gürcü auditoriyası olacaq mən orda çıxış edəcəm, şeirlərimi deyəcəm, bununla da qurtaracaq. Amma gedib tamam başqa şeylər gör-

düm. Şəhnəyə üç stul qoyublar qarşısına da bir stol qoyublar. Mən baxdım ki, biri aparıcı, biri mən bəs biri kim? Bir də səhnəyə baxanda görürəm ki, iki gözəl gürcü xanımı gəlir və onlarda birinin familyası Çavçavadzedir, birininki Sereteli. Bununla mənə hörmətlərini nümayiş etdilər.

Azərbaycan xalqı daha tolerantdır

Professor Elmira MURADƏLİYEVƏ:

– Bu nəclisdə hər birimizin içindən olan bir mövzu ortaya qoyulub. Biz gürcü xalqı haqqında danışırıq. Biz Gürcüstanı getmişdik. Azərbaycanda yaşayan bir gürcü Azərbaycan topağı, millətimiz, xalqımızın böyüklüyü haqqında çox böyük sevgi ilə, məhəbbətlə danışır. Azərbaycan xalqının heç bir xalqa, etnik qrupa qarşı ayrı-seçkilik olmadığını dəfələrlə vurğulayırdı.

Milli özünüdərk psixologiyasının tərkib hissəsidir. Məncə, milli dərk etmə gürcülərdə daha yüksəkdir. Məsələn, Sovet hakimiyyətinin güclü vaxtında – 70-80-ci illərin əvvəllərində gürcülər açıq-aydın öz aralarında Sovet Ordusunu işğalçı adlandırırdılar. 70 ildən artıq bir ittifaqda yaşamışıq, amma gürcülər bunu açıq ifadə edirdilər. Amma bizi öz şüurumuzda dərk etmirdik ki, doğurdan da bu işğalçı Sovet Ordusudur. Siyasi baxımdan onlar daha inkişaf etmişdilər, gözləri açıqdır. Sizin bugünkü mövqeyimizi bilmək istərdim?

İmir MƏMMƏDLİ:

– Bilirsiniz ki, Gürcü xalqının tarixində hər halda İslam əhatəsində idi, ruslar da onların taleyində müsbət rol oynamadı. Əsrlər boyu gürcünü qoruyub saxlayan bir faktor kimi onun dilini bildirirlər.

– Yəni Gürcü dili onu qoruyub saxlayan əsas aparıcı faktorlardan biri idi. Çox gümün ki, bunun özü gürcüdə bir gürcünün qəlbində o milliliyi inkişaf etdirə-etdirə gəlib.

– Bir də bizdəki tolerantlıq onlarda olmayıb. Siz dediyiniz kimi, özümüzü onlar səviyyədə milli baxımdan dərk etməmişdik. Amma hər millət öz milli təfəkkürünü bir cür bildirir, biz də belə bildiririk, bəlkə də bizdəki daha yaxşıdır.

Professor Hamlet İSAXANLI:

– Mənim Gürcü dostlarım var. Onlar da milli dəyərlər barədə danışır, bəzən narazı olduqlarını bildirir, şikayət edirlər. Amma milli özünüdərk gürcülərdə daha əvvəl inkişaf etməsi burada qeyd olundu. Çünki bütün Şərqi müsəlman dünyası idi, müsəlman əhatəsində az sayda gürcü, az sayda erməni var idi. Artıq o xristian dini, o əlifba onlar üçün qoruyucu vasitə idi.

Bizdə müsəlman dini qoruyucu vasitə deyildi, bu böyük bir müsəlman dünyasının bir parçası idi. Bizdə yalnız XIX əsrdə milli özünüdərkə gedən yol başlandı. Biz uzun zaman: “Mən müsəlmanam,” – deyirdik. “Mən türkməm!” ifadəsi isə sonra yarandı, bu şeylər sonradan əmələ gəldi. Biz milli özünü-

dərəkə, milli kimliyə, riyaziyyatçılar demişkən, gecikən arqumentlə gəlib çıxdıq.

***

“Gürcü xalqının mədəniyyəti və milli psixologiyası: müqayisəli təhlil” mövzusu ətrafında aparılan müzakirələrdə Özbəkistan Elmlər Akademiyasının əməkdaşı, professor Akif Azalp, Mələhət Kələntərli, Firdovsiyyə Əhmədova və başqaları fəal iştirak etdilər.

Assembly of Science and Art – the Need for Communication

A scientist or artist thinks about creation of a scientific work or piece of art, develops it in their mind and heart (sometimes over a period of years) individually until one day, suddenly, he or she brings the work up to the surface and announces it to others. Sometimes, scientific or art works can be created collectively by a small group, with joint efforts of more than one person. In this case too, first, individual members of the group think about the work individually, guarantee their participation on the basis of their personal knowledge, talent and energy, and the collective result is achieved through communication, joint analysis and discussion of individual inputs.

Creative people of art and science, intellectuals in general, always need communication among them and attach great importance to it. Undeniably, we need to tell of our new inventions and discoveries, ideas and works, and our thoughts, boiling up inside us, all to like-minded people who would understand us and share our happiness as well as concerns. It is a delight to talk with a professional, to exchange ideas and let them share in the joy of your discovery of original ideas. As we make them happy with our pleasant surprises in turn we generate more positive energy, pleasure and inspiration... On the other hand, receiving criticism and advice from professionals makes us think

broader and deeper, and thus, increases our chance to come closer to the truth.

Even if an issue of discussion is not connected with their professional field, looking at the issue and asking questions from different perspective, a broad-minded and creative person can affect one's opinion and way of thinking. Of course, creative and intellectual people always inspire by sharing their new ideas with others and at the same time hear of new ideas from them. This, as well as, the need for educating and enlightening people are among the main factors bringing creative people together.

I understood the great importance of communication in scientific activity when I was a doctoral student and researcher at the Lomonosov Moscow State University and also at the Steklov Institute of Mathematics in Moscow. Weekly scientific seminars, attended by prominent scholars, researchers and students, had no equal in terms of receiving information about important ongoing scientific works and achievements worldwide, analyzing problems of our scientific interest and discussing issues with the people who opened new paths in science. We first felt and realized the phenomenon of the 'scientific school' in the extraordinary power these seminars generated.

The mixed feelings that came with the collapse of the Soviet Union, consolidation of the materialistic approach based on new capitalist relations and the destruction of traditional systems of moral values by the globalization process confused people, including artists and academics. Interest in scientific researches decreased and the education system became chaotic. The need for intellectuals, scholars and men of arts coming together in a "wise" place, to discuss and share their problems increased. How could we help with bringing into life our wishes that originated from the demands of our day and essence of our soul – changing from complaining to analysis and from

grievances to research, revitalizing scientific-cultural environment, and becoming informed about events and developments in the world of science and culture?

During the spring and summer of 2006, we finalized our idea by establishing the Assembly of Science and Art to discuss important issues in any field without limitations. We decided to invite speakers to every meeting of the Assembly, listen to their speeches, ask questions, receive comments and hold discussions. We also planned to publish materials of all meetings first in the *Khazar View* (“Xəzər-Xəbər”) magazine and then in book form.

The first meeting of the Assembly was held on October 10th 2006. We invited specialists and prominent men of arts and sciences from both Azerbaijan and outside the country to the following meetings. Shortly, our Assembly of Science and Art became known and liked.

Materials of the first ten meetings are published in this book, which is the first volume in a series and where we have tried to keep the text as close as possible to the original speeches and discussions.

Hamlet ISAXANLI

Contents

Assembly 1. Philosophy and Poetry	8
Assembly 2. Sufism in Islam	38
Assembly 3. Translation Activity in Medieval Times. Translations of the Qur'an.	51
Assembly 4. The Turks in the Arabic World during Medieval Times. Afshin	73
Assembly 5. Translation into Azerbaijani in Medieval times. XV – XVI centuries.	96
Assembly 6. The Turkish World Today. Turkish Minorities.	123
Assembly 7. The Essence and Symbols of Hurifism	154
Assembly 8. Soviet-America Confrontation: The Azerbaijani Crisis and the Cold War	188
Assembly 9. Ethno-genesis and Azerbaijani Historiography	223
Assembly 10. Culture and Ethno-national Psychology of the Georgian Nation: A Comparative Analysis	254
Assembly of Science and Art – the need for communication (From Editor)	297
Contents.	300

© Khazar University Press, 2008
All rights reserved.

**HAMLET ISAXANLI -
ASSEMBLY OF SCIENCE AND ART**

1 – 10

**Khazar University Press
11 Mehseti str., Baku, AZ1096.
Azerbaijan**

Elm və sənət adamları, ümumiyyətlə yaradıcı, ziyalı insanlar həmişə öz aralarında ünsiyyətə ehtiyac duymuş, buna həmişə çox əhəmiyyət vermişlər. Yeni kəşfimizi, yeni ideyamızı, yeni əsərimizi, içimizdə qovrulan düşüncələrimizi biza bənzər birinə, bizi anlayacaq birinə söyləmək, sevinc və qayğımızı bölüşmək ehtiyacı danılmazdır.

Yeni olanı bilmək ehtirası, yeni olanı mütəxəssislərin öz ağzından eşitmək həvəsi ilə yanaşı maarifləndirmək istəyi də yaradıcı insanları bir yerə toplayan mühüm amillər sırasındadır.

2006-cı ilin yaz-yay aylarında Xəzər universitəsinin Konfrans mərkəzində Elm və Sənət Məclisi təşkil etmək, heç bir sahə məhdidiyyəti qoymadan vacib hesab etdiyimiz problemləri müzakirəyə çıxarmaq barədə fikrimiz qətiləşdi. Hər dəfə bir və ya iki mütəxəssisin məruzəsini dinləmək, onları sual atəşinə tutmaq, söz, fikir söyləmək istəyənləri dinləmək, məruzə və müzakirənin nəticələrini əvvəlcə "Xəzər Xəbər" dərgisində, sonra isə qruplaşdırıb kitab şəklində nəşr etmək qərarına gəldik. 2006-cı il oktyabrın 10-da birinci məclis baş tutdu. Həm Azərbaycandan, həm də müxtəlif ölkələrdən mütəxəssisləri, elm və sənət adamlarını məruzə üçün dəvət etməyə başladıq. Qısa zamanda Elm və Sənət Məclisimiz tanındı və sevildi.

Canlı danışq tərzi olduğı kimi saxlamağa çalışdığımız bu birinci kitabda ilk on məclisin materialları çap olunur.

Hamlet İSAXANLI

ISBN 978-9952-20-046-1

9 789952 200461